

ОЛЕКСАНДЕР УДОБИЧЕНКО

Третя
Залізніа
Дибізіа

РІК

1919

ВІДАВНИЦТВО "ЧЕРСОНА КАМІНА"

1919 рік 1919

*Т Р Е Т Я
ЗАЛІЗНА
ДИВІЗІЯ*

Gen. ALEXANDER UDOVYCHENKO

THIRD IRON DIVISION
DRITTE EISERNE DIVISION
TROISIEM DIVISION DE FER

"CHERVONA KALYNA"
Ukrainian Publication Cooperative, Inc.
New York, 1971

ОЛЕКСАНДЕР УДОВИЧЕНКО
Генерального Штабу Генерал Полковник

ТРЕТЯ ЗАЛІЗНА ДИВІЗІЯ

Матеріали до історії Війська
Української Народньої Республіки
РІК 1919

Матеріали упорядкував і до друку підготував
ген. О. Вишнівський

ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА”
Нью Йорк, 1971

Окладника роботи артиста-маляра
Богдана Божемського

© Copyright 1971

Printed in U.S.A.

Svoboda, S1-S3 Grand Street, Jersey City, N.J. 07303

ПЕРЕДМОВА

Історична наука займається вивченням минулого і цим самим виконує важливу функцію в житті кожної нації. Нація не може рухатися вперед без всебічного вивчення власної історії, без усвідомлення своєї активної ролі в історичному розвитку. В житті кожної нації, елементи минулого, сучасного й майбутнього переплітаються; кожне нове явище чи подія своїми коріннями виходять з минулого, але й творять основу для майбутнього. Фразу, що „історія є вчителькою життя” слід розуміти так, що не можна зробити відповідних висновків для сучасності і накреслити шляхи у майбутнє, якщо не знається історичних причин, що викликали ті чи інші явища та події в минулому.

Отже, для творення нового, для передбачення майбутнього, потрібне кожній нації знання своєї історії, потрібна — історична пам'ять. З найдавніших часів, нації плекають історичну пам'ять, звертаються до свого минулого, вивчають його. Досягнення у вивченні рідної історії не пропадають даремно: історичний досвід накопичується з кожним новим поколінням і нація щораз краще усвідомлює свою активну роль у історичному процесі. Найгірше, що може бути для нації, це втрата нею історичної пам'яті. До цього свідомо змагають її вороги: завойовники і поневолителі, що з усіх сил намагаються відібрати в нації її історичну пам'ять. Вони знають, що тоді вона безбаченком блукатиме в темряві свого незавидного поневолення.

Власне така небезпека існує для української нації під сучасну пору. Московський окупант суцільно фальсифікує українську історію з виразним розрахунком на те, щоб українці своєї правдивої історії не знали. Подаючи українському народові його історію в цілком зфальшованому виді, окупант цілком виразно стримить до відібрання українському народові його історичної пам'яті.

Окупант суцільно фальсифікує всю історію українського народу, але вже особливій фальсифікації піддається ним історія визвольної боротьби українського народу проти Москви. Окупантські історики навіть не знають нічого про існування такої боротьби, бо все, що їм вільно про неї сказати, міститься в невибагливих схемах

„мазепинцини", петлюрівщини" чи бандерівщини". Цими стратегічними окресленнями окупантська історична наука називає визвольну війну в союзі зі Швецією в 1708-1709 рр., визвольну війну, ведену українською регулярною армією в 1917-20 роках і боротьбу українських повстанців у роках визвольної війни й після неї, і врешті,, боротьбу УПА і збройного підпілля ОУН у роки Другої світової війни і після неї.

Ці окремі періоди визвольної боротьби українського народу проти Москви, окупантська „наука" пофальшувала до краю. У своїх творах на цю тему, окупантські „історики" фальшиво представили рушійні сили, хід і змагання української визвольної боротьби проти Москви, промовчали численні її факти, джерела й архівні матеріали, широко застосували методи опльовування, оглуплювання і окарікатурення, поширюючи несамовиті брехні й наклепи на носіїв визвольної боротьби. Очевидно, такі методи окупантської історичної „науки" повели її до повною відриву від історичної істини і обмежили теоретико-пізнавальну роль історії як науки.

Але, такі методи довели теж до того, то в Україні виросло вже покоління, яке не знає найновішої історії українського народу. Коли ж до цього додати, що й на чужині, хоча й з інших причин, виросло таке ж покоління, то не важко ствердити, що ситуація стає доволі катастрофічною й вимагає негайної протидії. У цій протидії, одним із головних завдань українців у вільному світі буде послідовне протиставлення намаганням окупантської „науки" фальсифікувати українську історію, щоб позбавити український народ його історичної пам'яті. Було б добре, якщо б наша „висока" політика зрозуміла, що таке протиставлення є основним завданням українців на чужині.

Книга матеріалів до історії 3-ої Залізної стрілецької дивізії, що її оце отримує до своїх рук український читач, є спробою такого протиставлення в ділянці військово-історичної науки. Читач отримує нарис історії одної з дивізій української регулярної армії, що у визвольній війні була відома зі своєї боєздатності і, власне, за свої видатні заслуги на полі отримала була почесну назву „Залізної" Дивізії. Віддаючи цю книгу в руки українською читача, автори не тільки виконали вимогу української науки й державницької традиції, зберігаючи в книжковій формі якнайбільше даних про одну з найсвітліших сторінок боротьби українського народу за українську державність, але й виконали свій моральний обов'язок, передаючи пам'ять про героїв визвольної війни – „Залізних" –

майбутнім поколінням, щоб на їхньому світлому прикладі виховувались нові кадри незламних борців.

Книга про 3-тю Залізну стрілецьку дивізію є можливо найновішим і найбільше систематичним нарисом історії цієї дивізії. Досі про неї появлялися друком тільки дрібніші чи обширніші причинки. Такий характер має теж перший нарис історії 3-ої Залізної дивізії, написаний командиром гарматної бригади дивізії, синьожупанником полк. Г. Чижевським. Її видано було накладом Культ.-освітнього відділу 3-ої Залізної дивізії в Каліші, 1922 року, і вона мала 56 сторінок друку. Книга ця вже, сьогодні, бібліографічний унікат.

Сучасний нарис 3-ої Залізної дивізії заплановано як двотомове видання. Перший том, що його отримує тепер український читач, представляє історію дивізії в 1919 році і доводить її до трагедії дивізії, на початку 1 Зимового походу, під Животовим, 25 грудня 1919 року. Історію відновленої 3-ої дивізії в 1920 році планується в другому томі.

Автором нарису історії 3-ої Залізної стрілецької дивізії є її колишній командир, генерального штабу ген. хор. (пізніше ген. полк.) Олександр Удовиченко, якого „Залізні" цінили, любили і йому беззастережно довіряли. Ген. Удовиченко, відомий теж як автор інших воєнно-історичних праць і статей, написав 33 розділи цієї книги. Розділи 33 - 46 написав колишній командир 7-го Синього піхотного полку Залізної дивізії, синьожупанник полк. (пізніше ген. пор.) Олександр Вишнівський, автор теж численних праць і причинків для висвітлення української військової історії. Ген. Вишнівський упорядкував весь матеріал і підготував до друку, в чому йому помагали ветерани 3-ої Залізної дивізії, про що зазначено в книзі.

Книгу свою повищі автори й упорядники назвали „матеріалом до історії війська Української Народної Республіки". Перешкодою для написання повної і систематичної історії війська УНР є дошкульний брак офіційних документів до його історії, які пропали під час визвольної війни, а теж у Музею Визвольної Боротьби в Празі і в Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі. Музей захопили большевики, а Бібліотеку вивезли в невідоме місце гітлерівці. Все ж таки, все те, що написано і пишеться поколінням визвольної війни, учасниками і живими свідками історичних подій, має велику цінність і є незаступимим джерелом для вивчення історії визвольної війни. Джерела такі є міцною основою для дальшого наукового дослідження й публікацій

узагальнюючих, синтетичних праць з цієї ділянки. Власне таке джерело отримує український читач і українська наука в постаті нарису історії 3-ої Залізної дивізії, що дуже збагачує нашу військово-історичну літературу про визвольну війну 1917-1920 років.

Книга ця розповідає, як із 16-го пішого загону, решток Синьої і Чорноморської дивізій, Окремого Запорізького стрілецького куреня і Буковинського куреня зформувалася знаменита дивізія, як розгорталася боротьба проти московсько-більшевицьких і біло-московських наїзників України, які успіхи, невдачі, тріумфи й удари вона мала. Її воєнна історія починається бравурною атакою на Кам'янець, після якої вона звільняє значні частини української території, переможно наступаючи вперед, у напрямі на Одесу. Під час плянування походу об'єднаної української армії на Київ, 3-тя Залізна дивізія здобуває Вапнярський залізничний вузол і втримує його проти скажених атак переважаючих частин 14-ої больш. армії, що намагаються вдарити на тил українських армій, що наступали на Київ. У цих боях за Вапнярський вузол Залізна дивізія полягала виключно на свої власні сили, діючи незалежно від інших з'єднань Армії УНР, не маючи нізвідки ніякої допомоги, ні забезпечених крил і запілля. Фронт 8-ої Залізної дивізії охоплював тоді простір до 50-70 кілометрів, а ворожі сили, що діяли на цьому фронті, переважали „Залізних” трикратно. Все ж таки, „Залізні” не тільки витримали всі ці скажені атаки, але й поширили свій пляцдарм по ст. Кодиму. Про завзяття „Залізних” у цих боях, найбільше проречисто кажуть втрати цієї дивізії, подібних яким не знають аннали української армії. І, так, згинули тоді два командири полків, одного командира полку (тоді полк. О. Вишнівського) двічі тяжко поранено, поранено всіх помічників командирів полку, забито і поранено майже всіх командирів куренів і сотень. В бою за м. Комаргород, 8-й Чорноморський піхотний полк втратив тільки одними забитими 28 старшин і до 150 козаків.

Визвольна війна українського народу в 1917-1920 роках була війною революційною. У революції, історичні події розгортаються з неймовірною швидкістю і не можна дивуватися, що така боєздатна й завзята частина, як 3-я Залізна дивізія створилося в порівняно короткий час. Революція, — це різкий перехід, стрибок від одного історичного етапу до іншого, від старого до нового. Українська національна революція в 1917 році покликала до життя українську державність і українську армію. Армія УНР існувала тому, що існувала УНР, і вона обороняла УНР на двох

і більше фронтах проти чужої агресії. Переборюючи важкі випробування, українська армія чинила героїчний опір агресорам, виявляючи високий патріотизм, героїчну силу і волю до перемоги.

На жаль, в наслідок чисельної і матеріальної переваги агресорів, важких помилок не так українських політичних і військових діячів, як куди більших помилок державних мужів Антанти, визвольна війна 1917-1920 років закінчилася катастрофою. Найменше в цій катастрофі завинила українська армія, українські генерали, старшини і вояки, що свій обов'язок перед державою і народом чесно й славно сповняли до кінця визвольної війни, і ще густо-часто після неї в повстанських походах. Книга про 3-ю Західну стрілецьку дивізію показує цю істину з особливою силою. Прочитавши її, кожний читач знатиме: на суд історії наших українських вояків, часу визвольної війни, як обвинувачених, не кликатимуть. Їх кликатимуть тільки як свідків, коли судитимуть винуватців катастрофи, своїх і чужих ...

ЛЕВ ШАНКОВСЬКИЙ

РОЗДІЛ І

16-ий п. Загін — Основа 3-ої п. Дивізії

На початку квітня 1919 року, армія УНР була примушена наступом переважаючих сил червоної московської армії відходити все далі й далі на захід. У кінці травня ліве крило армії — Північна група — зупинилося на лінії Волочиськ-Базалія- станція Шепетівка-Новоград Волинський. Південно-східня група, з її ядром, Запорізьким корпусом, що творила праве крило армії, була відрізана від решти українського війська клином червоної армії, після того, як вона здобула станцію Жмеринку. Ця група знайшла вихід із дуже скрутного становища в переході на румунську територію, через р. Дністер, у районі м. Тирасполя, Та група наших частин, що боронила район Проскурова і Ярмолинців, відступила з боєм за р. Збруч і зайняла позицію вздовж західнього берега цієї річки. На загал, ситуація складалася для армії УНР фатально.

У районі м. Скала, на західньому березі р. Збруча, зосередилась невелика група війська, під командою полк. Миколи Шаповала. Група ця складалася з кількох військових частин. Були це частини, що випадково об'єдналися, під час відступу, з кадрами 7-ої п. дивізії, командиром яких був полк. М. Шаповал — б. командир 1-го полку „Синьої дивізії" в 1918 році (Синьожупанники). Синю дивізію німці обеззброїли напередодні захоплення влади в Україні ген. П. Скоропадським.

До групи полк. Шаповала входили:

1-ий полк Синьої дивізії, що його зформовано за Директорії. Командир полку — полк. Олександр Вишнівський (Синьожупанник).

1-ий Чорноморський полк — уціліла решта Чорноморського Коша. Командир полку — полк. Євген Царенко.

Різні дрібні частини і штаб із кадрами 7-ої п. дивізії.

Боездатними й найбільше чисельними були полки 1-ий Чорноморський і 1-ий Синьої дивізії. Щодо решти, то оцінка її бойової вартости належала до майбутнього.

Цю групу переорганізовано в м. Скала в 16-ий піший Загін у наступному складі:

1-ий полк Синьої дивізії — полк. Вишнівський.

1-ий Чорноморський полк — полк. Царенко.

Окремий курінь, із забраних нечисельних частин — полк. Ольшевський.

1-на гармата 1-го полку СД. (здобута від червових) — хор. Шура Бура.

Тимчасово приділений до Загону Кінно-гірський гарматний дивізіон полк. Алмазова.

Від 16-го Загону й веде свій родовід 3-тя п. Стрілецька дивізія. 16-ий Загін тримав позицію від р. Дністра до м. Скали включно. Та позиція, на західньому березі р. Збруча, була зручна до оборони, бо на ній ще залишилися старі шанці з часів 1-ої світової війни.

Полк. Шаповал не обмежувався лише пасивною обороною. Час від часу, він робив частинами Загону випади в бік червоного ворога, на схід від р. Збруча. Метою випадів була глибока рекогносцировка, як підготовча стадія до здобуття м. Кам'янця Подільського.

20 травня 1919 р., полк. Шаповал рішив здобути те місто. Ранком того дня, Загін розпочав наступ на Кам'янець-Подільський. Початок був успішний. Лави Загону дійшли з боєм до села Кадіївці, біля Кам'янця, але замість того, щоб продовжувати наступ, не давши ворогові опам'ятатися, полк. Шаповал затримав лави Загону перед самим містом. Ворожі лави відступала ближче до Кам'янця і червоні розпочали інтенсивний гарматний вогонь по безчинно лежачих лавах Загону, спричиняючись до ваших втрат забитими й раненими. Невдалий випад закінчився відступом Загону за р. Збруч, під час якого найбільші втрати мав 1-ий полк Синьої дивізії, що прикривав відступ. Серед смертельно ранених був помічник командира 1-го полку СД, підп. Сидоренко. За невміле керування боєм, полк. М. Шаповала усунуто зі становища К-ра Загону і на його місце призначено ген. штабу полк. Олександра Удовиченка.

РОЗДІЛ II

Нарада в м. Борщів (Галичина). Настрої в „низах” армії. Підготовлення до заповідженого наступу. Приїзд Головного Отамана. Напередодні наступу на Кам'янець Подільський. Наказ наступу.

21-го травня 1919 року, я одержав призначення на становище Командира 16-го п. Загону й разом із цим попередження, що Загін мусить бути готовий до наступу на Кам'янець Подільський, що має розпочатися водночас із загальним наступом армії УНР, 1-го червня 1919 року.

Це призначення сталося цілком несподівано для мене, а попередження про наступ, що мав розпочатися вже за тиждень, звичайно схвилювало мене й викликало чимало думок про можливість виконання обов'язків і завдань, що їх покладено на мене особисто та на молоду, ще не спаяну частину, без належних, як мені тоді здавалося, бойових традицій. Як старший, так і молодший командний склад 16-го Загону був мені невідомий, як рівнож не знав я, що уявляє з себе козацький склад щодо дисципліни й бойової підготовки. Незадоволення старших командирів своїм попереднім начальником, полк. М. Шаповалом, що його вони задемоистрували, виславши до Головного Отамана делегацію з проханням замінити їхнього командира Загону, насувало думку про можливість існування в Загоні духу „отаманії"... Але всі мої побоювання й негативні припущення зникли з хвилиною, коли я пізнав ближче командний і козацький склад Загону.

У м. Борщеві відбулася моя перша нарада з командним складом 16-го Загону. На нараді були присутні: к-ир 1-го полку Синьої дивізії, полк. О. Вишнівський, к-ир 1-го полку Чорноморського Коша, полк. Є. Царенко; к-ир Збірного куреня, полк. В. Ольшевський; к-ир Кінно-гірського дивізіону, полк. О. Алмазов; полк. Г. Чижевський, сот. М. Чижевський та кілька інших старшин. На нараді виявилось, що новий командир Загону мав до своєї диспозиції видатних, національно-свідомих українських патріотів-командирів, що готові були жертвувати своїм життям в ім'я національних ідеалів. Кожний з них мав бойовий досвід і

командний стаж; кожний був повний національного горіння, активності й рухливості. Треба спеціально підкреслити, що кожний з них мав свої окремі позитивні якості.

„Ми прагнемо чину й самопосвяти в боротьбі. Нам обридло партійне безладдя, безвілля, зневіра й отаманія. Ми хочемо твердої влади, рішучості й досвідченого керування в бою, а не так як це було дотепер, в наслідок чого Загін поніс, без потреби, тяжкі, неніджалувані втрати”

Ось такі прагнення почув я від командирів на нараді; на цій же нараді з’ясовано ними ті причини, що змусили були старший командний склад Загону просити Головного Отамана призначити нового Командира Загону. Причини були так обгрунтовані, що підозра отаманії в Загоні відразу в мене відпала.

Думки й заяви, що їх висловлено на нараді, свідчили, що серед українського вояцтва наростали нові течії, прагнення до дисципліни й до боротьби з отаманією, а головне – бажання-прагнення завести тверду владу в війську та державному центрі. Партійна гризня, що відбувалася в центрі, підривала його авторите в армії й зводила майже на нівець працездатність уряду. Тенденція політичних парій прищепити в армії ту чи іншу партійну доктрину, або втягнути до партії окремих вояків, а часом і цілі частини, викликала серед вояцтва, що добровільно несло на жертівник визволення України своє життя, ферменти й обурення, не кажучи вже про те, що така партійна тенденція ослаблювала дух і боєздатність армії.

Наше вояцтво здавало собі справу з того, що без усунення цих жалюгідних явищ, Уряд і армія УНР не будуть спроможні виконати в повній мірі їхні тяжкі завдання. Такі настрої панували в „низах” армії, але нарада в Борщеві ствердила, що серед командного складу й козацтва 16 Загону такі настрої прийняли цілком виразно-тверді форми. При такому настрою в Загоні, що перейшов до 3-ої дивізії як основа його бойових дій на фронті в 1919 році, мені було легко приступити до виконання обов’язків командира Загону.

Дивізія розпочала старанну підготову до наступу. Поповналися запаси амуніції й харчів. З постачанням харчів не пішло легко. Дивізія перебувала в районі, що підлагав Команді Української галицької армії (Чортківська округа). Начальник округи, отаман Горобко, поставився до „наддніпрянців” недоброзичливо й тільки не допомагав харчами своїм східнім бра-

там, але навіть протестував з того приводу, що постачання дивізії купувало харчі в його районі...

Несподівано до дивізії приділено 4-ий Гарматний полк (три батареї) з корпусу Січових Стрільців, що тимчасово перебували в складі УГА (не змішувати з УСС). Як матеріальна частина батарей так і коні були в доброму стані. Взагалі ці батареї робили найкраще враження. Зате безнадійною виглядала справа організації кінноти за браком коней ... Як у полках, так і в штабі дивізії не було ні одного кіннотника; коней не вистачало навіть для старшин штабу дивізії. Решта штабу відбувала переходи пішки. Усе це разом ускладняло керування дивізією і рухливість штабу.

Напередодні наступу, 31-го травня 1919 року, 2 дивізія мала наступний склад:

Піхота: 1-й полк Синьої дивізії. Командир полк. О. Вишнівський. Бойовий склад – 600 багнетів, кулеметна сотня і гармата.

1-ий Чорноморський полк. Командир полк. Є. Царенко. Бойовий склад – до 750 багнетів і кулеметна сотня.

Окремий курінь. Командир – полк. В. Ольшанський. Бойовий склад – до 350 багнетів.

Разом: до 1700 багнетів і 30 кулеметів.

Гарматна бригада. Командир – полк. Г. Чижевський. Дві легких батареї – 8 гармат. 1 тяжка батарея – 4 гавбиці. Кінногірський дивізіон. Командир – полк. Алмазов (пізніше відійшов до свого Запорізького корпусу).

Дивізійна кіннота: не було зовсім ...

Технічні частини: При кожному полку й кожній бригаді були свої відділи зв'язку, що мали від 2 до 3 телеф. Апаратів і невелику кількість (від 2 до 3 кілом.) дроту. Штаб Загону мав 3 телеф. апарати, 3 кілом. дроту й 5 козаків до обслуги. Незалежно від цього, при штабі була невеличка авто-колона, що складалася з авт, що їх здобув 1-ий полк Синьої дивізії в боях із більшовиками. Ця автоколона, під керуванням хорунжого повищого полку, Костя Ліневича, чимало допомагала штабові, обслуговуючи тил дивізії підвозом набоїв і утриманням зв'язку зо штабом армії.

Штаб Загону: Був дуже обмежений. К-ир Загону, він же нач. штабу та 3 штабових старшин. Відділу постачання Загону окремо не існувало: його роллю добре виконував начальник постачання 1-го полку Синьої дивізії, сотник В. Силенко.

Отже загальний стан Загону складався з біля 2 000 старшин і козаків, 30-35 кулеметів і 13 гармат, крім тимчасово приділеного дивізіону гірських гармат.

Водночас із підготовкою до наступу в районі розташування Загону, провадилася бойова розвідка позицій ворога. Особливу увагу звернено на таємну розвідку. Чисельні наші замасковані розвідачі й розвідачки побували не тільки в Кам'янці Подільському, але й пробирались аж до Дніпра. Їм ставали в пригоді наші селяни, повстанці та втікачі. З повстанців того часу треба згадати „отамана" Точило-Гурського. Якийсь час він з своїм відділом, що складався з 200 повстанців піших і 30 на конях, ставав нам у пригоді, але пізніше захорував на отаманію й зійшов з сцени як шкідник.

За тиждень перед наступом, до місця скупчення 16-го Загону — м. Скала — прибув Головний Отаман, Симон Петлюра. Довідавшись, що частини Загону відбудовують міст через річку Збруч, що його спалено нами під час відступу, Головний Отаман виявив бажання подивитися на працю. Тому що червоні, час від часу, обстрілювали місце відбудови мосту з невеликого гаю, на східньому березі р. Збруч, Командир Загону, здавши собі справу з небезпеки, що загрожувала Головному Отаманові під час оглядин зруйнованого мосту, намагався скерувати увагу останнього на інші відтинки позицій, менше небезпечні, але без бажаних наслідків. Коли нарешті й відверте підкреслення небезпеки, що загрожувала в наслідок оглядин мосту, рівнож не помогло, нічого іншого не залишалось, як сісти в авто Головного Отамана, на його запрошення, й їхати туди, куди він хотів. Недалеко від мосту ми зупинили авто й залишили його під прикриттям косогору. Далі пішли пішки й за кілька хвилин буди вже на місці. Хоч було вже після 5-ої години по полудні, сонце ще дуже пекло. Козак постійно направляли міст; дехто з них, напів голі, борсались у воді. Закінчивши розмову зі старшиною й козаками, Головний Отаман піднявся на насип, щоб краще зорієнтуватися щодо місцевості на східньому березі Збруча. Наша група, на чолі з Головним Отаманом, уявляла собою добру ціль для ворога.

— Пане Отамане! Тут дуже небезпечно стояти — зауважив я.

— Зараз, зараз... А це що за село? А куди ця дорога веде? — питав Петлюра.

Така байдужість, або бравість, удавана чи щира, видавалася мені не на місці й дуже мене хвилювала. Я намагався прискіпити зміну місця швидкими відповідями, але вже було запізно, бо сталося те, чого я так побоювався: з гаю, на східньому березі Збруча, загримали рушничні постріли по мосту й кілька куль, пролетівши безпосередньо близько від Головатого Отамана, зарились у насип... Козаки вмить позлізали з мосту; вискочили на беріг і ті, що були в воді й усі побігли до рушниць. С. Петлюра не ворушився, було видно, що його спокій був натуральним і що його постава заімпонувала вояцтву.

— Звідки це вони стріляють? — запитав він із виразним зацікавленням.

Між тим, ворожі кулі вже рясно пролітали біля нас і вбивались у землю. Одна з них рикошетом закрутилася верескливо біля самих ніг С. Петлюри й, не спричинивши шкоди, впала на землю.

— Пане Отамане! Треба сховатися, бо ж це вже стріляють просто по нас — знову забрав я голос, але Петлюра не рушився з місця. З кожною хвилиною перестрілка набирала інтенсивності. Наша батарея розпочала обстріл гаю. Внизу, під насипом, санітари несли пораненого козака. /Інше тоді С. Петлюра зійшов із насипу і ми вдвох залягли в рівчаку. Ще один раз я переконався, що Головний Отаман потрапить панувати над своїми нервами. У цей мент, по дорозі до мосту, наближалася піша сотня повстанців отамана Точило-Гурського. Довідавшись про присутність Головного Отамана, повстанні швидко переправилися через Збруч і повели наступ на гай. За годину на фронті був спокій і С. Петлюра від'їхав до Тернополя.

Як уже згадувалося, на західньому березі Збруча збереглися в доброму стані кілька рядів старих австрійських шанців, що стало нам дуже в пригоді: ми тримали на передовій лінії лише не-обхідну невелику варту з кулеметами, а решта вояків була розташована в найближчих селах. На відтинку Загону, через Збруч, малося два мости: один у с. Кудринцях, а другий — біля м. Скала. Під час посухи, р. Збруч можна було перейти вброд у багатьох місцях. Ворог тримав свою передову охорону вздовж східнього берега Збруча. Головну увагу він звертав на напрямок сіл

Кудринці, Слобода Рихтецька та м. Кам'янець Подільський й тому свої головні сили зосередив на лінії Слобода Рихтелька-Кадіївка-Должок, мавши резерву в м. Кам'янець Подільський. У м. Оринін червоні тримали сотню піхоти із сторожевою охороною в с. Гуків. З цих причин, найбільше бойових сутичок відбувалося в с. Гуків й Слобода Рихтецька. Перед нашим наступом на Кам'янець Подільський, повстанчий відділ Точилю-Гурського вибив ворога з с. Гуків й тримав його в своїх руках. Наша розвідка працювала добре й тому сили й розташування ворога були майже докладно нам відомі. Бойові сили червоних, що стояли проти 16-го Загону, були наступні:

а) 1 і 2 полки Басарабської дивізії, разом — 1000 багнетів і 8 легких гармат. Дивізія ця формувалася ще в московській армії, на початку революції, з мешканців Басарабії, якраз у районі Кам'янця Подільського. Большевицька влада залишила цю дивізію для запланованої нею інвазії проти окупованої румунським військом Басарабії.

б) Полк кордонної охорони — до 300 багнетів.

в) Подільський полк — до 400 багнетів.

г) Кінний відділ, що з нього пізніше з формовано кінну бригаду Котовського — до 150 шабель.

д) Окрема гавбична батарея — 4 гармати.

Отже разом проти нас було: до 1700 багнетів, 12 гармат і кінноти — 150.

Моральний стан советських військ не був нам докладно відомий, але можна було припускати, що не зважаючи на безладдя в їхньому запіллі, гострий догляд політкомісарів нівелював „революційну дисципліну" й сприяв витривалості червоних у бою. Треба підкреслити, що майже вся жидівська молодь Кам'янця Подільського зголосилася до большевицького війська й чимало з них були політкомісарами й командирами; було їх повно рівнож і в комуністичному Чека.

Щодо українського населення, то затьмарення й спантеличення його большевицькими демагогічними гаслами поволі уступило місце отверезенню. Реквізиції хліба в селян та контрибуції викликали спротив. Запідозрілі в „петлюровстві" були карані безпощадно. Особливо відзначалася своєю жорстокістю чекістка Соня, з походження жидівка. Вона сама розстріляла силу українців власною рукою, після нелюдського знущання над своїми

жертвами. Найбільше імпонував їй наступний спосіб знищення своєї жертви: змусивши свою жертву лізти поміж її ноги, вона вбивала її стрілом із револьвера в потилицю... Чутки про це доходили до нас, але якось не вірилось у таку нелюдскість. На жаль, чутки ці справдилися на підставі зізнань безпосередніх свідків жертв „Чека”, що їм пощастило якимсь чудом урятуватись. Само-собой, такі звірства витворювали серед нашого воцтва виправданий антижидівський настрій. На це звернуто увагу й ужито всіх можливих засобів, щоб не допустити до яких будь протижидівських ексцесів, які лише деморалізували б наших вояків і плямували б військову гідність армії УНРеспубліки. Такий настрій серед 16-го Загону зліквідовано й здобуття Кам'янця Подільського не викликало яких будь антижидівських виступів. Не зважаючи на це, під час процесу в Парижі над убивцею сл. п. Симона Петлюри, цитовано з книжки жидівського журналіста „Погроми в Україні” згадку про погром, що його, нібито, вчинив у Кам'янці Подільському 16-ий Загін ... (У книжці подано „3-тя дивізія”). Коли автор цієї праці увійшов був до судової залі, як свідок, то судовий оборонець вбивці, жида Шварцбарда, комуніст і рівнож жид, підняв повищу книжку й, махаючи нею в повітрі, закричав на всю залю: „Вуаля, анкор ен погромщик!” (Ось іще один погромщик!). Авдиторія суду, що складалася виключно з самих жидів, зареагувала на цей театральний жест Тореса гучним сміхом...

Згідно з домовленням із повстанським отаманом Точило-Гурським, піші повстанці мали бути перекинуті ним до Кам'янця Подільського, щоб під час нашого наступу підняти там повстання; щождо його кінноти, то вона мала оперувати в той час у районі між Кам'янцем Подільським і Дунаївцями. Як можна було сподіватися, повстанський ватажок, Точило-Гурський, свого завдання не виконав і зник десь у невідомому напрямку...

Після аналізу загальної ситуація, я рішив атакувати ворога в його праве крило, що опиралося на м. Оринін і було найслабше червоними обсаджено. На підставі агентурних відомостей, ми знали, що ворог сподівався нашого головного удару з боку села Кудринці, в напрямку на Слободу Рихтецьку й далі, на с. Должок. Очевидно червоне командування прийшло до такого висновку тому, що такий напрямок був найкоротшою лінією (шо-се), що вела до Кам'янця Подільського.

30 травня 1919 р., весь 16-ий Загін з'осереднвся в районі Скали. На відтинку від с. Кудринці до Дністра зайняли вихідну

до наступу позицію сотні повітових командантів, що з них зформовано відділ, під командою полк. Ю. Ківерчука; в цьому відділі була значна кількість старшин у старшому віці. Полковникові Ківерчукові дано завдання демонструвати наступ на Слобідку Рихтецьку з таким найбільшим завзяттям, на який тільки його відділ спроможеться. Наказ наступу був короткий: „В ніч з 30 на 31 травня, 16 Загін зосереджується в с. Гуків, на шосе, що веде до м. Орнін. В ніч із 31 травня на 1 червня, о годині 1-ій, 16-й Загін, що його переіменовано 31 зрання на 2 п. Стрілецьку дивізію, вирушає колоною в напрямку на м. Орнін.

У авангарді 1-ий полк Синьої дивізії, під командою полк. О. Вишнівського. Завдання: здобути м. Орнін, вийти в запілля Рихтецької групи ворожих сил, розбити їх і зайняти м. Кам'янець Подільський. "

РОЗДІЛ III

Приїзд Головного Отамана. Наступ на Кам'янець Подільський.

Згідно і наказом, 16-ий Загін зосередився в невеликому селі Гуків. На дорозі витягнулися батареї, а на збоченнях стояла в колоні піхота, готова до руху. Курити й голосно розмовляти заборонено. Був темний вечір 31-го травня 1919 року. Добре нагодовані вояки частинно куняли, або й спали, а решта нудьгувала, чекаючи на початок наступу.

В одній з селянських хат, при світлі свічок, біля стола з манюю на ньому, я давав останні вказівки командирам частин. Настрій у всіх був спокійний і розважливий. Полк. Вишнівському, що з своїм полком ішов авангардом, доручалося захопити Оринін, по можливості, без стрілу, раптовим ударом, щоб не сполошити ворога на інших відтинках фронту й у самому Кам'янці Подільському. Ще раз звернуто увагу командного складу на konieczність коректного заховання вояцтва серед цивільного населення здобутих місцевостей.

Вже наближалася північ, коли цілком несподівано приїхав знову Головний Отаман. Війшовши до хати, він привітався зо всіма з притаманним йому приємним усміхом. Я відрепортував про стан підготовки до наступу, після чого Головний Отаман поінформував нас про загальну ситуацію на фронті нашої армії та висловив надію на те, що нам пощастить розбити ворога й тим забезпечити плацдарм для братньої Галицької армії, яка, відступаючи перед переважаючими силами польської армії, наближалася до р. Збруча. Вже доводила перша година ночі, коли Головний Отаман звернувся до нас із останнім словом: „Панове! Вашим завданням у першу чергу є здобути м. Кам'янець Подільський. На це вже чекає наш уряд, щоб туди переїхати. Я певний, що ви блискуче виконаєте це тяжке завдання. З Богом вперед! Щастя вам Боже!”

— На свої місця, Панове! — подав я команду.

Піднесені на душі приїздом улюбленого свого Головного Отамана, командири частин вийшли з хати, віддавши належну по-

Наступ на Кам'янець Подільський — 2-го червня 1919 р.

шану Отаманові. Я відпровадив С. Петлюру до його авта. Стигнувши мені на прощання руку, він сказав: „Вірю, Олександрє Івановичу, що незабаром ми зустрінемось у Кам'янці“.

О годині 1-їй ночі, 1-ий полк Синьої дивізії вирушив авангардом до м. Ориніна, За якихсь півгодини рушили й головні сили Загону. Наступ на Кам'янець розпочався.

До м. Ориніна було біля 15 кілометрів, Около 4-ої години ранку одержано донесення від полк. Вишнівського. Він повідомив, що його полк дійшов до вис. 132.3, не зустрівши ворога. Вперед вислано розвідку, а полк, після короткого відпочинку, рушив далі. Як уже згадувалося, в штабі Загону бракувало коней і тому штабовці мусили йти пішки. Я й полк. Чижевський сиділи на конях, отже, фактично, тільки нас двох творили рухо-

мий штаб. Біля висоти 132.3 наші головні сили зупинилися, а їхній „рухомий штаб“ подався до авангарду. Ми заближались вже до с. Юридика, а від полк. Вишнівського не було ще донесень; не було чути жадної стрілянини. При з'їзді до с. Юридика, край дороги, лежало кілька трупів червоноармійців; а серед села ми здибали одинокий віз із кулеметом і кількома „синіми“ козаками. Від них ми довідалися, що 1-й полк Синьої дивізії заскочив ворога, унешкодивив його і рушив далі в напрямі Ориніна. Ми знайшли штаб Синіх уже в Оринині, в „Волосному Управленні“. Полк. Вишнівський доклав, що, як у с. Юридика, так і в самому Оринині, він без стрілу заскочив червоних, що були сторожевою охороною большевиків, узяв їх до полону, виставив свою сторожеву охорону навколо м. Оринін й наказав до містечка вхід цивільним дозволяти, але з нього нікого не випускати. Телефонний зв'язок із Кам'янцем навмисно не перервано й звідтіля вже червоні запитували, що робиться в Оринині та що чути про „гайдамаків“. Командир сотні зв'язку Синіх відповів, що „пока что всьо благополучно і про петлюровських гайдамаков нічево не слышно“...

Полк Синіх блискуче виконав покладене на нього завдання й заслужив на подяку, що її й висловлено командирові полку, але з одночасним підкресленням браку своєчасного донесення штабу Загону ... Командир полку мав усі дані для свого виправдання (відсутність зорганізованого телефонічного зв'язку, недостатня кількість кіннотників і особиста участь у ліквідації большевиків), але відзначимо цей факт, щоб зілюструвати, як поступово вироблялася в довіреній мені частині бойова дисципліна, зо всіма її вимогами, що її дещо бракувало в початковій стадії формування нашої армії.

Біля 7-ої години ранку, 1-го червня, весь Загін з'осередився в м. Оринін. Втомлені нічним маршем вояки відпочивали, але спокій їхній порушено гарматною стріляниною з боку Слободи Рихтецької. Наш зв'язковий старшина, що весь час вартував біля телефону, почув гарячкову розмову поміж Слободою Рихтецькою й Кам'янцем Подільським: „гайдамакі наступають... петлюровці... давайте помощь... я вам гаваріл прісилайте патронов“... „Не волнуйтесь, товарищ, всьо будет сделано“... „Пошли ви к ..., вам там харашо в штабе, а ми тут едва держімся“...

Було видно, що сполох і нервовість большевиків викликав демонстративний наступ відділу повітових комісарів, який на цю

демонстрацію міг ужити лише біля одної сотні бійців... Незабаром із Кам'янця знову запитали Оринін: „Товаріщі! Что слышно про гайдамаков? Что делается у вас на участке?" Наш зв'язковий старшина відповів: „У нас спокійно. Люди гаварят, что в направлєнні на Кудрінци пошлі большеє сілі гайдамаков"... Відповів він у ролі советського урядовця в поштово-вому уряді м. Оринін. Ці фальшиві чутки нам пощастило передати навіть до штабу червоних у Слободі Рихтецькій. Ми не тільки чули розмови большевиків, але, часом, самі питали їх про ситуацію ...

Нам було ясно, що червоне командування не підозрівало присутности наших сил у м. Оринін. З огляду на це, я вирішив залишити Загін 1-го червня в м. Оринін, з тим, щоб на другий день, ранком, продовжувати наступ. До Кам'янця залишалось ще до 18 кілометрів і тому треба було дати воякам добрий відпочинок. Комендантська сотня мала турбувати ворога на протязі всього часу нашого відпочинку, симулюючи головний удар в тому напрямку. 2-го червня демонстрацію наступу сотні наказано змінити. На протязі цілого дня першого червня, в районі розташування головних наших сил було спокійно. Я видав наказ: „2-го червня 1919 р., о годині 4-ій ранку, Загін розпочинає продовження свого наступу, з метою здобуття м. Кам'янець Подільський. 1-ий полк Синьої дивізії веде наступ уздовж шосе на хут. Казак; праворуч шосе, в тому ж напрямку, наступає Окремий курінь; 1-ий Чорноморський полк у резерві. Артилерія займе позицію, згідно з вказівками полк. Чижевського, в районі висоти 133,9".

Ворожа піхота в районі хут. Казак, безпосередньо прикривала зосередження ворожих сил на лінії Должок – м.Зіньківці. З захопленням нами хут. Казак, Рихтецька група червоних була б відірвана від Кам'янця. Крім того, ми знали, що на шосе, біля Підзамча, стояло на позиції до 12 ворожих гармат, що їх бажано було б захопити. Тому власне, нашим першим завданням було захоплення хут. Казак.

В призначеній наказом 4-ій годині ранку, 2-го червня, полк Синіх і Окремий курінь розпочали наступ, батареї стали на позицію, а штаб Загону зупинився на висоті 133,9. Приблизно о год. 7-ій ранку наші частини зупинилися в долині, на віддалі одного кілометра на північ від висоти 125.0. З боку Слободи Рихтецької знову було чути гарматні стріли. Полк. Ольшевський доклав по телефону, що він тримає зв'язок із Синіми й умо-

вився з їхнім командиром атакувати хут. Казак разом і водночас. Розвідки він не вислав, бо не хоче передчасно полошити ворога, який не дає про себе знати, виникав навіть сумнів, чи він є на тому хуторі.

Сонце вже добро пригрівало, але старий, досвідчений полк. Ольшевський ще не рушив свого куреня, бо, будши спокійним і акуратним, він не міг розпочати наступу поки не переконався на власні очі, що все викопано так, як ним наказано. Полк Синіх давно вже зайняв був вихідну позицію і його молодий і енергійний командир, полк. Вишнівський, нудився й ремствував на пасивність Окремого куреня... Врешті, полк. Ольшевський доклав, що він приступає до наступу.

Наші лави швидко рушили вперед. Батарейі на поготовілі чекали на наказ відкрити вогонь по хуторі Казак; полк. Чижевський слідував з вис. 133.9, за посуванням піхоти. Наші лави піднялися на вис. 126.0, але минули її без жадного пострілу. Раптом почулися окремі спорадичні постріли, що перетворились у рясні, але за кілька хвилин знову запанувала тиша. Не минуло й 15 хвилин, як із напрямку на с. Должок залунали глухі гарматні вибухи, що далі перейшли в суцільний гуркіт і на нашій батареї посипався залізний град. Полковник Чижевський відповів огнем по шосе, коло с. Должок, де стояли ворожі батареї. Розпочався поєдинок поміж нашою й ворожою артилерією. Червоні батареї виявили надзвичайну швидкість стріляння, що перевищувала швидкість наших батарей. Одну з наших гармат виведено зі строю. Ранені гарматні опинились у сфері обстрілу й їх не можна було з тієї сфери вивести. Один із командирів батареї запитав полк. Чижевського: „Що робити?“ Останній відповів: „Огонь!.. Огонь!..“ Раптом і передки гармат рівнож опинилися під обстрілом. Командир батареї дав знак вивести коней, а козаки зрозуміли той знак інакше й кинулися до своїх гармат, щоб винести їх з-під обстрілу... Я побачив це і мені здалося, що батарея не витримала й кидала свою позицію, але батарея навіть і не думала про відступ. Обстріл наших батарей був остільки міцний, що їх іноді в диму й у поросі не було видно. Раптом обстріл цей припинився й ворожі гармати перенесли свій вогонь на висоту 139.9, де мій штаб мав свій спостережний пункт. Одною з перших гранат розбиту телефонний апарат і ранено телефоніста. За кілька хвилин упало до 50 гранат, але штаб урятувало те, що земля була вогка й тому більшість гранат заривалась у землю, не вибухнувши. Обстріл нашого штабу

розпочався зненацька й у короткому часі, також зненацька, припинився. Від полк. Ольшевського прибіг козак із донесенням, що окремих курінь, разом із Синіми, здобули хут. Казак. Ворожа піхота на хуторі, заскочена нашою атакою, після короткої перестрілки, майже цілковито знищена. Окремих курінь і Сині продовжують наступ на с. Должок; у с. Кадіївці виявлено якийсь відділ червоних.

У той час Чорноморці йшли походним порядком із с. Теклівки. де перебували в резерві, до хут. Казак, для забезпечення нашого правого крила. Їм наказано захопити одним курінем с. Кадіївці. Я з моїм штабом вирушив до хут. Казак.

Полк Синіх і Окремих курінь наступали довгою лавою, переслідуючи відступаючого ворога. Батарея 1-го полку Синьої дивізії, під командою хор. (пізніше сотника) Шури Бури, доковувала надзвичайної хоробрости, мавши всього лише одну гармату. Вона весь час трималася на лінії своєї піхоти. Стріляючи прямою наводкою, гармата пропускала свою піхоту вперед, потім знову на кар'єрі випереджувала її і знову прямою наводкою крила вогнем ворога. Ця батарея, пізніше збільшена ще раз добутою від червоних гарматою, придбала собі своїми героїчними чинами велику славу в 3-ій дивізії. Її командир, сотник Шура Бура, разом із кількома своїми гармашами, героїчно вмерли, у числі 359 розстріляних червоними під м. Базаром, під час 2-го Зимового Походу.

Сонце вже добре допікало. Стоплена наша піхота наступала поволі, але настрої панував бадьорий. В різноманітних, у деякого вже подертих, убраннях, з неголеними, спітнілими обличчями, ці скромні герої блискуче виконували своє бойове завдання „Слава вам, брати!" — вітав я їх, а у відповідь по всій лаві гучно-завзято лунало: „Слава Україні! Слава!"...

Брак кінноти став нам значно на перешкоді до належного переслідування ворога, що, відступавши, перестав навіть відстрілюватися. Найбільше цікавило всіх, чи пощастить захопити ворожі гармати. Повстанці Точило-Гурського повинні були не пропустити через Кам'янець. Вибух трьох наших шрапнелів над Кам'янцем був сигналом для початку повстання в самому місті, що його мав підняти, згідно з домовленням, Точило-Гурський. Ніякого повстання не було, бо, як уже згадувалося, „отаман" Точило-Гурський, разом зі своїми повстанцями, звик у невідомому напрямку... Отже, ворожі гармати щасливо уникнули захоплення їх нами.

Тим часом наші батареї перейшли вже на нову позицію, біля хут. Козак і були готові підтримати свою піхоту. Чорноморський полк повідомив, що в с. Кадіївці ворога нема й тому його скеровано до хут. Казах. З м. Оринін звітував старшина, що залишився там біля телефонного апарату, про розмови, які відбулися між червоними штабами. Зі Слободи Рихтецької телефонували зранку до Кам'янця Подільського:

— Знову наступають гайдамаки; сили їхні великі, шліть резерви; — і кожне речення кінчалося непристойною лайкою...

— Товариш! Товариш! Успокойтєсь! Перед вамі только незачітєльнїя сілі петлюровцев! — весь час повторював у відповідь Кам'янець Подільський.

Коли розпочався був бій поміж нашою й ворожою артилерією, зі Слободи Рихтецької все запитували:

— Кто стреляет? Кто стреляет? Где гайдамакі?

— Эта сволочь наступает с Ориніна — відповідали з Кам'янця.

Врешті-решт, з Кам'янця перестали відповідати, а роззлещений комуніст у Слободі Рихтецькій закінчив свою розмову досить „красномовно“:

— Сволоч! П'яткі намазали салом...

Біля 16 год. по полудні, наша піхота зайняла с. Должок і Підзамче. Ворог зник, разом із його артилерією. Там, де стояли гармати червоних, коло шосе, численні розривини землі навколо й калюжі крови свідчили, що наші гармаші стріляли влучно. Селяни оповідали, що ворожі батареї не витримали нашого огню й повною ходою зникли в напрямку на Кам'янець Подільський.

Раптом, з боку залізничної станції Кам'янця, загуркотіли гармати й на простір, що на ньому збиралася наша піхота, знову посипався град гранат. Нашим батареям не тяжко було виявити позицію ворожих гармат і в швидкому часі відповісти червоним „гарним за добре“. За 10-15 хвилин ворожі гармати замовкли й наша артилерія перенесла свій вогонь на шосе Кам'янець-Дунаєвці, що був шляхом відступу ворога. Рихтецька група червоних відступала безладно на південь, у район Жванчика, а звідти вздовж р. Дністер, на схід. Сотня повітових комендантів зайняла Сл. Рихтецьку, виконавши своє завдання. Біля год. 18-ої, на всьому фронті наступив спокій. Бій за Кам'янець Подільський закінчився нашою перемогою і місто чекало на прибуття Уряду УНР.

Переможна наша група стягалася до району Підзамче, пройшовши з боєм 18 кілометрів. З Кам'янця почали прихопити до нас його мешканці. Вонн висловлювали свою щирю і велику радість з приводу звільнення від большевиків і відновлення влади УНР; від них ми довідалися про жорстокість „Чека" й про сотні розстріляних „петлюровців". Далі вони оповідали, що жидівська молодь уся пішла до червоної армії та що всі політ-комісари були жиди. Взагалі, найбільше обвинувачень-обурень висловлено ними на адресу жидів. Як уже підкреслено раніше, такі оповідання не могли не викликати серед наших вояків певних емоцій протижидівського характеру і тому, про що рівнож зазначено перед тим, вжито відповідних заходів для забезпечення в місті спокою й порядку взагалі, та під час переходу через нього бойових частин, зокрема.

Ще в м. Оринів несподівано прибули до нашої групи дві невеликі частини з тих, що входили до складу Південно-східньої групи, яка перейшла в березні 1919 р. на румунську територію з м. Терсаполя. Одною з тих невеличких частин була сотня (біля 60 козаків) Запорізької Січі отамана Божка, що невідомо чому відбилася від своєї Січі. Назовні ця сотня виглядала досить мальовничо й театралью: жупани різноманітного покрою й кольору, смушкові чорні, або сині, шапки, з невеликими шликами, жупани оперезані червоними, або зеленими поясами, деякі з козаків мали шаблі при боці. Матеріал жупанів зраджував його походження: канапи, оббивка і тому подібне... Кожний з цих опереткових „запорожців" намагався підкреслити своєю поведінкою й войовничою поставою, що вони належать до особивого війська запорізького й тому ставилися до таки досить обдертих вояків нашої групи скептично і з погордою ... Особливо яскраво демонстрували „запорожці" цю свою поставу тоді, коли вони зауважили, що в нашій групі козаки віддають пошану старшині і взагалі дотримуються військової дисципліни.

Коли розпочався наш наступ із Ориніна, прийшло донесення про те, що невеликий кінний відділ ворога пробирався уздовж р. Жванець, у запілля групи. Щоб забезпечити наш тил від несподіваного нападу, вислано в тому напрямку цю запорізьку сотню. Пославшись на те, що сотня не належала до складу нашої групи, „вільні запорожці" відмовилися виконувати мій наказ ... Після „дебатів" і рішучої погрози обеззброєння, сотня таки зрушила з місця. За короткий час, із яру дійсно вискочила колона кінноти. Замість того, щоб за атакувати її,

„запорожці" спішно повернули й почали тікати назад. Полк. Чижевський погалопував, щоб спинити їх, але без успіху, бо сотня почала й собі галопувати... Я був змушений взяти особисто участь у приведенні сотні „особливого війська" до порядку з револьвером у руці. Врешті-решт, сотня відкрила по червоних вогонь і ворожа кіннота вмить зникла. Після цього інциденту, що викликав був чимало жартів серед наших вояків, „войовнича" сотня десь зникла. Фактично, були це славні хлопці й добрі патріоти і не їхньою виною було, що отаман Божко виховав їх, як це вони самі підкреслювали, „на старинних правах Запорізької Січі"... Пізніше Третій дивізії не раз приходилося співдіяти з Запорізькою Січчю отамана Божка, але завжди невдало.

Другою маленькою частиною була кінна сотня, під командою сотника Афнера; мала вона біля сотні козаків, але не мала коней. Добре вимуштрована, дисциплінована й одноманітно одягнена, вона робила найкраще враження, так позитивно відмінне від сотні „Запорізької Січі". Цю сотню призначено залогою Кам'янця Подільського й на її відповідальність покладено завдання утримувати місто в ладі і спокою. Це завдання вона виконала блискуче, а пізніше приймала участь і в боях нашої групи. На жаль, ця славна сотня мусіла відійти до Запорізького корпусу» залишивши по собі гарні спогади.

З м. Скала прибув до нашого штабу сотник Січницький, призначений начальником Кам'янецького повіту. Хорунжий К. Лієвич, що приймав участь у боях за Кам'янець на імпровізованому ним „панцернику" (звичайне авто з кулеметом), разом із своїм полком Синіх, почав обслуговувати тиллові наші завдання, а крім того, став нам дуже в пригоді, здобувши десь для Загону кілька тисяч рушничних набоїв. Начальних постачання Синіх, сот. Силенко, енергійно працював над забезпеченням нашої групи харчами. Пізніше, хор. Лієвич офіційно перейшов до штабу 3-ої дивізії, як начальник дивізійної автоколони, а дивізія мала вже свого дивізійного начальника постачання.

Треба рівнож згадати, бодай коротко, поштових урядовців, які в своїй більшості були свідомими українцями і зробили цінні послуги армії УНР, під час нашої збройної визвольної боротьби. Далі ми згадаємо окремі вияви їхнього патріотизму, а тепер обмежимося лише окремим епізодом. Мій штаб, включивши польовий апарат до телефонного дроту, намагався нав'язати сполучення з центральною поштою Кам'янця Подільського. Довший час наш телефоніст викликав кам'янецьку центрально: „Гал-

ло! Галло! Кам'янець!.. Пошта!" Але ніхто не відзивався. Нарешті, після довгих зусиль, зтурбований жіночий голос відповів:

— Так, це пошта. Хто говорить?

— З вами хоче розмовляти штаб української дивізії. Слухайте нас!

Знову мовчанка, але було чути якісь балачки й суперечки. Врешті, той же жіночий голос запитав:

— Хто говорить? Який штаб?

— Штаб полковника Удовиченка, Петлюровський, що є зараз у Підзамчі.

На це знову ніхто не обізвався. Тоді я сам почав розмовляти й пояснювати, хто ми й чого ми бажаємо.

— Це наші! Наші!.. Це українці телефонують!.. Вони під самим містом!.. — почув я жіночий голос.

„Наші!“ Скільки щирого зворушення викликало це одне слово... Ми — їхні, ми не одні, нас чекали... Нехай ця поштова урядника відчує вдячність українського вояка за це одне слово: „Наші!“ (Пізніше виявилось, що це була пані С. Косенкова.)

Незабаром до скромної селянської хати, де перебував наш штаб, під'їхали два авта з представниками міста. На жаль, не пригадуємо їхніх прізвищ. Вони щиро привітали наше військо й закінчили: „Ми є до вашої диспозиції“.

Найбільшу увагу звертала на себе своїм специфічним одягом дебела постать жидівського рабина. Розмова з представниками міста відбулася коло шосе, в присутності чисельного натовпу вояків. Я подякував за привітання й відповів короткою промовою, головна суть якої звелася до наступного:

— Я не маю сумніву, що все українське населення щиро радіє поверненню влади УНР, але в місті залишилося чимало большевицьких агентів, що могли б спровокувати вояків і викликати серед них почуття помсти. Жидівська людність особливо завинила в тому, що її молодь пішла до червоної армії, билася проти нас — війська УНР — і спонтанічно спричинилася до терору, від якого найбільше потерпало українське населення. Я прошу представників міста вплинути на населення Кам'янця, щоб із прибуттям українського війська наступило мирне, нормальне життя в місті. Жадних актів помсти не буде допущено, а з тими, хто порушить спокій, поступимо згідно з законом воєнного часу.

До представників жидівських мешканців Кам'янця я звернувся окремо. Зміст мого звернення до них був такий:

— Жидівське населення є громадянами УНРреспубліки, але воно ставило найбільший опір національним прагненням українського народу. Події в Кам'янці Подільському є яскравою досадною ілюстрацією такого їхнього поступування... Українська влада не допустять безладдя й погромів, але зі свого боку я прошу негайно відкрити замкнені крамниці й допомогти нам дістати ЗА ГОТІВКУ все те, що наразі найдошкульніше бракує воякові: білизну, взуття, одяг, мило, тютюн і т.і. У ваших потайних підземних склепах цього добра вистачить на цілу армію. Це все, про що я вас прошу.

У відповідь жидівський рабин пообіцяв, що все це виконається й зазначив, що жидівське населення вірить у те, що українська влада дотримає в місті порядку. „Щождо нашої молоді”, — додав рабин, — „то ми не можемо за неї відповідати, бо вона вас не слухає”...

Ця розмова, що провадилася прилюдно, зробила на козаків заспокоюючий вплив. Після того, як рабин скінчив свою прилюдну коротку промову, він звернувся до мене й шепотом сказав: „Жиди можуть добровільно зібрати гроші, як контрибуцію, в сумі 5 000 000 карбованців, аби тільки в місті був споюй”...

Само собою, така жидівська „тактика” обурила нас і пропозицію „добровільної контрибуції” з місця відкинута. Як саме жидівське населення додержало свою обіцянку, мова буде далі. З повищого видно, що нами вжито всіх можливих заходів, щоб жидівське населення не потерпіло від помсти за свої гріхи проти українців. Усе ж, як я вже згадував, це не перешкодило жидівському журналістові, Чіриковірові, обвинувачувати мене й мій командний склад у погромі в Кам'янець Подільському... Так ширилися по цілому світі жидівські наклепи про погроми, що їх нібито чинила українська армія. За весь час існування української влади, в Кам'янці жадного погрому не було.

Представники від'їхали, а перетомлені вояки могли нарешті спокійно переночувати, після тяжких боїв.

До Кам'янця Подільського вирушив тільки 1-ий курінь полку Синіх, мавши 3-тю сотню в авангарді. Коли ця сотня перейшла т. зв. Турецький міст і почала входити до міста, раптом її обстріляно з рушниць. Стріляли з будинків і вікон. Вибухло кілька гранат. Ця несподіванка викликала замішанину в рядах 3-ої сотні. Козаки почали обстрілювати будинки. Наспіла решта

1-го куреня, але стрілянина як раптом розпочалася, так раптом і припинилася. Що саме трапилось і хто саме стріляв, так і залишилося невиясненим. Обшуки і будинках, що з них стріляли, нічого не виявили.

РОЗДІЛ IV

Вступ до Кам'янця. Зайняття позицій на північ від Кам'янця.

1-ий курінь синіх пройшов через усе місто спокійно, не виявивши ворога й виставив сторожову охорону вздовж північної околиці міста. Донесення про це викликало відпруження і решта, Загону провела ніч з 2-го на 3-тє червня без перешкод. На другий день, частини Загону, пройшовши через міст і місто, обсадили позицію по лінії с. Мукша Боришківська-свічний завод і далі, до р. Смотрич. Під час переходу міста, стежі Синіх ішли по всіх вулицях, а на всіх перехрестях чатували козаки з тимчасово підпорядкованої 3-тій дивізії, окремої сотні, сотника Афнера.

Від цього дня, в місті панував взірцевий порядок, але напередодні вступу до міста Загону, було кілька випадків намагань місцевих хуліганів обікрасти деякі приватні помешкання. Їх зліквідовано місцевою новозорганізованою тимчасовою міліцією з гімназійної молоді. Жадних антижидівських публічних закладів не було й тому всі жидівські склепи були відчинені. В протоці р. Смотрич знайдено 10 трупів. Виявилось, що це були трупи місцевих бандитів-більшевиків, що знущалися над мешканцями і тому останні, скориставши з нагоди, вчиняли над ними самосуд, як тільки червоноармійці втекли, а наші ще не ввійшли. З наказу військового міністра, комендантом Кам'янця Подільського, що став тимчасовою столицею УНР, призначено сот. Гончаренка. До Кам'янця почали прибувати з м. Скала урядовці наших міністерств, а 4-го червня прибув і Військовий міністер Г. Сиротенко. (Підпоручник, до війни прапорщик запасу російської армії, по фаху правник. Скінчив університет і був перед війною адвокатом. По суті людина цивільна.) У місті, після большевицького терору, відновилося нормальне життя.

Наші втрати в боях за Кам'янець не були великі: вбито 3-ох старшин і ранено 7; козаків убито 8, а ранено 29. З числа ранених, вмерло в шпиталі Кам'янця 6 козаків. Ці перші втрати новоствореної групи, що її названо 2-ою Стрілецькою дивізією,

Симон Петлюра
Головний Отаман Військ Української Народньої
Республіки

Олександр Удовиченко
Ген. Штабу Ген. Хорунжий
Командир 3-ої Залізної Дивізії

Олександр Удовиченко
Генштабу ген.-полковник
На еміграції у Франції

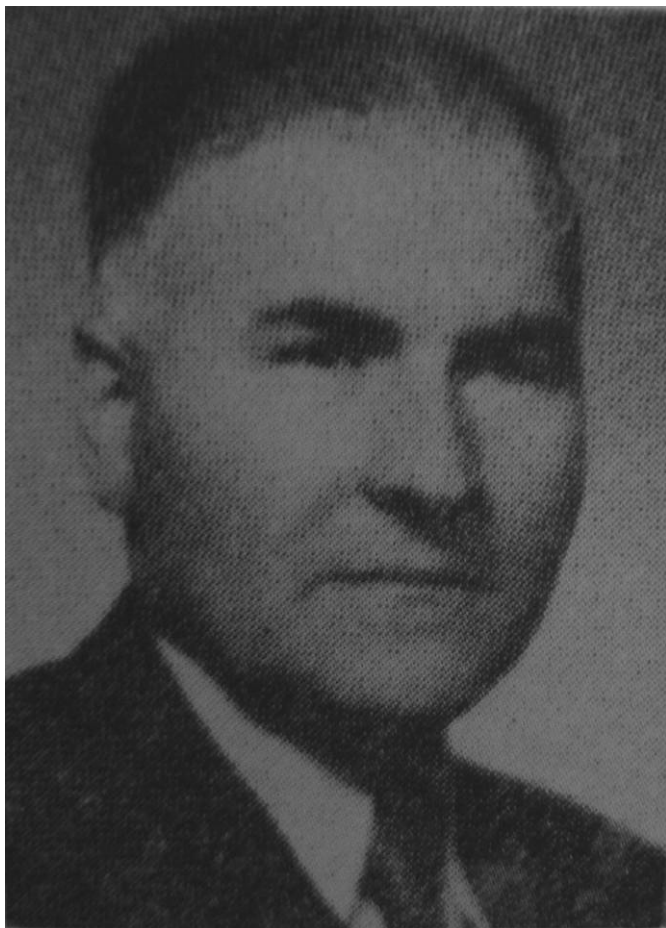
Володимир Ольшевський
полковник
Помічник командира дивізії

Олександр Вишнівський
полковник
Командир 7-го Синього полку

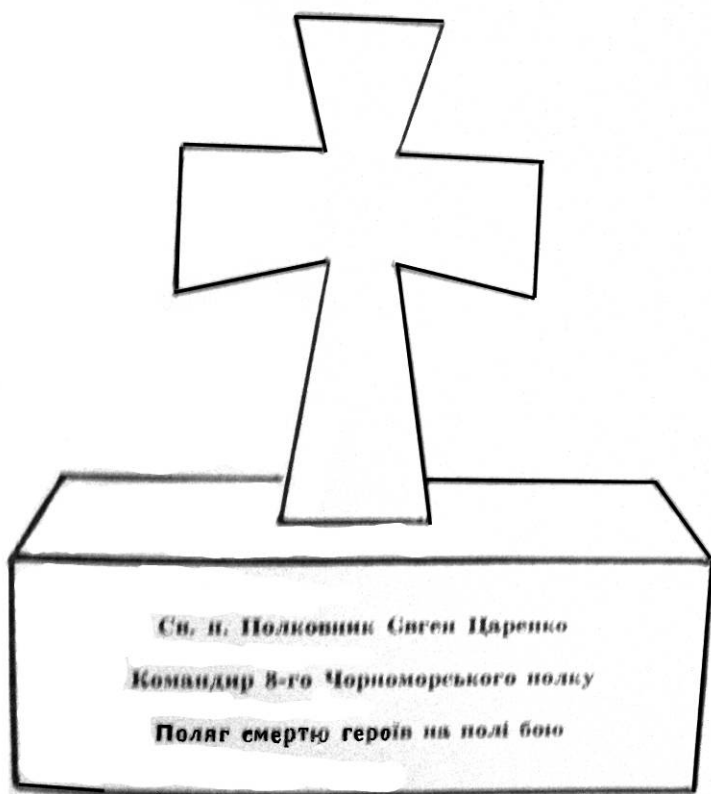

Олександр Вишнівський
генерал-поручник
На еміграції в ЗСА

Спиридон Довгаль
сотник
К-ир куреня і заступник к-ра
7-го Синього полку
(тепер полковник-інженер)
голова В. О. УНРади

Михайло Крат
полковник
Командир 8-го Чорноморського полку

Юхим Мацак
полковник
Командир 9-го Стрілецького полку

Григор Чижевський
полковник
Командир 3-ої Гарматної бригади

Володимир Зарицький
сотник

Командир батареї, заступник к-ра 4-го Гарматного полку

Ген. Полк. Віктор Зелінський

**Командир 1-ої Синьої Дивізії, від
якої веде свій родовід 7-ий Синій
полк 3-ої Залізної Дивізії**

Микола Шаповал
полковник (пізніше ген.-хор.)
Командир 16-го Пішого загону
від якого веде свій родовід 3-тя Залізна дивізія

а пізніше переіменовано на 3-тю дивізію, скроплені жертвовною кров'ю під час перших бойових кроків, стали базою для створення славної бойової традиції майбутньої Залізної дивізії.

Мої висновки щодо діяльності дивізії, з менту переходу нею р. Збруч, під мою команду, наступні: хоч дивізія була допіро зформована, але як її старшина, так і козаки, виявили в боях надзвичайну витривалість, дисципліну, здібність маневрування й відвагу. Ці перші її кроки на полі бою свідчили-стверджували, що я мав до своєї диспозиції чудовий бойовий матеріал. З таким складом дивізії можна було підійматися виконувати кожне бойове завдання, але водночас із тим, треба було прикласти ще зусиль, щоб удосконалити тактичне знання молодшого старшинського складу й виробити доктрину, душу дорученої мені дивізії, за долю якої я відповідав. Цю доктрину, її принципи, після перших боїв уже ясно накреслено: наступ, ініціатива і активність.

РОЗДІЛ V

Господарські клопоти. Бої за утримання Кам'янця. Дошкульний брак набоїв.

На протязі 3-го червня ворог не давав нам про себе знати, але вже на другий день, 4-го червня, наша розвідка виявила його на лінії с.с. Колобаївці-Гуменці. Я рішив використати пасивність ворога для заосмотрення частин тим, що їм бракувало, головним чином білизною, одягом і взуттям; крім того, треба було дати воякам можливість привести себе, перед новими боями, до порядку — добре помитися, попрати білизну, тощо. Сотник Силенко провадив пертракції з жидівськими комерсантами в справі купівлі за готівку потрібних для частин річей. Як ми вже підкреслювали, в жидівських потайних склепах різного матеріалу старчило б на цілу армію, але їх власники боялися реквізиції й тому клялися, що жадного матеріалу вони не мають... Пізніше, коли життя вже унормувалося, в Кам'янці Подільському можна було купити різного потрібного матеріалу на вибір, до схочу.

Моїх планів використати передишку на заосмотрення частин, не судилося перевести в життя, бо 5-го червня червоні розпочали енергійний контр-наступ. Усі ворожі атаки ми відбивали, але дошкульний брак набоїв почав давати себе знати. Комендант міста, сотн. Гончаренко, повітовий комендант — сотн. Сіцинський та різні громадські установи, всі разом, кинулися шукати набоїв. Їм пощастило зібрати всього до б 000, що й творило весь наш запас... У таких тяжких обставинах дивізія була змушена провадити бої й водночас полагоджувати — і то в поспіху — численні наші потреби, як, наприклад, формування обозу, команд зв'язку, здобування телефонів, дроту і т. інше, без чого ми не були б у стані рушити вперед. На станції Кам'янець Подільський нашвидку будувалося з підручного матеріалу бронепотяг, командиром якого призначено сотн. Годило-Годлевського.

4-го червня червоні вдарили по нас всіма своїми силами. Бій розпалився на всьому нашому фронті, але головний удар спрямовано більшовиками вздовж шосе Шатава-Кам'янець. Чор-

поморський полк, що боронив цей відтинок фронту, відбив агресивну атаку ворога й сам перейшов був до контр-атаки, але під натиском переважаючих сил червоних, змушений був відступити на свої основні позиції. Як наша, так і ворожа артилерія були дуже активні. Того дня нами вистрілено до 500 гранат і шрапнелів. Наше становище стало настільки тяжке, що я був змушений викликати на фронт сотню сотн. Афнера. Приймаючи участь у бою, сотня ця виявила себе якнайкраще. Жвава та гучна стрілянина на фронті викликала нервові напруження в Кам'янці. Звідтіля все запитували: — Яка ситуація на фронті? Може нам треба евакуватись? ...

Автопанцерник чимало дошкулював Чорноморському полкові. Сотник Годило-Годлевський рішив захопити цю бронемашину кількома козаками. Ці відважні козаки заховалися в лісі, біля с. Гуменці, й коли автопанцерник минав їх, вони заатакували його кулеметним огнем і ручними гранатами. Унерухомлений автопанцерник, разом із забитою обслугою, прийшлося залишити, дещо його ушкодивши.

Бої 4-го червня, на протязі цілого дня, ствердили, що червоні, зміцнені резервою, опритомніли від поразки і знову були здібні до агресивної акції. За цей день ми втратили забагато на наші запаси амуніції, що її нам так бракувало. Усеж, мене найбільше турбувало те, що ініціатива перейшла до рук ворога. Приймаючи на увагу ці несприятливі для нас обставини, я прийшов до переконання, що найбільше відповідним виходом із них буде наш протинаступ. До такого висновку спонукувало ще й те, що Запорізька Січ отамана Божка, яка мала перервати ворожий фронт у районі м. Волочиська, не спромоглася цього виконати. Наступ нашої групи в напрямку на м. Дунаївці був би поважною загрозою запіллю тієї ворожої сили, що стояла проти Запорізької Січі й тим самим допоміг би от. Божкові виконати покладене на нього бойове завдання.

Пізно ввечері, коли на фронті вже все затихло, з боку Кам'янця Подільського, до садка, що в ньому була позиція нашої батареї, в'їхало авто з кількома особами в військовій уніформі. Змучений цілоденним боєм і спекою, старшина-гарматний спостерігач, як рівнож Комдив, із зацікавленням придивлялися з даху на висідавших із авто старшин. За кілька хвилин на горіщі будинку „малолітніх злочинців" з'явилася постать старшини середнього віку, з запорізькими чорними вусами. Обережно висунувши голову через вікно на дах, він запитав:

— Панове! Хто тут є командиром дивізії?

— Я! — відповів Комдив, що лежав за димарем. — Що Вам треба?

— Я військовий міністер Сиротеико! — відрекомендувався старшина.

Появлення Військового міністра було остільки несподіваний, що сполошений Комдив миттю піднявся і, тримаючись одною рукою за димар, почав рапортувати: „Пане Міністре! 3-тя дивізія провадить бій“...

— Ради Бога!.. Не треба!.. Лежіть!.. — не дав докінчити п. Сиротеико й потягнув Комдива за ногу.

— Що у Вас тут робиться, пане Полковнику? Чому така стрілянина?

Здивований таким запитанням, Комдив відповів:

— Воюємо, пане Міністре... А стрілянина тому, що йде бій...

— А чи не могли б Ви, пане Полковнику, поменше стріляти, бо стрілянина дуже нервує всіх у Кам'янці й тому урядові установи не можуть нормально працювати. Чи не могли б Ви посунутись трохи вперед, бо тоді було б спокійніше в Кам'янці.

Комдив пояснив, які саме причини примусили дивізію тимчасово зайняти цю позицію й додав, що дивізія перейде через день до наступу.

— О! Це добре, Пане Полковнику. Дякую. А скажіть, Пане Полковнику, чи Ви певні, що підете вперед? А може... може будете відступати? — знову наївно запитав пан міністер...

— Сподіваємося, що підемо вперед, Пане міністре! Для того й переходимо до наступу.

— О! Це добре... добре... Спасибі. Щастя Боже!

Я запропонував панові Військовому міністрові піднятися на дах і оглянути позицію, але він тільки махнув рукою і почав сходити вниз.

Від'їжджаючи, п. Г. Сиротенко обіцяв прикласти всіх зусиль, щоб допомогти дивізії придбати необхідні матеріали й наприкінці додав:

— Так, будь ласка, посуньтесь наперед?

Це була моя перша зустріч із п. Сиротенком. Розмову з ним я передав без жадного переборщення; ще й досі є живі свідки, що чули її.

Наша військова агентура повідомила, що на завтра, 7-го червня, ворог планує новий наступ, зміцнений свіжими силами.

Новими свіжо-прибулими силами червоних були ті, що, відступили зі Слободи Рихтецької до м. Жванець, прийшли звідтіля до м. Дунаївці. Добре, що військовий міністер від'їхав ще перед одержанням мною агентурного звіту, бо він був би „ся напудив". Агресивні заміри ворога вимагали або випередити червоних своїм наступом, або допровадити до зустрічного бою і то тим більше, що до оборонного бою нам бракувало амуніції. На запевнення військового міністра стати нам щодо цього в пригоді покладатися було годі, а наш наступ давав нам шанси здобути амуніцію від ворога

РОЗДІЛ VI

Наступ на м. Шатава

Від штабу армії жадних відомостей не постуляло. По чутках, Запорізька Січ ще не перемогла ворога під Волочиськом. Перед шишки фронтом ворог займав ту саму позицію на північний схід 1 схід від м. Кам'янця Подільського. З огляду на несприятливі топографічні умови (відкрита місцевість), я вирішив нанести удар у ліве крило ворога, а району с.с. Колубаївці й Безноскокці. Зранку, 4-го червня, нашу групу перегруповано в наступний спосіб:

1. Полк Синіх і Окремий курінь зосереджено в с, Мукшао Колубаївська. Ця група, під командою полк. Ольшевського, мала зайняти с.с. Колубаївці та Везноскокці, а звідтам, через село Раковщина, заатакувати тил ворога в напрямку на шосе Кам'янець Подільський-Шатава й здобути Шатаву. До групи приделено 6 гармат,

2. Чорноморський полк зайняв позицію праворуч від повищого шосе, мавши один курінь у резерві. Ліворуч шосе зайняла позицію сотня сотника Афнера,

3. Штаб групи в будинку „малолітніх злочинців", у трьох кілометрах на північ від Кам'янця, Звичайно, жадних малолітніх злочинців, того часу, там не було, бо напевно вони зайняли відповідні становища в червоних... На даху цього напівзруйнованого будинку, на одним із його димарів, штаб групи влаштував свій замаскований спостерігачий пункт, що в нього можна було бачити місцевість майже на десять кілометрів віддалі. З технічних причин, перегруповання затягнулось і тільки о годині 14-ій, після короткого відпочинку, ударна група полк, Ольшевського вирушила в керунку на с. Боришківці. Цього дня була велика спека.

Після 9-ої години ранку, червоні розпочали свій контр-наступ. Спочатку з'явилася їхня розвідка, а потім із яру р. Мукши висунулися рясні лави ворожої піхоти. З обох сторін фронту загуркотіла екстенсивно артилерія. Червоні натупали обабіч шосе. Наша сторожева охорона відійшла на лінію своєї піхоти.

Чорноморці займали старі шанці, ще з часів першої світової війни, які більш-менш крили їх від ворожого обстрілу, але сотня сотника Афнера лежала на чистому полі і тому становище її було значно гірше. Витриманий і спокійний полк. Царенко під пустив червоних на яких 600 кроків і допіро тоді „привітав" їх енергійним кулеметним вогнем. Лавв ворожої піхоти захитались, а влучні стріли наших гармат, особливо гавбиць, примусили їх поспішно завернути назад у яр, залишивши на полі бою чимало своїх ранених і забитих.

На спостерігаччому пункті нашої групи стояв гомін від команд, бо гармати стояли в садку, біля будинку. „Шрапнель ... трубка ... граната ... батарея огонь! ", а внизу було чути голосне повторення команди, а далі: „Перша!.. Друга!.. " Гармаші, без сорочок, спітнілі, справлялися добре й швидко. Піхота не могла, нарікати на працю своїх вірних побратимів по зброї — гарпашів.

Після 12-ої години дня, на фронті знову затихло; тільки рідкі, поодинокі стріли порушували спокій, але о годині 15-ій ворог знову перейшов до наступу. Артилерія червоних зосередила свій вогонь головним чином ліворуч шосе, на відтинку, що його боронила сотня сотника Афнера. Ця неповна сотня фактично лише визначала фронт, бо її відтинок мав біля одного кілометра й тому лава була дуже рідка — до 50 кроків козак від козака. Частина цієї лани була на висоті 118,5. Здавалося, що сотня ця не витримає скупченої сили ворога і тому я вважав за конечне особисто відвідати цей відтинок, щоб зміцнити на душі його оборонців. Я зупинився на висоті 118,5, що була старою козацькою могилою, щоб подивитися на розташування ворога, але повернутися назад стало вже проблемою, тяжкою до розв'язаний. Ворожий спостерігач зауважив наш рух і в наслідок цього, за якусь хвилину, могилу засипано гранатами. Червоні гармаші стріляли добре: були моменти, коли здавалося, що козацька могила стане й нашою могилою... Не зважаючи на це, козаки сотника Афнера й він сам, трималися з подивугідним спокоєм. Усі разом, ми міцно притискалися до землі й весь час струшували з себе землю, що осідала на нас у наслідок вибухів.

Козацькі могили районі Кам'янця Подільського, з високим насипом, робили тільки запорожці; сила їх поклато тут свої буйні голови. У цих могилах їх поховано. Після 300-літньої перерви, на тих самих полях і в тих самих ярах, знову гуркотіли українські гармати, а запорізька могила прикривала тих, що

відновили збройну боротьбу за визволення України з московської неволі. Раптом ворожий обстріл припинився, а разом із тим і ворожий наступ. Чому саме — ми ще тоді не знали.

Від групи полк. Ольшевського не було донесення, хоч вона й тягнула за собою телефонний дріт, що був старий і попсований. Бідолашні наші телефоністи були змушені бігати весь час і направляти його під час страшної спеки, а заступити непевний телефонічний зв'язок кінним не було як, за браком коней, і це відчувалося нами дуже дошкульно. Нарешті полк. Ольшевський повідомив, що його група вибила ворога з с. Колубаївці і зайняла його, а тепер провадить розвідку, з метою дальшого наступу. Я поінформував його, що, хоч у нас усе гаразд і атаки червоних відбито, то все ж, положення наше може погіршитися з огляду на брак набоїв. Це змушує нас до прискіпшення часу нанесення ворогові головного удару і таке завдання покладається на групу полк. Ольшевського. Телефон перестав працювати й тому дальших донесень від полк. Ольшевського того дня не було. О годині 19-ій ворожа піхота розпочала раптовий відступ. Негайно Чорноморці рушили вперед і незабаром увійшли до лісу. Наші батареї рушили за Чорноморцями й зайняли нову позицію на узліссі. Полк. Царенко доніс, що його полк провадить бій в лісі та що ворог, хоч і ставить опір, але продовжує відступ, невідомо чому. Штаб групи рушив разом із Чорноморським полком вслід за відступаючим ворогом.

О годині 21-ій, коли вже сутеніло, Чорноморці підходили до м. Шатава, що вже було здобуте групою полк. Ольшевського. Окремий курінь і сині здобули це містечко бравурною атакою, після завзятого бою. Ворог намагався перейти до контр-наступу з с. Михайлівка, загрожуючи тилу групі, щоб не допустити до захоплення Шатави. 1-ий курінь синіх, під командою сот. С. Довгала, за співучастю гірської гармати і Кінно-гірського дивізіону полк. Алмазова, вибив червоних із с. Михайлівка й тим остаточно вирішив бій за Шатаву на нашу користь. Артилерія групи полк. Ольшевського підбила одну ворожу гармату й вона дісталася нам як трофей; решта ворожих гармат утікла по дорозі на м. Дунаївці. До наших рук дісталися: бронепотяг, одна гармата з запасом стрілен, до сотні полонених, але, нажаль, лише невелика кількість рушничних набоїв.

РОЗДІЛ VII

Наступ на м. Дунаївці й здобуття містечка. Гумористичне привітання.

Ворог, відійшовши в напрямку на м. Дунаївці, не давав про себе знати. Від селян нам було відомо, що відступ червоних відбувався в безладдю. Щоб не дати ворогові відпочити й зміцнитися, я рішив продовжувати наступ у напрямку на м. Дунаївці. 6-го червня групі наказано виступити з Шатави о 6-ій годині ранку. Містечко Шатава, як рівнож Маків, з переважно жидівським населенням, значно потерпіли від большевиків. Бідні жидівські крамнички були розбиті, або пограбовані. Ніде не можна було купити хліба для вояків. Тому що частини, за винятком полку Синіх, ще не мали походних кухонь, забезпечення вояків гарячою їжею було дуже тяжким завданням до переведення в життя.

До 11-ої години ранку наш авангард не зустрівся з червоними і тому певних відомостей про ворога ми ще не мали. Селяни казали, що в Дунаївцях лише невеликий відділ червоної піхоти, а в с. Чаньків — до сотні кінноти. Тому що справа здобуття Дунаївець вимагала швидкої акції, я рішив захопити те містечко ще того самого дня, не зважаючи на те, що до Дунаївець залишалося ще до 18 кілометрів. Полк. Ольшевському наказано наступати на с. Чаньків, а решті частин — вздовж шосе на Дунаївці.

О год, 17-й полк. Вишнівський доніс, що його полк, після невеликого спротиву ворога, увійшов до м. Дунаївці. Червоні відійшли головними силами по шосе на Мінківці. Тому, що полк. Ольшевський не знайшов ворога в с. Чанькові, йому наказано приєднатися до решти групи в м. Дунаївцях. Ще перед вечером, 6-го червня, наші сили скупчилися в районі цього містечка.

Населення дуже рало вітало нас. Жидівська громада, на чолі з рабином, вийшла назустріч нам із Торою; я зліз із коня, щоб вислухати привітання. Це містечко, як і всі інші на Правобережжі, з досвіду знало, що кожна „нова власть" — це нові

клопоти для населення, часто-густо драматичного характеру, особливо, якщо йде про жидів, і тому їхня громада все намагалася задовільнити „нову владу". Так було й на цей раз. У своїй привітальній промові, рабин висловив почуття вдячності жидівського населення за звільнення містечка від большевицьюгх банд. Особливо радісно вітало нас українське населення, з „Просвітою" на чолі. До голодного козацького шлунку влилося по добрій чарці самогону, що ним так охоче частували українські громадяни наших славетних вояків. Частувавши, не забували й самих себе і в радісному настрою чекали на прибуття командира групи... Зупинившись у с. Січниці, я віддавав різні накази й розпорядження, розмовляв із Кам'янцем, тощо й тому, коли я, разом із своїм штабом, вирушив нарешті до Дунаївців, це містечко було вже окутано темрявою.

Я не знав, що делегація від „Просвіти" все ще чекала на мене в Дунаївцях й тому не квапився. Коли почало сутеніти, а мене все ще не було, дехто з делегації вернувся до своєї хати; зникли рівнож і ті, що після частування козаків і самих себе, ледве трималися на ногах. Усе ж, із всієї делегації знайшлося двох упертих членів „Просвіти", що вирішили таки дочекатися мого прибуття, щоб вручити мені „хліб і сіль". Врешті-решт і цим двом урвався терпець і вони пішли назустріч „начальству".

Коли я зі штабом наближався до містечка, на дорозі, перед нами, з'явилися дві постаті, що голосно розмовляли між собою й по братерському підтримували один одного, бо надмір самогону штовхав їх із одного боку вулиці на другий...

— Панове! Брати! А де ж ваше „начальство"? — звернулися вони до мене тому, що я їхав спереду.

— Ми є начальством — ледве стримуючи сміх, відповів я.

— Чи ж справді?

— Так, справді!

— Ох, Боже ж мій! Чекали, чекали на Вас та й пішли на зустріч... Ми, українці, вітаємо своє військо. Ви врятували нас. Боже! Москалі проклятуші!..

Так вітали мене, ледве повертаючи язиком, та підтримуючи один одного, делегати; водночас вони розмахували хлібом на рушнику, під самим носом коня. Стомлений кінь спокійно приглядався до них, але, почувши запах хліба, почав тягнутися до нього.

— Та ти, голубе, голодний! — промимрив другий делегат до коня.

— На, їж, їж! — намовляв він коня, підсовуючи водночас шматок хліба коневі під ніс. Цей делегат не був уже в стані панувати над своїми нервами й зворушенням, розплакався й бубонів щось невиразне, опершись на коня, ..

Штаб, разом із делегатами, рушив далі, але останні, не мавши змоги дотримати нам кроку, відстали. Хоч це привітання й мало гумористичний характер і викликало сміх серед штабовців, але ніхто з нас не брав цього делегатам за зле. Під час панування большевиків вони ховалися від них у ярах і лісах, щоб рятувати тим своє життя. Отже, нічого дивного не було в тому, що вони на радіощах звільнення від червоних катів, частуючись самогоном, передали куті й меду...

РОЗДІЛ VIII

Відпочинок у Дунаївцях. Запорозький Загін і Буковинський курінь.

Ніч минула спокійно. Ворожі сили зайняли позицію вздовж р. Студениця, на лінії с.с. Горчична-Дем'янківці-Мушкотинці-Іванокрівці. Наша сторожева охорона прикривала м. Дунаївці від сходу й півночі, бо нам було відомо, що діялося у м. Ярмолинці. Наш бронепотяг стояв на станції Балин, звідкіля він вигнав червоних і контролював залізничний шлях у напрямку на ст. Ярмолиниці.

Тому, що не була ще виявлена загальна ситуація на нашому протибольшевицькому фронті, не нав'язано зв'язку зі штабом армії й тому, що наша група потребувала упорядкування свого тилу, я залишив групу в Дунаївцях, обмежуючись лиш розвідною акцією. Зранку було спокійно, але по полудні ворожі гармати час до часу стріляли по нашій сторожевій охороні й по самому містечку Дунаївці, без значної для нас шкоди. На протязі дня нав'язано телефонічний зв'язок із м. Ярмолинці. Поштарі повідомили нас, що в місті є невеликий відділ червоної піхоти, на поготовлі до відступу на схід. З Гусятином зв'язку нема; Проскурів у руках ворога; бронепотяги червоних відійшли до станції Гречани.

Наша команда зв'язку налагодила телефонний зв'язок із Кам'янцем Подільським; комендант міста повідомив нас, що в Кам'янці спокійно. Нам було ще невідомо, де перебував штаб армії, де в Головний Отаман і яка загальна ситуація на фронті нашої армії. Це останнє турбувало нас найбільше, а зокрема відсутність інформацій щодо становища на фронті Запорізької Січі отамана Божка, під Волочиськом. Скрутне становище отамана Божка вимагало б кинення нашої групи на допомогу Січі, по шосе на Проскурів, або на м. Нову Ушицю.

Ще перед наступом на Кам'янець Подільський, штаб армії дав мені загальну директиву для напрямку руху, а саме: Кам'янець Подільський-Дунаївці-Нова Ушиця-Вапнярка, але водночас залишено мені повну ініціативу щодо маневру, отже, тим са-

ним і право змінити напрямок наступу. Зрозумію, що невиявлена ситуація на фронті Запорізької Очі стояла на перешкоді до прийняття мною рішення.

Але була й приємна для нас несподіванка: наша група мала бути підсилена Запорізьким Загоном і Буковинським куренем. Запорізький Загін, що його командиром був полк. П. Шандрук, зформовано в кінці лютого 1919 року, в м. Браїлів. Початковий склад цього окремого Запорізького Загону був наступний: 27 старшин, біля 600 вояків і 110 коней. Загін складався з 4 піших сотень, по 3 старшини й 120 козаків у кожній; кулеметної сотні — 3 старшини, 60 козаків, шість кулеметів, із них два тяжких; кінної сотні — 3 старшини, 65 козаків, три ручних кулемети і 60 коней; сотні зв'язку, з необхідним технічним устаткуванням до 30 кілометрів; санітарної частини і відділом постачання. В часі від лютого до червня 1919 року, втрати в боях зменшили його склад. Перед приділенням Загону, з наказу штабу армії, до нашої групи, він, разом із частинами Галицької армії, тримав фронт уздовж р. Збруч, в районі м. Гусятин.

До нашого штабу прибув відомий буковинський діяч, п. Тапушак, з метою приділення Буковинського куреня до осаду нашої групи, що мала переіменуватися на 3-тю дивізію. Курінь цей зформовано зо старшин і козаків-буковинців. Після окупації території Буковини румунським військом, курінь відійшов до Галичини, де й став одною із складових частин УГА. Після того як ця армія відступила перед натиском переважаючих сил польської армії, п. Тапушак, що був, так би мовити, духовим провідником куреня, вирішив перевести його до складу армії УНР. Це була дійсно радісна несподіванка і не лише тому, що курінь збільшував наші сили, але ще й через те, що дивізія приймала до свого складу побратимів із гарної Зеленої Буковини, яких нещаслива доля відірвала від рідної землі. Курінь цей мав бути ядром-кадром Буковинської армії — одної з частин цілої Соборної Української армії. Про цей курінь, про його бойову славу й героїчні вчинки, буде мова пізніше. Тільки поодинокі бійці його залишилися ще в живих; решта або впала на полях бою смертю хоробрих, або вмерла від тифу в шпиталях ... Чимало невідомих могил Буковинських Стрільців розсіяно по всьому Поділлі. Можливо, що лише одна з них іще збереглась, якщо варварська рука безбожника, комуніста-москаля, не знищила могили св. п. сотника Кантемира, який загинув смертю героя й урочисто похований в Могилеві, в садку церкви.

Знову несподіванка; до нас прибула ще одна, хоч і не цілком зформована, гавбична батарея; крім того, ми знайшли в Дунаївцях невеликий запас набоїв і одне легке авто, що його залишили, втікаючи, червоні. Як відомо, в Дунаївцях існувало до 10 великих і малих сукняних фабрик, а в його околицях — чимало шкіряних. Ми домовились із власниками фабрик і робітниками щодо урухомлення фабрик, а ми, зі свого боку, обіцяли доставити сирівець. Забезпечені сирівцем, фабрики могли б виробляти на початку до 300-400 метрів сукна на плащі і строї.

Скориставши з пасивності ворога, я запланував поїхати до Кам'янця Подільського, щоб поінформуватися щодо загальної ситуації та сполучитись із штабом армії. Ніч минула спокійно. Ранком я виїхав до Кам'янця, залишивши своїм заступником полк. Ольшевського. По дорозі, недалеко від Шатави, я зустрів колонну піхоти, добре й одноманітно одягнуту, що йшла в повному порядку. Приємно здивований, я запитав:

— Що це частина та куди вона іде?

— Це Запорізький Загін — відповіли мені.

У цей час до мене підійшов старшини високого зросту й кремезної будови. То був командир Загону, полк. П. Шандрук. Склавши рапорт про стан Запорізького Загону, він додав, що пробув до моєї диспозиції. Як сам командир, полк. Шандрук, так і його Загін, зробили на мене найкраще враження своїм військовим виглядом і диспозицією. Привітавшись із Загоном, я рушив далі, а Загін — до м. Дунаївці.

РОЗДІЛ ІХ

Відвідини Кам'янця. „Герої“ запілля. Вибрики партійців. Невеселий поворот.

Нових відомостей про загальну ситуацію на фронті, я в Кам'янці Подільському не одержав; рівнож не пощастило мені там встановити зв'язок з штабом армії, Не краще пішло мені також щодо полагодження стосунків із урядовими установами, зокрема, з Військовим міністерством. Ті установи ще навіть не розпочинали своєї діяльності, Як тільки замовкли гармати, керівники й урядовці зайнялись, у першу чергу, своїми особистими справами. Скромні кам'янецькі каварні були повні людей, а вулиці — натовпом. Нормальне кипуче життя в Кам'янці відновилося у повній мірі, Я пішов до б. губернаторського будинку, де був тимчасовий осідок Військового міністра, п. Г. Сиротенка, мавши на меті дістати цікаві для мене інформації, Якийсь молодий старшина, до якого я звернувся в справі побачення з військовим міністром, зробив на мене враження розбещеного й недисциплінованого. Він був неуважний і тримався по підношенню до мене з неповагою. Лише після того, як я підкреслив йому, що він говорить із командиром дивізії, він підтягнувся і десь зник, але зараз же повернувся й доклав, що військового міністра нема,.. Перед хвилиною, він різко відповів мені, що військовий міністер нікого не приймав, бо „дуже завитий“. Отже, в дійсності, він був у себе в кабінеті...

Як тільки наш фронт посунувся настільки вперед, що в місті вже не чули грукоту гармат, „герої“ запілля відразу забули про тих, що виконували жертовно свій обов'язок на фронті ... У той час, коли рішалася доля нашої визвольної боротьби, після того, як українська армія звільнила шлях повороту на шматок рідної землі, ті, що не ризикували своїм життям, могли б і мусіли б поставитися до потреб і вимог армії з більшою відданістю і шляхетністю... Ані перед тим, ані після того, наше запілля не виявило повищих чеснот і це фатально відбилося на підсумках бойової діяльності нашої армії в 1919 році. Поміж потенціальною енергією й жертвністю, зо їх виявляла була ді-

ева армія, і її тиловими установами, державного чи загально-громадського характеру, весь час існувала прірва... Цього провалля, що його так боляче відчула армія, не можна було засипати, бо не було такого чинника твердої волі й руки, що зміг би скоординувати діяльність фронту й тилу до досягнення спільної мети.

В приватних розмовах ми почули, що в українських лівих політичних колах, головним чином серед ес-ерів, обвинувачують мене й мій командний склад у контр-революційних, „білогвардейських" чинах ... аж до зради українських інтересів... Щож стало підставою до такого підлого і ганебного обвинувачення? Напередодні наступу з Кам'янця на Шатаву, я скликав був нараду старших командирів для обговорення стану частин і зазнайомлення їх із бойовим наказом. Після наради, вирішено нашвидко разом пообідати. Не мавши часу йти до реставрації, що була в центрі міста, ми пішли до „робітничого клубу", який був поруч. Що то за „клуб" — ніхто з нас не знав. У залі клубу, досить таки брудній, після перебування в ньому большевиків, залишився на стінці великий червоний прапор, на якому в московській мові закликалося: „Пролетарі всіх стран об'єднійтесь!" Хтось із моїх старшин, перед тим як сісти за стіл, із обуренням зірвав цей прапор і кинув його на підлогу. Після цього він звернувся до когось із адміністрації клубу з проханням повісити на звільнене місце національний український прапор. Йому відповіли, що українського прапору нема. Ось, це й був той інцидент, що став підставою до обвинувачення нас в „контр-революції" ... Пізніше цей клуб перейшов до ес-ерів, а червоний прапор — той самий чя інший — знову зайняв почесне місце на стінці цього клубу...

Але на цьому не скінчалось. За тиждень, коли ми були в тяжких боях на протибольшевицькому фронті, в одній газетці, ліво-партійного напрямку, що виходила в Кам'янці, вміщено, з приводу повищого інциденту, статтю з брутальним нападом на мене й мій командний склад. Нас усіх обвинувачували в „контр-революційних гріхах" і „зраді українській революції" ... Мені персонально надано в тій статті епітет „вовк в овечій шкірі", з яким треба „жорстоко розправитися", бо такі особи „стають на перешкоді революційній боротьбі українського народу" ...

Прикро було читати таку безглузду статтю наших ес-ерівських „інтелігентів", та ще в той час, коли уживалось неймовірних зусиль, щоб перемогти споконвічного ворога України; при-

кро не так за себе, як власне за ту Україну, що в такий рішальний для її державности час, має серед її проводу таких політичних невігласів... Зрозуміло, що така ганебна стаття викликала була загальне обурення в наших бойових частинах. До редакції вислано нашим штабом листа з вимогою вмістити в черговому числі газетки залучений докладний перебіг інциденту з червоним прапором, але редакція відмовилася це зробити. Тоді до редакції делеговано двох старшин із дорученням ужити всіх заходів до змушення редакції вмістити нашого листа. Усе закінчилося тим, що редакція дала слово спростувати закиди, але того свого слова не додержала, а дивізія була на фронті, що все далі віддалявся від Кам'янця, отже, не мала можливосте реагувати на нечесне поступування редактора. Головний Отаман, відвідуючи фронт, висловився проти реагування, „бож провокатори не гідні такої чести“. „Коли б ви знали, що мені приходится терпіти від цих панів“, — додав Петлюра...

У комендатурі міста ми довідалися від сот. Гончаренка про хід збірки білизни, взуття, тютюну, що їх так урочисто обіцяли перевести представники жидівської громади. Наслідки були більше ніж сумні: до 40 пар брудної, подертої білизни, жадного взуття, 5-6 фунтів тютюну... Це й було все те, на що спромоглася була жидівська громада. Обдурили... Відвідавши ранених у шпиталі, я якнайшвидше, з невеселим настроєм, покинув тимчасову столицю України. По дорозі зустрів відбите нами від червоних авто, що його тягнули коні до Кам'янця для направи.

РОЗДІЛ X

Перейменування на 3-тю п. Стрілецьку дивізію. Тимчасове прикомандирування до дивізії кінного Лубенського полку. Наступ на Міньківці й Нову Ушицю.

У середині червня 1919 року мою 2-гу дивізію перейменовано на 3-тю п. Стрілецьку дивізію; 2-гою дивізією стала Запорізька Січ отамана Божка. У зв'язку з цим, 1-ий полк Синьої дивізії перейменовано на 7-ий Синій полк; 1-ий Чорноморський полк — на 8-ий Чорноморський полк і Окремий курінь на 9-ий Стрілецький полк. До 9-го полку ввійшли окремі курені: Запорізький Загін і Буковинський курінь. Склад 3-ої дивізії був наступний:

7-ий Синій полк — 600 багнетів. К-ир полку — полк. О. Вишнівський;

8-ий Чорноморський полк — 700 багнетів. К-ир полку — полк. Е. Царенко;

9-ий Стрілецький полк — 900 багнетів. К-ир полку — полк. П. Шандрук.

3-тя гарм. бригада — 12 легких і 4 гавбичних гармат. Полк. Г. Чижевський;

Інженерний курінь — в стадії формування. Полк. Харченко;
Запасовий курінь — полк. Г. Стефанів; він же — начальник тилу дивізії;

К-ир дивізії — ген. штабу полк. О. Удовиченко;

Помічник к-ра дивізії — полк. В. Ольшевський;

Нач. Штабу дивізії — ген. штабу сотн. Татаринців; пізніше — сот. Залозний;

Тимчасово прикомандирований до дивізії кінний Лубенський полк (фактично — рештки колишнього Лубенського полку). К-ир — сотн. Поплавський.

Варто коротенько згадати історію Кінного Лубенського полку:

У 1918 році, за гетьмана Скоропадського, полк належав до Сердюцької дивізії, під назвою Сердюцький Кінно-козачий полк. Після протигетьманського повстання, за часів Директорії, полк увійшов до складу 1-ої Січової дивізії, під назвою „Кінний Лубенський полк“, у якій перебував до весни 1919 року. У березні того року, полк перейшов до складу „Команди відтинку ч. III Східного фронту“, що його місце постою було за р. Збруч. У м. червні Лубенців прикомандировано до 3-ої Стрілецької дивізії.

Від часу протигетьманського повстання, Лубенський полк був постійно в походах і боях. Під час походів, частину його перекинута під Полтаву, звітам повернено до Києва й приєднано до полку. Полк у повному своєму складі ввійшов до 1-ої Січової дивізії, разом із нею вирушив із Києва й разом прикривав у боях відступ армії УНР. У районі Коростеня полк мав тяжкі оборонні бої з китайською советською дивізією і в цих боях записав славу сторінку своєї історії. У той час бойовий оклад полку доходив до 250 шабель.

Під час відступу на Жмеринку, полк розділено на дві частини: одна рушила в напрямку на Одесу, а друга — на захід, через Проскурів, Дунаївці, до м. Гусятин. На Одесу вирушила більшість полку і до своєї частини вже ніколи не повернула, бо після переходу через Румунію, разом із Запорізьким корпусом, вояки Лубенського полку розійшлися по різних частинах. Решта, менша частина полку, помаршувала зі Жмеринки на захід. Серед дуже тяжких умов відступу, ця частина, що зберегла назву Лубенського полку, перейшла р. Збруч і в Галичині включилася до складу групи отамана Мартиновича (в команді Східного фронту) і була в цій групі аж до часу прикомандирування її до 2-ої (моєї) дивізії. У той час бойовий склад полку доходив до 110 шабель. Втрати під час боїв і особливо нерозумний поділ полку на дві частини, зменшили бойовий склад Лубенського полку до мінімуму, фактично, як уже згадувалося, до ескадрону. Штаб армії УНР часто ділив добре зорганізовані формації і це відбивалося негативно на боездатності війська. Звичайно, штаб вдавав собі з цього справу, але тогочасна ситуація на фронті змушувала його, затикаючи одну діру на фронті, витворювати другу...

Командиром Лубенського полку був сотн. Поплавський. Незважаючи на малочисельний бойовий склад. Лубенський ескадрон, заховуючи назву полку. в надії на пізніше розвернення, мав 4 сотні, приблизно по 25 шабель кожна, пластунську сотню —

55 підстаршин 1 козаків і кулеметну сотню — 30 підстаршин і козаків, 3 тяжких і 6 ручних кулеметів. Лубенський полк (так будемо називати його далі) маж 20 старшин: к-ра полку, помічника к-ра полку, адьютанта полку, іач. госп. частини, 6 сотників і 10 молодших старшин. Отже, це була хоч невелика, але боєздатна частина.

Звичайно, Лубенський полк став у добрій пригоді 3-ій дивізії, але він, зрозуміло, не міг заступити дивізійну кінноту тому, що був малочисельний. Він діставав різні завдання: бути авангардом дивізії; брати активну участь в боях, виконуючи розвідку; забезпечувати крила наступаючої піхоти й прикривати гармати, коли на те бракувало піхоти. Усе ж, найбільше важливі функції Лубенський полк виконував тоді, коли діяв відокремлено, виконуючи самостійні завдання. Фронт 3-ої дивізії був дуже розтягнутий, часом доходючи до 60 кілометрів. Особливо вразливим було праве крило дивізії, в районі Дністра. Там діяв партизанський большевицький відділ Криворучка, що змушувало штаб дивізії забезпечити свій правий фланг, що упирався в р. Дністер, Лубенським кінним полком, якому допомагав наш повстанський відділ отамана Яворського. Полк не тільки стримував напади Криворучка, але й сам робив несподівані випадки на „столицю" Криворучка, село Качківку, завжди успішно. Про бойову акцію Лубенського полку в районі м. Ямполья — в Розділі XXX.

У кінці серпня 1919 року, коли 45 і 47 совітські дивізії намагалися прорватися на станцію Вапнярку, Лубенський полк перекинуто на ліве крало дивізії для його прикриття. Полк прибуває до Вапнярки і звідтіля рушав вздовж залізниці в напрямку на Христиніву, затримується в Капустянах, звідтіля веде розвідку на Жабокрич-ст. Коднма й нав'язує безпосередній зв'язок зі штабом Волинської групи (ген.штабу полк. Мишківський), після чого, згідно з наказом штабу 3-ої дивізії, повертав до Вапнярки, щоб прийняти участь у кінцевій стадії Вапнярської операції. 8-го вересня, того ж року, на підставі наказу Головної Команди армії УНР, 14 однорічників зі складу полку скеровано до Спільної Юнацької Школи, а швидко після цього, зменшений на 14 вояків Лубенський полквийшов зі складу 3-ої Залізної дивізії і перейшов до м. Бар на поповнення кіннотниками й кіньми, щоб потім влитися до Окремої Кінної бригади полк. І. Омеляновича Павленка.

Наступ на м.м. Мінківці — Нову Ушицю.

З м. Ярмолинці повідомлено нас, що до міста ввійшли частини 2-ої української дивізії, та що м. Проскурів зайнято військом армії УНР, але зв'язку з ним іще нема. Такі інформації відразу з'ясували нам ситуацію. На фронті 3-ої дивізії ворог тримався пасивно. З огляду на покращану ситуацію на Проскурівському фронті, я вирішив продовжувати наступ. Напрямок: м.м. Мінківці — Нова Ушиця. Початок наступу: 13 червня, зранку.

Біля 10-ої години ранку, один курінь 9-го Стрілецького полку, під командою полк. Чмеля, вирушив до с. Гірчична; а 8-ий Чорноморський полк — по шосе, в напрямку на с. Дем'янківці. Перед позицією червоних був дуже глибокий яр, отже, вони мали натуральну перешкоду проти нас. Не зважаючи на це, ворог, після короткого спротиву, почав відходити, прикриваючись огнем своєї артилерії. Відступ мав такий поспішний характер, що червоноармійці навіть не встигли знищити мосту на річці Студениця, на шляху до с. Дем'янківці. Такий спішний відступ червоних вимагав якнайбільш інтенсивного переслідування ворога. Хоч до м. Мінківці залишалось ще яких 20-21 кілометрів, я постановив захопити це містечко того самого дня.

9-ий Стрілецький полк так швидко наступав на п'яти відступаючих червоних, що це унеможливило їм зупинитися на багатьох добрих оборонних позиціях, що були на шляху їхнього відступу. Приблизно о годині 17-ій, полк. Шандрук зайняв своїм полком м. Мінківці й виставив сторожеву охорону на лінії Антонівки, в напрямку на м. Нова Ушиця.

Населення цього містечка складалося виключно з жидів і делегація від них, як звичайно, на чолі з рабином, вітала полк. Шандрука. У своїй промові рабин запевнював, що жиди готові лояльно виконувати обов'язки українських громадян. Полк. П. Шандрук знав, що жидівська молодь Мінківців, так як це сталося й перед тим у всіх містечках із жидівською людністю, відійшла разом із большевицьким військом і тому запитав:

— А де ваша молодь? Чому я не бачу її поміж вами?

На це старий рабин дав, стандартну для всіх жидівських представників того часу, відповідь:

— Ми не в силі стримати нашу молодь, бо вона нас не слухає ...

Головні сили дивізії з'осередилася на ночівлю в селах Сивороги й Катаринівка. Після спокійної ночі, дивізія розпочала

зранку, 14 червня, поновний свій наступ, із метою здобути м. Нова Ушиця. Ворог зупинився в с. Іванківці й там чекав на нас. Розвідка донесла, що до цього села прибули свіжі сили ворога — піхота й кіннота, до 200 шабель. Рівнина перед нами, а за нею замаскована позиція ворога, не сприяли нашому наступові. На відстані 2 кілометрів перед Новою Ушицею, дозори 9-го полку зустрінуті рушничним огнем, а незабаром уся колона Стрілецького полку опинилася під рясним гарматним обстрілом.

9-ий полк розгорнувся й широкою лавою повів наступ праворуч шосе. Чим ближче підходили стрільці до позицій червоних, тим усе більше й більше розгорявся бій, під жвавий і галасливий акомпанемент наших і ворожих гармат. Між бійцями падали гранати, над ними розривалися шрапнелі, а в повітрі грюкіт гармат зливався з невгаваючим тріском кулеметів і співом куль ... Лави червоних були в високому житі і тому їх не було видно, але наступаючі лави стрільців виглядали для червоноармійців, як рухома відкрита ціль. Не зважаючи на це, 9-ий Стрілецький полк наступав у взірцевому порядку. Під прикриттям нашого вогню, стрільці вправно робили перебіжки, а деякі навіть не лягали, а стріляли на ходу. Батарея сот. В. Зарицького довгий час не могла спромогтися на пристріляння цілі, бо на рівнині бракувало доброго спостерігача чого пункту. Командир батареї й гармаші метушились і знервувались аж доки не досягли свого і почали „частувати" свою ціль гураганним вогнем.

Наступ 9-го полку був блискучим, але не менш блискучою була й оборона; ворог уперто тримався і навіть намагався стримати наш наступ маневруванням. Ворожа піхота перейшла до контр-наступу на праве крило 9-го Стрілецького полку, але 8-ий Чорноморський полк швидко зліквідував цю спробу червоних. З боку с. Янівка з'явилися невеликі групки червоної кінноти, загрожуючи лівому крилу 9-го полку. У тому напрямі, з наказу, рушила сотня Лубенського полку.

Під час руху дивізії, несподівано зголосився до мене молоденький, милий старшина й доклав, що він прибув із панцерним автотом до мого розпорядження. Таке цінне придбання для дивізії, як панцерне авто, викликало серед наших вояків чимало піднесення. Панцерник називався „Отаман Петлюра". Як виявилось, цей молодий старшина знайшов десь цей ушкоджений, і тому покинутий большевиками, панцерник, відремонтував його, зформував до нього обслугу й вирушив на фронт. На превеликий

жаль, я вже не пам'ятаю прізвища цього гідного й прикладного старшини та його співбійців, але їхня коротка в часі праця в дивізії все залишиться в нашій вдячній пам'яті [Цим старшиною був поручник Ілько Шаповал — О.В.]. Вони чимало спричинили до моральної та бойової підтримки дивізії під час нашого наступу. Цей автопанцервик зробив за свій вік дуже багато кілометрів. Його мотор був зужитий і потребував ґрунтовної направи, але для цього дивізія не мала ані відповідного матеріалу, ані майстерень, ані фахівців. Заслугою команди цього панцерника було ще й те, що, сподіваючись кожної хвилини припинення дії мотора, вона не відмовлялася виконувати своє бойове завдання. Поява цього панцерника на фронті викликала в рядах ворога, як пізніше оповідали про це полонені, великий переполох. Непевний стан мотора автопанцерника був причиною постійних наших турбот за долю його залоги, бо вона могла опинитися в скрутному становищі. Коли, під час бою, панцерник висувався занадто вперед, наші зусилля були скеровані на те, щоб у критичну хвилину рятувати обслугу.

Намацавши позицію червоних гармат, що стояли в яру, за м. Нова Ушиця, ми розпочали її обстріл гавбичними гарматами.

Ступенево ворожі гармати зменшили свій вогонь, а потім і зовсім замовкли. Було видно, що ворог шикувався до відступу. Піхота 9-го полку, наблизившись до ворожої позиції, перейшла до атаки. Залунало голосне „Слава!“ На витримавши удару, червоні розпочали безладний відступ. Панцерник „Отаман Петлюра“, переслідуючи їх, сунувся в напрямку на Нову Ушицю. Він проскочив через це місто, спустився до яру, але вилізти з нього вже не міг, бо мотор „застрайкував“; застрягнувши, панцерник чекав там аж поки наша піхота не витягнула його звідтіля. По полудні, 14-го червня, 3-тя дивізія зайняла м. Нову Ушицю й с. Іванківці. Населення дуже радісно вітало наше військо.

У боях за Міньківці й Нову Ушицю, Запорізький Загін і Буковинський курінь мали свої перші бойові христини в складі 9-го Стрілецького полку. Почавши від к-ира, полк. Шандрука, який дуже вміло керував боєм полку, старшина й стрільці полку — всі разом — задемонстрували найкращі якості бійця, а решта частин 3-ої дивізії переконалася, що 9-ий Стрілецький полк буде вірним і надійним побратимом зброї. Те саме стосується й Буковинського куреня. Взагалі, після цих боїв, зарисувалося бойове обличчя 3-ої дивізії. Вже виразно накреслювалась її доктрина. На першому місці: дисципліна, вперед, маневр.

Врешті пощастило нав'язати телефонний зв'язок зі штабом армії, після його прибуття до м. Ярмолинці. Він повідомив нас, що 2-га дивізія йде через м. Солодківці до м. Ялтушків і що наша армія провадить тяжкі бої в районі м. Проскурова. Водночас штаб армії підкреслював, що 3-ій дивізії дається повна ініціатива щодо руху і маневру, але черговим її завданням є: „захоплення м. Могилева, перерва залізничного сполучення Жмеринка-Могилів і дальший наступ на станцію Вапнярку”.

Ще в м. Дунаївцях, 3-тя дивізія здобула від большевиків особове авто. Тому, що воно було трохи ушкоджене, його відправлено до Кам'янця для направи. Направлене авто мало повернутися до 3-ої дивізії, але військовий міністер, п. Сиротенко, реквізував його для себе... Для певности, з його наказу, біля авта поставлено військову варту. На прохання Комдива повернути авто, бо воно є власністю дивізії, п. Сиротенко відповів телефонограмою. Що авто потрібно йому для роз'їздів (очевидно по місту) більше, ніж дивізії...

Наводимо цей факт, як ілюстрацію до взаємовідносин поміж дієвою частиною та військовим міністром.

З Кам'янці Подільського повідомлено, що на заклик Комдива до української молоді вступати до українського війська, 200 молодих хлопців вирушило до дивізії. Ми всі дуже зраділи цьому патріотичному вчинкові нашої молоді.

РОЗДІЛ XI

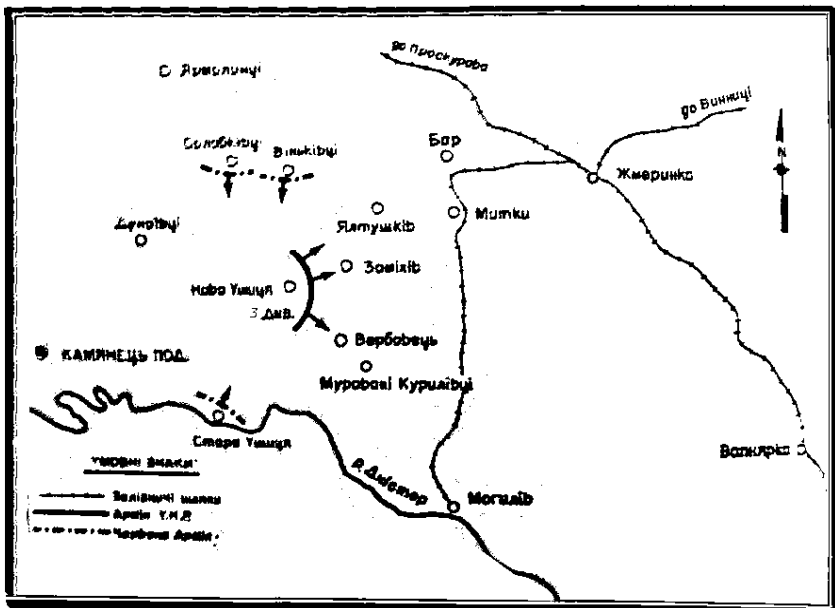
Бій за м. Курилівці-Муровані.

На 15 червня загальна ситуація на фронті 3-ої дивізії виглядала так:

Наша розвідка намагалася вийти до с. В. Струги, але ворог змусив її відступити. Наші кінні роз'їзди обстріляно з м. Заміхова. Згідно з агентурними інформаціями, м.м. Солобковці, Зіньківці й Ялтушків зайняті ворогом; досить сильні з'єднання червоних складаються з піхоти, кінноти й артилерії. Від селян ми довідалися, що м. Стару Ушицю, над р. Дністром, зайнято якимсь ворожим відділом. Зв'язку з 2-ою дивізією ми не мали й тому не знали, де саме вона перебуває. Складалося враження, що 3-тя дивізія влізла в „мішок", що його ворог ось-ось зможе зав'язати ... Виникло питання, чи нам продовжувати рух наперед, чи затриматись і звільнити від ворога район обабіч розташування дивізії й тим забезпечити її від небезпеки прикрих насподіванок. Теоретично це було доцільним, але на таку операцію дивізія не мала відповідних сил; крім того, на це потрібно було б витратити чимало часу, а ми його не мали з огляду на поважне завдання загально-армійського характеру. Приймаючи під увагу, що стратегічне й політичне становище армії УНР вимагало якнайшвидшого просування 3-ої дивізії вперед для опанування, по можливості, якнайбільшого терену, щоб полегшити армії розгортання й ділання, а разом із тим і підготовлення плацдарму для зосередження української Галицької армії й забезпечення її вільного й безпечного від ворога терену, на той випадок, коли вона буде змушена натиском польської армії перейти на східній берег р. Збруча (як відомо, це й сталося в половині липня 1919 року), я вирішив іти вперед, себто продовжувати наступ.

Назагал стратегічне становище 3-ої дивізії було дуже небезпечне, бо вона висунулась значно вперед, залишивши решту нашої армії далеко в тилу й тому могла бути відрізана ворожим військом від неї. Таке становище спонукало мене, перед тим, як видати наказ про продовження наступу, скликати на нараду

Загальна ситуація на фронті 3-ої Залізної Дивізії на 15-го липня 1919 р.

командирів частин, щоб зазнайомитись із настроєм як їхнім, так і частин, бо в перспективі могла повстати конечність прориву в запілля ворога й переходу на партизанщину й про таку можливість мусіли знати довірені мені вояки. Як і треба було сподіватися, командний склад дивізії добре розумів як тодішнє становище армії, так і самої дивізії, й тому всі висловили свої думки ідентично: „Тільки вперед!” Такий настрій старших командирів остаточно скріпив моє рішення й тому я видав наказ дивізії продовжувати наступ зранку, 15 червня, й того ж дня здобути м. Курилівці Муровані.

На світанку 15 червня дивізія перейшла до наступу. Першим об'єктом здобуття мало бути с. Великі Струги, що розкинулося вздовж шосе, в двох кілометрах на південь від м. Нова Ушиця. Головний удар мав нанести 8-ий Чорноморський полк; 9-й полк — наступати уступом, праворуч від нього, а 7-ий Синій полк залишався у резерві. Сотня кінного Лубенського полку провадила розвідку в напрямку Заміхів-Ялтушків. Гарматам скерувати вогонь на с. Великі Струги. Коли Чорноморці поволі виходили з яру р. Калюси, один із тих гармашів, що були на спостерігачому батарейному пункті, раптом стурбовано крикнув:

„На полю, перед селом Великі Струги, стоїть ворожа кіннота!"

Сонце щойно почало ogrівати землю й тому дуже міцна вібрація повітря не давала змоги зорієнтуватися, навіть за допомогою бінокля, що саме уявляли собою ті численні точки на полю, біля села, що виглядали ніби спішений кінний полк. „Дайте пару шрапнелів!" — наказав я полковникові Чижевському. Вибухи шрапнелів не зробили на „кінноту" жадного враження. Вова залишилася на місці, не виявляючи бажання сховатися від обстрілу... Така витривалість „кінноти" збентежила полковника Чижевського.

— Гранатами... Вогонь!.. — подав він команду.

Перші влучні гранати викликали нарешті серед „кіннотників" паніку й вона пішла і розсип, за винятком деяких „кіннотників", що вперто залишалися на місці. Тимчасом повітря стало більше прозорим і в бінокль уже можна було побачити, що та „кіннота" була отарою овець... Цей випадок викликав був чимало жартів серед наших гармашів, але подібні непорозуміння, що часом траплялися на фронті, мали вже не жартівливий, а трагічний характер, коли артилерія помилково відкривала вогонь до своїх ...

Лави Чорноморського полку зустрінуто ворогом рушничним і кулеметним огнем із с. Велика Струга, але це не стримало Чорноморців і вони, продовжуючи наступ, незабаром вдерлися до села. Наше панцерне авто, що його вже раз витягнуто з яру, тепер, переслідуючи ворога, знову застрягло в іншому яру й наша піхота знову ж охоче його вирятувала. Зайнявши село, дивізія продовжувала свій наступ у напрямку на м. Вербовець. З допиту полонених виявилось, що в с. Велика Струга червовими залишено лише дві сотні піхоти, а головні сили їх, разом із артилерією, відійшли до м. Курилівці Муровані.

Полонені в своїй більшості були москалі, але не бракувало й деякої кількості українців, переважно з околичних сел м. Могилева. Вони оповіли, що в м. Яришеві всі мешканці приготувалися до бою з 3-ою дивізією ... Цих збольшевичених селян очолював комісар Криворучко, рівнож із селян. У селах Серебря та Немія, збольшевичені селяни зформували цілий полк, що й вийшов назустріч 3-ій дивізії. У м. Курилівці Муровані стояв курінь, що його зформовано виключно з жидівської молоді. Ворожа кіннота силою до двох ескадронів, під командою Котовського, відійшла десь на північ. Треба зазначити, що на Поділлі, головним чином у Могилівському повіті, серед черво-

них було два популярні прізвиська: Котовський і Криворучко. З обидвома цими большевицькими ватажками 3-ій дивізії прийшлося мати діло як у 1919, так і в 1920 роках. Котовський походив із Бесарабії. Ще перед 1-ою світовою війною його засуджено за якусь експропріацію до каторги, звідкіля він повернувся в 1917 році й, включившись до партії большевиків, розпочав свою підривну демагогічну діяльність проти УНР. Першим тереном такої діяльності було Поділля. Ходили чутки, що Котовський мав закінчену гімназійну освіту й на тлі поступування інших большевицьких ватажків, відзначався не тільки хоробрістю-рішучістю, але й інтелігентністю та навіть культурністю і справедливим поводженням із селянами. Він гостро карав у своєму кінному відділі прояви розбишацтва й розбою, але водночас із тими чеснотами, дозволяв своїм червоноармійцям знущатися до схочу над полоненими вояками української армії та всіма, що були запідозрені в „петрлюровстві”. У 1920 році він був уже комундиром кінної дивізії, з перспективою на кар’єру в червоній армії. Своє життя закінчив він марно: після війни Котовського застрілив, на тлі заздросців, його власний адьютант.

Криворучко повернувся з війни „унтер-офіцером” і відразу став провідником зацьмарених демагогічними большевицькими гаслами, розбещених яри шевських селян. За ці заслуги радянська влада призначила його комісаром м. Ярошева, а пізніше — комісаром Могилівського повіту. Малоосвічений, але скрупульозний, він виявив потрібні комуністам здібності розстрілювати безжально „врагов революції”, в тому числі й селян. Взагалі, на відміну від Котовського, був це тип дрібненької людини-большевика з селян, так притаманний тому часові, тією „гряззю Москви”, за Шевченком, що своєю підлотою, підлащуванням до московського чобота, підслесливістю йому й безглуздою жорстокістю впливали на гору, до того часу, поки „мурин зробив своє й його можна було знищити”...

Котовський і Криворучко зробили сумну кар’єру в червоній армії. Котовський, зі своєю кіннотою, спричинився до остаточної ліквідації повстанського відділу отамана Юрка Тютюнника, в листопаді 1921 року. Він же був одним із тих, що підписали смертний вирок нашим славним 359 воякам, що загинули героїською смертю під м. Базаром 21-го листопада 1921 року. Як ми вже згадували, своє життя він скінчив несподівано, застрілений своїм адьютантом у м. Балті в 1924 році. Криворучка засуджено на смерть червоним військовим судом за „зраду революції”, разом

з командувачем київської військової округи Якірем, жидом із Бесарабії.

Відомості про ворога, що їх одержано штабом 3-ої дивізії від полонених, дали змогу зорієнтуватися щодо замірів червоного командування. Вони були такі: затримати 3-тю дивізію перед с. Велика Струга, щоб уможливити головним своїм силам підготуватися до бою під м. Курилівці Муровані й розбити її в тому бою. Так чи інакше, але штабові 3-ої дивізії треба було рахуватися, що ворог не віддасть цього містечка без міцного спротиву. До м. Курилівці Муровані залишалось ще 25 кілометрів й через те, правдоподібно, червоні не сподівалися нас ще того самого дня. Приймавши це під увагу й будучи певним щодо витривалості своїх полків, я рішив атакувати ворога ще того самого дня.

По дорозі до м. Курилівці Муровані селяни охоче, часом за власною ініціативою, інформували нас про ворога. Ми дізналися, що головні свої сили червоні тримають перед містечком, „осідлавши“ шосе. Полк. Царенко доніс, що, після короткого бою, Чорноморці здобули м. Вербівець, полонених і 5 ворожих кулеметів.

Біля 17-ої години, після відпочинку в м. Вербівці, дивізія вирушила в напрямку на м. Курилівці Муровані. В авангарді ішов 9-ий Стрілецький полк. Перед містечком його дозори обстріляно. Полк. Шандрук розгорнув свій полк і повів наступ на Курилівці Муровані праворуч шосе. 8-му Чорноморському полкові наказано намагатися відтяти ворогові відступ на м. Котюжани обхідним рухом. 9-ий Стрілецький полк наступав блискуче. Не звертавши уваги на гарматний, рушничний та кулеметний вогонь червоних, він незабаром спустився до яру р. Жвань. Чорноморці посувалися майже без перешкод і швидко також зникли в тому самому ярі. 7-ий Синій полк нудився в резерві. Наші батареї стріляли по м. Курилівці Муровані, а гавбиці — по східних виходах з міста на Котюжани й с. Рівне. (Грунтова дорога на Могилів). Змусивши передові лави ворога до відступу, 9-ий полк спіткнувся з його головними силами. Не зважаючи на те, що 9-ий одразу збільшив темп свого наступу, йому не пощастило збити ворога з його основних позицій, що були на східних схилах яру р. Жвань. Нарешті здобуто неушкоджений большевиками міст через р. Жвань і, перейшовши його під прикриттям гармат, лави 9-го полку розпочали форсувати досить крутий схил берега річки. Це був найбільше критичний момент наступу. Позиції во-

рога були вгорі, а лави стрільців унизу. Під акомпаньямент шаленої стрілянини, 9-ий полк стійко дряпався по схилу, все ближче й ближче до позиції ворога. Якби не вогонь наших гармат, то здобути ту позицію не вдалося б. Огонь нашої артилерії виразно домінував над ворожим. Засипані градом гранат і шрапнелів, червоні не витримали, залишили свою позицію й, зупинившись у самому містечку, вперто там боронилися. Запекла боротьба в середині містечка тривала приблизно до 20 годин. Нарешті 9-ий полк переміг під час вуличного бою й, вибивши червоних із містечка, зайняв його східню околицю.

Полонені оповідали, що їхнє командування знало заздалегідь про наступ 3-ої дивізії, але сподівалося його доперва ранком наступного дня. Настрій червоноармійців значно підупав. Були це т. зв. Басарабські полки, що прагнули битися з румунами за визволення Басарабії, а большевицькі комісари змушували їх воювати з українцями. Разом із басарабцями участь у цьому бою приймав Немійсько-Серебрійський полк, що його сформував бувший „прапорщик” російської царської армії Чабан. Цей полк виявив найбільшу завзятість у бою. Коли полонених цього полку питали, чому саме вони майже всім селом вписалися до большевиків, то вони викручувалися як тільки могли, але за головний мотив подавали те, що „українська армія бореться за інтереси буржуїв, а їхні села стоять за народ”...

Села Немія й Серебрія, як також м. Яришів, були в роках 1919-1920 постійними розсадниками бандитизму; на сумлінні їх мешканців була не одна сотня наших вояків, що їх забито ними в звірачий спосіб. Грабівка й обстріл нищих обозів були спеціальністю цих українських виродків. Щоб напоумити цих запоморочених комуністами полонених їм пояснено, за що саме бореться армія УНР і звільнено з попередженням, що наколи спіймаються вдруге, то їх потрактують як звичайних бандитів.

Після кожного бою дивізія мала сотні полонених, переважно із змобілізованих большевиками українців. Запілля нашої армії не було настільки зорганізоване, щоб приймати численних полонених. Не було таборів, куди можна було б їх скерувати й тому полонених українського походження, після відповідного поінформування їх про наше завдання, звільнялося, а заядлих комуністів відправлялося таки в запілля, до етапних команд, звідкіля вони, не мавши належного догляду, втікали, щоб знову воювати проти нас. Зарадити цьому злу фронтова дивізія не мала спроможности.

Уже темрява покрила землю, коли нарешті замовкли гармати й не було вже чути рушничної й кулеметної стрілянини. Бій скінчився відступом червоних. Стомленому 9-му полкові наказано залишитися на східніх околицях м. Курилівці Муровані, а 7-му Синьому — переслідувати ворога в напрямку на станцію Котюжани. Чорноморці повідомили, що вони нарешті-решт вибралися з великими труднощами з ярів і йдуть навпростець, в напрямі на с. Попова, відбиваючи по дорозі атаки дрібних ворожих відділів червоної піхоти.

Польовий штаб дивізії вирушив разом із 7-им полком, щоб намісці з'ясувати ситуацію. Темрява ускладняла її, а контр-атака ворога в темряві могла б цю ситуацію ще більш ускладнити. Вже надходила північ. 7-ий полк помацки посувався по шосе до с. Попова, забезпечивши себе охороною з фронту й боків. На шосе були виразні сліди відступу червоних: трупи червоноармійців, покинуті вози й похідні кухні. Час від часу доносилися досить безладна стрілянина з боку с. Попова й південної околиці м. Курилівці Муровані. Зайнявши без бою с. Попова, 7-ий Синій полк виставив сторожеву охорону на схід від села. Раптом на північ від с. Попова почулася рушнична й кулеметна стрілянина, а потім крики „Слава!“ й „Ура!“ За пів години гостра стрілянина ущухла й чути було лише поодинокі стріли. Незабаром до с. Попова прибув 8-ий Чорноморський полк, мавши зі собою біля 200 полонених червоноармійців.

Полк. Царенко доклав, що його полк несподівано обстріляно, по дорозі до с. Попова, рясним рушничним вогнем із гаю, попри який проходив полк. У темряві не було часу на розвідку й тому полк, обстрілявши гай, кинувся вперед із криком „Слава!“ У гаю був „батальйон“, який складався виключно з жидівської молоді, що добровільно зголосилася до червоної армії. Майже цілий цей курінь захоплено до полону. Це вже не перший раз 3-ій дивізії прийшлося спіткатися з виключно жидівською військовою формацією...

Спокій на фронті 3-ої дивізії наступив лише о 2-ій годині ночі Тяжкий бій за м. Курилівці Муровані скінчився нашою перемогою. Витривалість полків дивізії в бою, після майже 25-кілометрового походу, вмиле кермування командирів полків, полкової старшини та героїство козаків говорять самі за себе й коментарів не потребують.

РОЗДІЛ XI.

Зайняття станції Котюжани.

На 16-го червня загальна ситуація була така:

Головні сили нашої армії провадили тяжкі бої за м. Проскурів. Це місто ще трималося в наших руках, але настирливий натиск переважаючих сил ворога все збільшувався, 2-га дивізія (Запорізька Січ) от. Божка, захопивши м. Ялтушків, вирушила на м. Вар; безпосереднього зв'язку з нею ми не мали. На фронті 3-ої дивізії ніч минула турботно, бо невеликі групи ворога весь час непокоїли нашу сторожеву охорону й тому часто було чути стрілянину; ці групи все блукали навколо міста, що в ньому була розташована 3-тя дивізія,

Після вчорашньої поразки червоні відійшли частинно до села Рівне, в напрямі на Могилів, а здебільша до сіл Татариська й Ольдачаїв. Вули чутки, що з Могилева вирушила вчора, в напрямку на м. Курнлівці Муровані, колона большевицького війська і зупинилася на ночівлю в м. Яришеві та, що на ст. В. Ольдачаїв прибув ешелон червоних. Відомості про ворога, хоч і були неясні і непевні, але полохливі. Пройшовши з боями майже 70 кілометрів від м. Дунаївці, 3-тя дивізія почувала себе в Курилівцях Мурованих як на острові, що був відтятий великим простором від решти нашої армії. У випадку небезпеки, вона могла рахувати виключно на свої власні сили. Здобувши м. Курилівці Муровані, дивізія мала перед собою тільки два можливі шляхи для дальшого руху на схід, а саме:

1. Шосе до станції Котюжани, захоплення якої переривало залізничне сполучення між ст. Жмеринкою і ст. Могилевим. Здобуття ст. Котюжани значно зміцнило б становище Запорізької Січі, яка мала своїм завданням опанування Жмеринським залізничним вузлом; окрім того, це ослабило б ту ворожу групу військ, що спиралася на м. Могилів.

2. Шлях на Могилів. У цьому випадку 3-тя дивізія мусила б збочити на 45 кілометрів від простої лінії на схід. Із стратегічного боку це не давало вам жадних вигод, але зате, захопивши Могилів, ми могли б знайти там чимало потрібного нам мате-

ріалу для нашого озброєння. Звичайно, така перспектива притягала мою увагу, але я таки рішив від такої спокуси тимчасом стриматись. Наступати водночас у двох напрямках дивізія не мала сил, бо її фронт розтягнувся б на 60 кілометрів. Само собою, дивізія була б загрожена атакою з цих двох напрямків — Котюжан і Могилева — мавши всі шанси бути розбитою й знищеною. Проаналізувавши повищі дві можливості, я вибрав напрямок на Котюжани, щоб розбити ворога ще перед тим, як він зміцниться й перейме ініціативу до своїх рук. 7-ий Синій полк одержав наказ розбити ворожу групу, що відійшла на Котюжани, а 8-ий Чорноморський мав підтримати 7-ий полк. Завданням 9-го Стрілецького полку було прикривати м. Курилівці Муровані з боку с. Рівне.

Ранком, 16-го червня, полк. Вишнівський вирушив зі своїм полком у наказаному напрямку через с. Татариська. Без значних перешкод, Синій полк захопив села Перекоринці й Татариська і підійшов до станції Котюжани. Невеликі сили червоних, що боронили станцію, після короткого спротиву відступили до села Обухова. Як тільки Сині зайняли станцію, залізничники зараз же прийшли зі щирою допомогою нашому військові. Зі ст. Котюжани наш старшина передав телефоном до станції Жмеринка і Могилева:

— Тікайте, бо петлюровці зайняли станцію й шикуються до наступу на Жмеринку й Могилів!..

За якийсь час зі Жмеринки підійшов ворожий бронепотяг, але залізничний шлях уже розібрано перед тим і тому, обстрілявши ст. Котюжани здалека, бронепотяг повернувся до Жмеринки.

Пізніше ми довідалися в Могилеві, що у зв'язку з повищим телефоном, в тому місті постала була паніка й большевики тікали в безладі в напрямку на м.м. Черновці й Ямпіль. На цьому й закінчилися, 16-го червня, наші бойові операції.

РОЗДІЛ XIII.

Несподіване захоплення більшовиками м. Нові Ушиці. Тяжке становище нашої армії. Відступ 3-ої дивізії до Нової Ушиці. Наказ штабу армії.

Виглядало, що становище 3-ої дивізії стабілізувалося на кілька днів. Я рішив використати день 17-го червня для відпочинку й упорядкування дивізії, щоб належно підготувитися до продовження наступу на схід. Організаційна праця, поповнення дивізії охочими до служби в ній, кіньми, харчами й т. ін., ніколи не припинялася. Частини придбали вже собі похідні кухні, мали свій обоз, тачанки для кулеметів, знаряддя для телефонічного зв'язку, створили маленькі кінні відділи й взагалі намагалися забезпечити себе всім необхідним. Штаб дивізії рівнож уживав усіх засобів, щоб придбати для дивізії харчі, зброю, а головне здобути амуніцію й підтримати зв'язок зі штабом армії на віддаль більшу, ніж сто кілометрів, а все це вимагало надзвичайних зусиль. Половину зв'язкової праці виконували наші поштові й телеграфічні урядовці, що щиро допомагали українській справі й все були до диспозиції нашого війська.

Ворог одірвався від нас і ми не мали з ним безпосереднього стику, але ми весь час одержували відомості про нього від селян. Свіжі інформації свідчили про те, що постійний відступ перед 3-ою дивізією здеморалізував червоноармійців і покищо вони не були ще боєздатними. Звичайно, такі селянські інформації не завжди відповідали дійсності і ми таки більше покладалися на власну розвідку.

День минув спокійно. Я планував висунутися ранком другого дня на лінію залізниці Жмеринка-Могилів, але вже того дня, пізно ввечері (17-го червня) раптом перервано телефонічний зв'язок із м. Нова Ушиця. Ми гадали, що причиною в звичайне ушкодження телефонічної лінії, як це бувало й перед тим, але поштовці з Вербівця повідомили, що в Новій Ушиці щось сталося. Ранком, 18-го червня, до штабу прибуло на хурі кількох старший із Нової Ушиці, що працювали в дивізійному постачанні й повідомили, що Нову Ушицю несподівано захоплено відділом червоноармійців...

Дальші відомості були ще гірші: вашу армію, нібито, розбито від Проскуровнм і вона відходить до Дунаївець, а наша 3-тя дивізія відтята від армії. Ці поважні й прикрі вісті свідчили, що на фронті нашої армії зайшли події, що могли відбитися катастрофально не тільки на долі самої нашої армії, але й на дальшому існуванні УНРеспубліки. У зв'язку з цим, становище 3-ої дивізії аж надто ускладнилось і тому мої планування на ближчі дні зійшли на нівець. Треба було шукати — і то негайно — виходу з нової тяжкої ситуації. Цим виходом могло бути лише одне: 3-тя дивізія мусить відійти назад і, в залежності від обставин, намагатися своєю енергійно-агресивною акцією спричинитися до покращання становища армії.

Зрозуміло, що така сумна несподіванка могла викликати серед вояцтва небажані настрої, що вплинули б негативно на міць його духа. Щоб цьому запобігти, я негайно запросив до свого штабу старших командирів і, з'ясувавши ситуацію, що в ній опинилася наша армія, а в зв'язку з цим і 3-тя дивізія, закликав їх до збереження, так притаманних їм, спокою й витривалости, а також до відповідного поінформування своїх підвладних і належного впливу на вояцький настрій. Я пояснив їм, що наше завдання полягає в тому, щоб непомітно відірватися від ворога, зробити на протязі ночі перехід до м. Нова Ушиця (біля 40 кілометрів) і ранком рішучим ударом знищити ті ворожі сили, що захопили те місто; дальші наші завдання залежатимуть від обставин. Я поклав натиск на те, що це тяжке завдання ми мусимо виконати за всяку ціну, щоб дійсно стати в пригоді нашій армії, додавши, що успіх виконання залежатиме від командирів частин. Командире частин, закінчив я, повинні вжити всіх можливих заходів, щоб вояки зрозуміли, що наш маневр є не поспішним відступом, а лише виконанням почесного завдання агресивного характеру. Дивізія розпочинає свій марш, як засутеніє. Конче треба звернути пильну увагу на те, щоб місцеве населення передчасно не довідалося про наміри дивізії. Обози й артилерія маршують при своїх частинах; щоб запобігти втомі, козаки їдуть на замовлених хурах, навійних скринях, санітарних повозках, кухнях тощо.

Мої побоювання виявилися безпідставними. Скрутне становище армії й дивізії викликало серед командирів частин не тільки зрозуміння конечности величезних зусиль, але й запал і завзятість вчинити все, що лиш в наших силах, щоб переможно вийти з небезпечної ситуації. „За настроїв козаків не турбуйтеся

— вони будуть тієї самої думки, що й ми", — запевнили мене командири частин.

Коли темрява добре вкрила землю, 8-ий і 9-ий полки вирушили в напрямі на м. Вербівець. 7-ий Синій полк залишився, як арієргард дивізії, щоб прикривати відступ частин; пізніше він також непомітно залишив м. Котюжани.

Бажавши перевірити настрої козаків, я об'їхав колону й розмовляв із ними.

— Як себе почуваєте, хлопці? — питав я.

— Дяка Богові, добре — відповідали.

— Чи знаєте, чому ми повернули і куди ми йдемо?

— На допомогу армії, до Нової Ушиці.

Я переконався, що козаки добре розуміють ситуацію й знають собі справу з кончності нашого маневру. Вони відчули, що на дивізію покладено, хоч і тяжке, але почесне завдання: допомогти. Було приємно і радісно на душі переконатися в доброму настрою довіреного мені вояцтва.

Після короткого відпочинку в м. Вербівцю, дочекавшись у ньому прилучення до дивізії 7-го Синього полку, рушили далі. Ворог нас не переслідував, можливо, він навіть не знав, що ми відійшли. Біля 7-ої години ранку, після цілонічного переходу, дивізія ввійшла до с. В. Струги й там зупинилася, виславши розвідку в напрямі на м. Нова Ушиця; водночас полки одержали диспозицію для наступу. На велике наше здивування, в Новій Ушиці червоних уже не було: вчора ввечері вони відійшли в напрямі на м. Єлтушків. Залишивши в с. В. Струги 7-ий полк, фронтом на Вербівець, дивізія вирушила до Нової Ушиці.

Перші відомості про те, що скоїлося в цьому місті, штаб дивізії дістав на пошті, від її урядовців.

16-го червня пополудні, до Нової Ушиці несподівано вдерся з боку м. Заміхова, большевицький відділ піхоти, разом із одною батареєю. У місті жадного українського війська не було, окрім обслуги бази постачання 3-ої дивізії, в кількості 8 осіб. Червоноармійці пограбували ту базу й людність, головним чином, жидівську. Найбільшу шкоду нашій дивізії вони спричинили тим, що „реквізували" в одного з жидів велику кількість медикаментів, що їх він був дістав із великими труднощами для 3-ої дивізії за належну заплату. 17-го червня, ввечері, відділ цей раптово відійшов у тому ж напрямку, звідкіля він прийшов. Поперед своїм відходом червоноармійці знищили телеграфічний апарат і забрали з собою телефонічний. І дійсно: в поштовому від-

ділі станції ми побачили сплющений від ударів апарат „Морзе“, а на тому місці, де висів телефонічний апарат — тільки кінці дротів...

— Панове! Нам потрібно зараз же сполучитися із м. Дунаївцями. Будь ласка, допоможіть нам, — звернувся я до урядовців.

— Не турбуйтеся, пане полковнику, якщо назовні: дроти цілі, то ми відразу налагодимо сполучення. Як тільки большевики вступили до міста, ми зараз же замінили добрі чинні апарати на зіпсовані старі, — відповів начальник поштового відділу.

За кілька хвилин, замість розбитого „Морзе“ й забраного телефонічного апарату, з'явилися нові, що уможливило мені нав'язати зв'язок у всіх потрібних мені напрямках. Поштовики завжди були в небезпеці, бо мусіли виконувати свої обов'язки, незалежно від того, яка саме була влада — своя чи ворожа. Залишаючись на своїх місцях, — а вони це завжди робили, — поштовики ризикували своїм життям, бо за відмову ворожа влада загрожувала розстрілом. Усе ж, вони нікому не допомагали з такою широю посвятою, як українській армії. Часто-густо вони не одержували належної їм платні й тоді дослівно голодували, але ніколи не покидали своєї роботи. Як тільки 3-тя дивізія вступала до якогось осередку, де була пошта, бездіяльні до того часу апарати починали працювати, бо „зіпсута“ лінія ставала справною й була до диспозиції штабу дивізії. Нехай ця наша згадка про поштовиків буде нашою скромною подякою за їхню працю й жертвну допомогу 3-ій дивізії.

З Нової Ушиці відновлено телефонічний зв'язок із м. Дунаївцями. Звідтіля полк. Г. Стефанів подав вам наступні загальні інформації:

„Під м. Проскурівом відбуваються тяжкі бої зі змінним успіхом. Під м. Бар большевики перемогли 2-гу дивізію й остання відступила аж до м. Ваньківців (біля 40 кілометрів). Штаб армії наказав 2-ій дивізії перейти до контр-наступу й вона приступила до виконання наказу. Червоні захопили м. Ялтушків, кинули частину своїх сил на Нову Ушицю й зайняли її.“

Тепер для нас було ясно, що до відтягнення большевицького відділу з Нової Ушиці спричинилися з одного боку контр-наступ 2-ої дивізії, а з другого — загроза його тилові 3-ою дивізією. Як видно, большевицька розвідка працювала непогано.

Того ж дня одержано наказ штабу армії. 3-тя дивізія має допомогти 2-ій дивізії отамана Божка під час наступу останньої на м. Ялтушків. Після виконання цього завдання, за Комдивом 3

залишається повна ініціатива ділань, у залежності від обставин. Усе ж таки, головним завданням 3-ої дивізії залишається здобуття Вапнярського залізничного вузла.

Отже зусилля 3-ої дивізії, що їх вона виявила в нічному переході до м. Нова Ушиця, виправдалися лише частинно. Дивізія не могла заскочити ворога несподіваним ударом, як це планувалося, бо червоні залишили Нову Ушицю ще перед підходом дивізії, але марш її був цілком доцільним, бо вона наблизилася до головних сил нашої армії, що билися під Проскурівим і тому, наколи б зайшла потреба, могла б стати їй у пригоді.

Залишення нами станції Котюжани не зауважено ворогом на протязі цілого дня. Пошта в м. Курнлівці Муровані перестала відповідати лише 19-го червня ввечері, що свідчило про присутність там червоних. Приймавши це під увагу, дивізії дано відпочинок до ранку 20-го червня, коли вона мала вирушити через м. Заміхів до м. Ялтушків на допомогу 2-ій дивізії.

У зв'язку з раптовим захопленням червоними Нової Ушиці, чимало турбот викликала доля наших ранених, що лікувалися там у місцевому шпиталі Хвала Богові, завдяки адміністрації лікарні, нічого злого нашим воякам не сталося: їх записало, як випадково поранили селян під час обстрілу їхніх сіл.

РОЗДІЛ XIV.

Оперативний план 3-ої дивізії. Полк. Стефанів і „Гуцульський курінь”. На спіткання з 2-ою дивізією. 3-ох кіннотників 7-го Синього полку — жертвою непорозуміння. Запорізька Січ і отаман Божко — ворог „регулярщини”...

Ранком, 20 червня, розвідка донесла, що в м. Заміхові й у с. Гулі ворога нема; м. Курилівці Муровані зайняті червоним військом. З 2-ою дивізією зв'язку нема, але штаб армії повідомив, що вона повинна наступати з м. Ваньківці на м. Ялтушків та що тяжкий бій нашого війська в районі Проскурова триває. Для 3-ої дивізії запроектовано наступний оперативний план:

Перш над усе, згідно з наказом штабу армії, допомогти 2-ій дивізії здобути м. Ялтушків; після того скерувати дивізію на схід, до Вапнярки, але не віддалятися занадто далеко від Запорізької Січі, черговим завданням якої, після захоплення нею м. Ялтушкова, був наступ на Жмеринку. Комдив 3 мав на меті стати 2-ій дивізії в пригоді, якби на те зайшла потреба. Напряму руху 3-ої дивізії: м. Копайгород - м. Шаргород - м. Джурин - м. Томашпіль і — як головна мета — станція Вапнярка.

На нашу думку, рух дивізії в такому напрямку спаралізує дії ворожої групи вздовж шосе Нова Ушиця - Курилівці Муровані. Якби та група перейшла до наступу, то 3-тя дивізія могла б кожної хвилини повернути на південь і заатакувати її тил. Як пізніше виявилось, міркування ці цілковито справдились.

Район Нової Ушиці залишено нами під опіку к-ра резервового куреня, полк. Г. Стефанова — старшини Галицької армії, першого Коменданта українського Львова і б. Командувача Української Галицької Армії. У складі 3-ої дивізії полк. Стефанів опинився випадково.

Наприкінці 1918 і в початку 1919 року, штаб Галицької армії вислав був до м. Волочиська біля одної тисячі молодих рекрутів, переважно гуцулів, для сформування „Гуцульського Коша”, під командою полк. Г. Стефанова. Начальником штабу цього запроектованого Коша призначено мене, перед тим ген. квартирмейстра штабу Південно-Західнього фронту армії УНР,

що його тоді очолював полк. Олександр Шаповал. Основним завданням цього фронту було координувати бойові операції Галицької армії та Північного фронту отамана Оскілка, бо останній тримав своїм лівим крилом, біля м. Сокаля, фронт проти польської армії.

До ролі цього штабу ми ще повернемося, а тим часом лише ствердимо, що ані штаб УГА, ані от. Оскілко зі штабом Південно-Західного фронту зовсім не рахувалися... Молодих рекрутів-гуцулів висилали, з наказу всесильного в той час отамана Оскілка, маленькими групками на поповнення частин його фронту, в керуванні якого, до речі, відчувалося не тільки безладдя, але й злочинний хаос. У той спосіб із проєктованого „Гуцульського Коша", що з нього мало бути створено могутню ударну групу, залишилося всього навсього до 150 вояків... У такій кількості „Гуцульський Кіш" вислано на фронт для оборони м. Проскурова. Коли ці 150 гуцулів прибули до Проскурова, от. Оскілко наказав приділити їх до нього і в наслідок такого самодурства Оскілка, „Гуцульський Кіш" позбавився й решти своїх славних хлопців-гуцулів, а його штаб опинився на положенні командувача без війська...

З такого положення знайдено вихід. З огляду на те, що в районі Проскурова було чимало невеликих самостійних частин, без загального керування ними, всі ці групки зведено в одну групу й підпорядковано її штабові „Гуцульського Коша". Командиром цієї групи призначено полк. Г. Стефанова. Тому, що якраз у той час розпочався наш відступ у напрямках Волочиськ, Староконстантинів, Гусятин і Кам'янець Подільський, полк. Стефанів не встиг перебрати командування над повищою новоствореною групою й штаб „Гуцульського Коша" розформовано в м. Скала.

Коли 3-тя дивізія (тоді ще називалася 2-ою) рушила зі Скали на Кам'янець Подільський, полк Стефанову запропоновано прийняти становище к-ра резервного куреня дивізії й начальника її тилу і він дав на це свою згоду. Полк. Стефанів був здібним організатором і адміністратором і тому він міг бути дуже корисним для 3-ої дивізії. Так і сталося: живий, енергійний полк. Стефанів став дуже в пригоді дивізії. Вона йому чимало зобов'язана і тому вдячна за всю ту невтомну працю, що її він був виявив і тяжкі часи бойового життя 3-ої дивізії.

Ранком 20-го червня, 3-тя дивізія, мавши в авангарді 7-ий Синій полк, вирушила через м. Заміхів до м. Ялтушкова. Аван-

гард дійшов без перешкод до с. Гулі, але тут його зустрінули вогнем. Синій полк швидко вибив ворога з села й пішов далі до Слобідки Гулевської. Коли головні сили дивізії проходили недалеко від с. Конишева, несподівано з боку того села заатакувала їх ворожа кіннота, а її гармати відкрили вогонь по нашій колоні. Вмент 8-ий та 9-ий полки розгорнулись, а наша артилерія обстріляла кінноту. З боку червоних була це лише демонстрація і ворожа кіннота так само швидко зникла, як з'явилася, але коли сотня Лубенського полку кинулася за нею, то перед самим селом Конишев її обстріляно рушничним огнем червоної піхоти. Чорноморському полкові наказано вибити червоних із цього села і прикрити рух дивізії. Лави Чорноморського полку негайно розпочали наступ на село, а 7-ий і 9-ий полки продовжували свій перехід у вказаному напрямі — на м. Ялтушків, шлях до якого пересікав ліс.

Коли кінний дозір авангарду, що його вислав полк. Вишнівський, вийшов із лісу, то відразу опинився під рушничним обстрілом, до якого, за хвилину, долучився і кулеметний огонь. Дозір складався з шести Синіх кіннотників; трьох із них забито першими стрілами. Виявилось, що трьох наших козаків згинули, внаслідок непорозуміння, від куль своїх — вояків Запорізької Січі от. Божка, що зайняла м. Ялтушків майже без бою. Причиною непорозуміння був брак контакту між обома дивізіями й неуважність козаків Січі, які прийняли наш дозір за ворожий. Забиті Сині були урочисто поховані в с. Гулі; прощальну зворушливу промову виголосив їх командир — полк. Вишнівський.

Знайомство козаків 3-ої дивізії з Запорізькою Січчю отамана Божка розпочалося ще під м. Ориніним, напередодні наступу на Кам'янець Подільський; як ми вже згадували, сотня „Січовиків" не витримала тоді атаки групки ворожих кіннотників. Пізніше Запорізька Січ (2-га дивізія) затрималася із наступом на Проскурів, що відбилося негативно на операціях 3-ої дивізії. Захоплення червоними Нової Ушиці й, у зв'язку з цим, вимушений відступ 3-ої дивізії на 40 кілометрів, сталися рівнож у наслідок пасивності Запорізької Січі от. Божка.

Усе це не могло не відбитися негативно на відношенню 3-ої дивізії до Запорізької Січі. Ми дивилися на 2-гу дивізію, як на частину, що на неї покладатися в боях було годі ... Отже, не диво, що трагічна смерть трьох найкращих кіннотників Синього полку, з вини „Січовиків", викликала в дивізії загальне обурення й нарікання: „від ворога, мовляв, тікають, а своїх забивають!"

До всього цього треба ще додати на мінус Запорізької Січі внутрішню організацію, що була карикатурним наслідуванням, історичної Запорізької Січі, як рівнож своерідну дисципліну „Січовиків", яка нічого спільного з загальноприйнятою дисципліною не мала.

Та й взагалі те, що було може добре й цінне в 17-18 віках, не надавалося до сучасних модерних засад організації та керування військом. У нашій дивізії це розуміли навіть козаки. Зупиняємося над тими мінусами не для того, щоб підкреслити, що 3-тя дивізія була кращою, а 2-га гіршою, й не тому, що хочемо обмовити її з мотивів амбіційного характеру. Нашою метою є звернути увагу майбутніх українських поколінь на ті хиби, що поважно ослаблювали нашу армію, для того, щоб їх не повторювати в майбутньому. Робимо це без жадних намірів образити кого будь, хто належав тоді до складу Запорізької Січі. Всі вони були українськими патріотами, що хотіли прислужитися своїй Батьківщині, й не їхньою виною було, що їхній патріотизм не використано в повній мірі лише тому, що їхній командор от. Божко забув, або не прийняв під увагу, що він командував своєю Січчю не в 17-му, а в 20-му віці.

З огляду на те, що 2-га дивізія зайняла м. Ялтушків, я скерував свою дивізію до с. Конишева, а на ночівлю вона залишилась у районі сіл Конишів - Михайлівці. До от. Божка вислав я листа з пропозицією призначити місце для нашого побачення з метою обговорення оперативних справ і нав'язаних персонального контакту. Зустріч ця відбулася в с. Гулі, на містку, до якого я пробув разом із двома моїми ординарцями. Побачення призначено на 19-ту годину, але Божко спізнився аж на 50 хвилин. Приїхав він у маленькому авті Форда, поволі вийшов із нього, й шкандибаючи, пішов мені назустріч. Був він у синьому жупані й смушковій шапці, з червоним верхом; на одній нові чобіт, а на другій — пантофель; збоку мав запорізьку шаблю, обличчя інтелігентне й пристойне.

— Регулярщииа! — привітав він мене, дивлячись на мою уніформу ... — А ми — продовжував він — вибавте, додержуємося запорізьких звичаїв і традицій... Ногу свою ушкодив, тому не дивуйтесь, що в такому вигляді. Сядьмо, Пане Отамане! — не давши мені дійти до слова, запропонував він.

Ми сіли на підніжки авта. Божко знову забрав голос. Оповів про становище 2-ої дивізії, задав кілька питань щодо 3-ої дивізії, а далі почав ляяти штаб армії, запілля, Уряд і окремих осіб.

Усіх обвинувачував у зраді, незарадності на фронті і т. п. Взагалі, через усю його тираду червоною ниткою проходила думка, що всі в армії „кацапи“, що всі, крім нього, нічого не варті...

— Ось Ви, Пане Отамане, запровадили в себе „регулярщину“, а що ж вона варта! Зрадять вони, с ..... с ...! Ось побачите!.. Треба відродити дух Запорізької Січі. Вся армія повинна бути Запорізькою Січчю... З „регулярщиною“ ми ніколи не переможемо „кацапів“!.. — темпераментно й тенденційно філософствував „запорізький отаман“.

— Даруйте, що мої „січовики“ забили у Вас трьох козаків, але ж, самі бачите, які вони в мене завзяті... — раптом змінив він тему.

Здалека донеслася гарматна й рушнична стрілянина, як на фронті 3-ої дивізії, так і Запорізької Січі.

— Бувайте здорові! — поспішно попрощався Божко, сівши в авто, так і не давши мені дійти до голосу. Авто з гуркотінням рушило в бік м. Ялтушкова.

Після зустрічі з от. Божком, у нас залишилося невиразне уявлення щодо його особи. Авантюрист?.. Примхуватий?.. Екстравагантний?.. Здається нам, що він був авантюристичної вдачі, але його безперечне, стовідсоткове самодурство не викликає жадного сумніву. Про останнє свідчать оповідання старшин і козаків, що служили в його „Січі“. Але рівнож безперечним був його організаційний хист, бо потрапив сам, за власною ініціативою, з формувати свою „Запорізьку Січ“. Сталося це зараз же після повстання, що його очолив був Український Національний Союз. На початку приходу до влади Директорії, зформування Січі було вже фактом доконаним. Наказний Отаман того часу, О. Осецький, наказав переорганізувати її в 2-гу п. дивізію. Мавши великі сантименти до історичної Запорізької Січі, Божко мріяв про її відродження зі всіма старовинними звичаями й традиціями, на чолі з ним, як Гетьманом. Мрії ці перетворилися в нав'язливу ідею й спричинилися до перетворення ним 2-ої дивізії в дивовижну військову формацію.

При ньому був спеціальний „бунчуковий курінь“ для його власної охорони. Усі свої накази і розпорядження він підписував, „по-старому, нерегулярному“ звичаю, лише гусиним пером, а всі справи, навіть фронтово-бойового характеру вирішувалися „сходом“, але під його головуванням. Божко забрав із музею імені Поля в Січеславі (Дніпропетровську) гетьманську булаву й її завжди носили за ним ...

У кінці серпня 1919 року 2-гу дивізію, з наказу штабу армії, розформовано, але Божко знову зформував свій „бунчуковий курінь" і приєднався до авантюриста ще більшого масштабу — зрадницького „батька-отамана" Омелька Волоха. У початках грудня 1919 р., між Божком і Волохом дійшло до непорозуміння. Побоюючись Божка, як свого конкурента, Волох наказав своєму прихильникові, що був джурою Божка, забити останнього, що той і зробив.

Марно згинувший отаман Божко відійшов до нашої новітньої історії, як постать контраверсійна. Якби його ілюзійні мрії про відновлення історичної Січі були не прийняли характеру ідеї фікс, він не хорував би на „отаманію" й міг би добре прислужитися Україні, що її він, без сумніву, по своєму любив. Розперезана дисципліна й бойова не витривалість 2-ої дивізії викликали були в штабі рамії поважне незадоволення, але всі намагання штабу виправити хиби „Січі" не давали бажаних наслідків, бо отаман Божко не тільки ставив опір цим намаганням, але ще й погрожував зняти „Січ" із фронту. Це й було причиною розформування „Запорізької Січі" — 2-ої п. дивізії армії УНР.

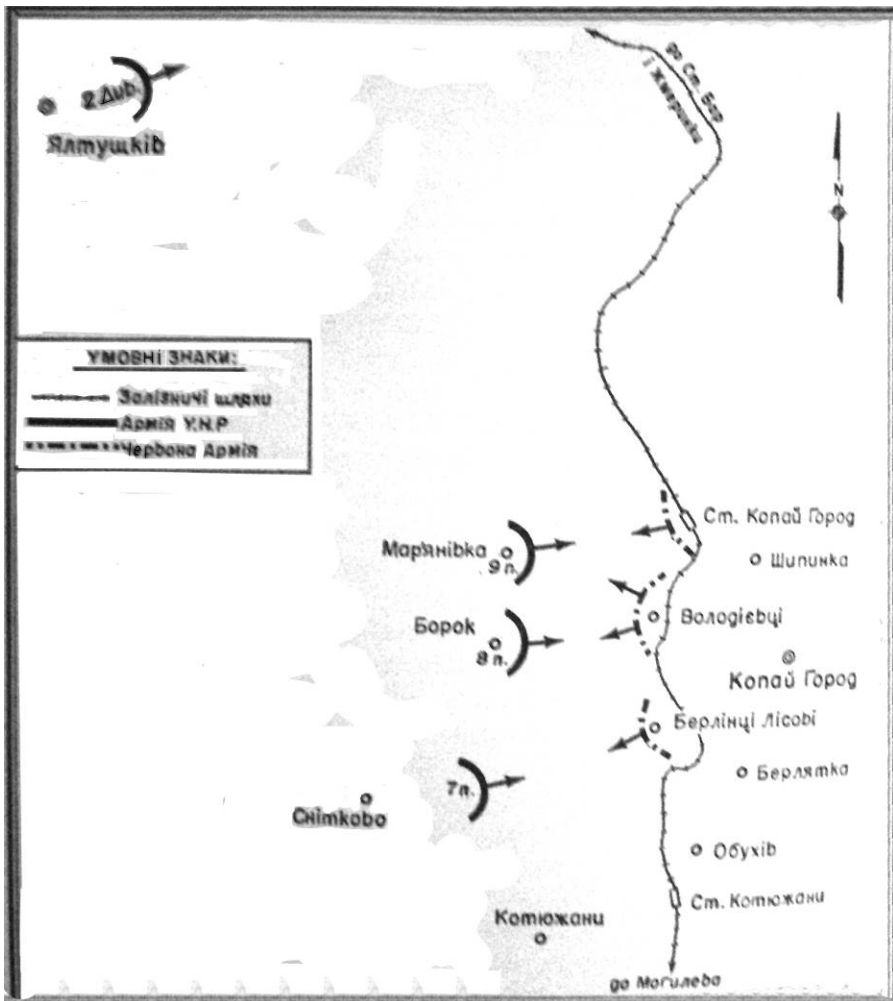
РОЗДІЛ XV.

Наступ на м. Копайгород. Приїзд Головного Отамана. Розмова з Симоном Петлюрою. Здобуття м. Копайгород.

21-го червня 3-тя дивізія перейшла до наступу на м. Копайгород. Метою наступу було перетяти залізничне сполучення м. Могилів - ст. Жмеринка, щоб такою акцією допомогти 2-ій дивізії під час її наступу на Бар - Жмеринка. Дивізія вийшла на лінію р. Лядова майже без перешкод, але перед селами Марянівка і Борок зустрінула поважний опір ворога. Зламавши спротив, дивізія заночувала в цих селах, а ворог відійшов на лінію залізничного шляху Жмеринка - Могилів.

На ранок 22-го червня ситуація склалася наступна: села Володіївці й Берлінці Лісові, на лінії залізниці, зайняті червоними. Поміж ст. Бар і ст. Копайгород курсував ворожий бронепотяг і прикривав вивантажування ворожої піхоти. 2-га дивізія була десь між Баром і Ялтушковим; зв'язку з нею ми не мали. Містечко Курилівці Муровані зайнято ворогом; його розвідка доходила до м. Вербівець. Селяни повідомили, що якась частина червоної піхоти вийшла з села Котюжани в напрямі на м. Снітково. Отже, як видно, ворог робив перегруповання, щоб заскочити 3-тю дивізію ударом у її праве крило, або навіть у її тил. Треба було попередити можливість такого заскочення ще перед тим, як ворог скінчить перегруповання. Перш над усе, я рішив розбити ворога, що стояв перед нами, а потім повернути дивізію фронтом на південь і самому заскочити червоних атакою групи, що була в районі м. Курилівці Муровані.

Райком 22-го червня, 9-ий Стрілецький полк вирушив із с. Марянівка в напрямку на м. Копайгород. 8-ий Чорноморський полк мав атакувати с. Володіївці, а 7-ий Синій полк залишався в резерві. Штаб 3-ої дивізії і артилерія зайняли позицію на східній околиці с. Борок. 9-ий Стрілецький полк вибив ворожу піхоту зі станції Копайгород, але опинився під гарматним обстрілом ворожого бронепотяга. Вибити червоних із м. Копайгород не було легкою проблемою. Залишивши заслону в напрямку на м. Бар, полк. Шандрук повів свій полк через село Шипинка.

Наступ на Копайгород — 22 липня 1919 р.

Копайгород „привітав“ стрільців градом шрапнелів і рушничних та кулеметних куль. Розпочався бій. Ворог виявив сильний спротив. Гармати, що їх приділено до 9-го полку, піддержували атаку стрільців інтенсивним огнем. Хоч лавам 9-го полку й пощастило вдертися до містечка, але, як це бувало й перед тим, червоні завзято боронилися в середині містечка. Треба признати, що боронилися вони надзвичайно вперто і хоробро, використовуючи будинки як прикриття. Допіро о 16-ій годині стрільцям вдалося змусити червоноармійців остаточно залишити містечко.

Чорноморці захопили Володіївці чоловім ударом, але ворожа піхота, прикриваючись лісом, що прилягав до села, перейшла до контр-атаки. Дійшло до зустрічного бою. На допомогу Чорноморцям рушив 7-ий Синій полк, а наші гармати збільшили темп свого вогню, зживши 600 гранат і шрапнелів. Лише з великим зусиллям змушено ворога до відступу, але на коротко, бо після малої передишки ворог знову перейшов до контр-атаки. У напрямку з с. Володіївці до м. Копайгород. на якийсь час затихло, але після 16-ої години раптом звідтіля донеслася до нас жвава гарматна, стрілянина, що все наближалася до штабу 3-ої дивізії. Відчувалося, що з 9-им полком сталося щось неприємне, можливо він є у відступі, але донесення від полк. Шаидрука не було. Штаб дивізії не мав уже жадної резерви, бо навіть команду зв'язку відправлено на допомогу полк. Царенкові, а батареї ось-ось залишаться без стрілен...

У цей критичний для дивізії мент, збоку с. Борок з'явилося авто, що швидко наближалось до артилерійської позиції. Полк. Чижевський повернув свій гарматний далековид у напрямку авта, довго дивився, й нарешті пробуркотів: „Здається, що це їде Головний Отаман“.

Головний Отаман!.. Як він опинився тут? Як міг він відважатися їхати автом сам, без охорони, по тилу дивізії що в ньому було повно окремих большевицьких банд? А якщо це дійсно Симон Петлюра, то приїхав він у дуже незручний для нас час, коли 3-тя дивізія напружувала всі свої сили, щоб подолати ворога. Зживши всі ревории. я покладав усі надії, під час цього скрутного нашого становища, на витривалість полків, на їхніх славетних командирів, бо інакше... відступ на очах Головного Отамана,

Чутка про те, що їде Головний Отаман зробила своє позитивне враження. Гарматні поспішно одягали свої подерті „мундири“ і на команду кожний став на своє місце. За кілька хви-

лин до артилерійської позиції під'їхало авто і з нього вийшов Головний Отаман у супроводі ген.квартирмайстера штабу армії, генштабу полк. Капустянського.

— Струнко! Панове старшина! — голосно залунала команда. Комдив підійшов до Головного Отамана з рапортом:

— Пане Головний Отамане! 3-тя дивізія проводить бій у складі 7-го, 8-го і 9-го полків... — Симон Петлюра не дав докінчити рапорт:

— Доброго здоров'я, Олександрє Івановичу! Бачу, що „гаряче" у Вас... Уже давно мав бажання відвідати Вас і дивізію та подякувати за блискучі переможні бої.

— Доброго здоров'я хлопці! — привітав він козаків.

— Слава Україні! Слава! — відповіли козаки.

Як ми вже не раз згадували, Симон Петлюра був хоробрий. Він не лякався смерті; його приваблювала армія, він любив її. любив картину бою й якби не його високе становище, він напевно прийняв би участь у бою сам особисто, як це було під арсеналом у Києві в 1918 році. Усе ж, він часом не витримував і рвався до передової лінії фронту; від цього кроку його завжди треба було стримувати.

— Хочу відпочити у Вас, — не раз казав Головний Отаман, коли приїздив відвідати дивізію, й тому не хотілося інформувати його, що він приїхав якраз тоді, коли 3-тя дивізія була в такому стані, що кожної хвилини ворог міг змусити її до відступу...

— Хай гармаші продовжують своє діло! — звернувся до мене С. Петлюра.

На батареях знову залунала команда: „трубка ... віддаль ... мірник... батарея вогонь!" Раптом сталася прикра несподіванка: телефоніст штабу дивізії, що був зі своїм апаратом на зах. околиці с. Володівці, повідомив, що з с. Берлінці Лісові, в тил 7-го і 8-го полків, виходить лава ворожої піхоти. Для паралізування цього небезпечного для нас маневру, що міг би змусити 3-тю дивізію до відступу, прийшлося зробити те, що в нормальних умовах, коли ще є резерва, ніколи не робиться: в тому напрямку вислано 25 вибраних з-поміж гарматної ослуги козаків із одним кулеметом, під командою старшини-гармашів, щоб „налакати" ворога й тим зупинити його обхідний рух... Обов'язки козаків із гарматної ослуги, що мали „лякати" перейняли на себе старшини гармаші й батареї продовжували стріляти. На всякий випадок, до гармат притягнуто передки, щоб у разі потреби вивезти їх на нову позицію.

На всьому фронті дивізії відбувався завзятий бій. З лінії передових лав 7-го і 8-го полків було чути жваву рушничну стрілянину й тріскотіння кулеметів. Щоб підтримати ці частини на дусі, полк. Царенкові передано по телефону, що до дивізії приїхав Головний Отаман і тому Чорноморці й Сиві мусять розбити ворога, не сподіваючись на допомогу, бож нам не випадає відступати в присутності Головного Отамана... Хоробрий, спокійний і досвідчений вояк, полк. Царенко мав одну хибу, а саме: любив поскаржитись на те, що в полку бракує того чи іншого; що тяжко виконати наказ, або, що полк перевтомлений і т. ін., але пізніше блискуче виконував покладене на нього завдання. На цей раз повторилося те саме. Полк. Царенко почав перераховувати всі труднощі, що їх має поклати полк, але Комдив перервав його:

— Якщо полк не в стані виконати свого завдання, не в селах триматися, то нехай відступав... Головний Отаман побачать на власні очі його відступ.

— Ну, Пане Полковнику, цього не буде! Я вже підготовлюю атаку і як усе, що треба зробиться, відразу вдарю — відповів Царенко з невластивою для нього жвавістю...

Симон Петлюра весь час уважно слідкував за розвитком бою, прислуховувався до розпоряджень Комдива, команд на батареї й телефонічних розмов, але, все ж таки, вів не здавав собі справи в тяжкого становища, що в ньому була тоді 3-тя дивізія. Навіть досвідчений зір ген. Капустянського не зауважив стурбовання штабу дивізії, хоч, можливо, й відчував, що якісь „непереливки існують. Мавши, як видно, досить обсервування, Головний Отаман звернувся до мене:

— Олександрє Івановичу! Я хотів би порозмовляти з Вами.

Для розмови обоє відійшли вбік. Нам пощастило почути чимало думок Симона Петлюри і його поглядів на сучасне й майбутнє і, своєю чергою. Висловити перед ним свої власні міркування. Про це колись перекажемо окремо, але вважаю за конечне згадати тепер головні теми нашої розмови.

До таких тем належали: міжнародне становище й Україна та Армія УНР і її операції.

На першу тему розмови були дуже короткі. Український Уряд вживає всіх можливих заходів, щоб переможна Антанта визнала Україну й допомогла їй в боротьбі за самостійність і державність, головним чином зброєю, амуніцією й медикаментами. Без усього цього виграти війну неможливо, але водночас

успіх дипломатичних заходів Уряду УНР залежить від успіху визвольної збройної боротьби нашої армії. Жалюгідним і для нас фатальним є те, — продовжував свою думку Симон Петлюра, — що Європа не звертає уваги на те, що з „голими руками" досягнути успіху на полі бою не можна. Якби наша армія спромоглася здобути Київ і Одесу тією силою й тими технічними й медичними засобами, що ми їх ще посідаємо, наколи б сталося таке чудо, бо інакше його назвати не можна, — то наше становище кардинально змінилося б як на нашому внутрішньому, так і на міжнародньому форумі, і звільнення території України від московського окупанта не було б аж так тяжкою проблемою до її позитивного розв'язання, як це є тепер,

Особливо захоплювала Головного Отамана думка про зайняття м. Одеси. Тоді, казав він, можна було б, через порти Чорного моря, нав'язати торговельні зносини з Європою і ми могли б тоді дістати все те, що нам потрібно. Тоді ж він висловив бажання, щоб 3-тя дивізія, здобувши залізничну лінію Жмеринка - Одеса, своїм головним стратегічним завданням мала захоплення Одеси, На чолі того війська, що мало б виконати це завдання, на думку Петлюри, мав би стати я. Але водночас Симон Петлюра висловив сумнів щодо можливості здобуття нами Одеси. Затяті прихильники першенства походу на Одесу, залишивши столицю України — Київ — на „потім", не хочуть прийняти під увагу, що поки ми дамо собі раду з червоною армією (якщо дамо) на Одеському фронті, місто Одеса буде зайнято Добровольчою армією ген. Денікіна, за яким стоїть Антанта. З другої руки, скерувавши головні наші сили на Одесу, ми ослаблюємо ліве крило нашої армії й залишаємо його під загрозою знищення, а цілу армію наражаємо на прорив фронту й удар з тилу, — закінчив Петлюра й перейшов на Іншу тему.

Згадавши про сусіда 3-ої дивізії по фронті — Запорізьку Січ — він висловив своє незадоволення тими порядками, що їх завів у своїй Січі отаман Божко, як рівнож неслухняністю й недисциплінованістю самого Божка.

— Якщо буде продовжуватися безладдя в Запорізькій Січі, то треба буде обеззброїти її й розформувати. Це завдання прийдеться виконати Вашій дивізії — звернувся Головний Отаман до мене.

— На мою думку, — відповів я. — покладати на бойову частину завдання жандармського характеру незручно, бо не випадає з етичного боку виступати проти свого бойового товариша.

Для такого роду завдань найбільше налається начальник контррозвідки штабу армії, полк. Чоботарів, ми чолі його спеціальних військових вдділів; крім того, от. Божка підтримують деякі партійці в Кам'янці Подільському. Вони, без сумніву, нападвали за це 3-тю дивізію, пришпиливши їй знову „контрреволюцію“, як це вже різ було, коли наш старшина зірвав у клубі червоний прапор із написом: „Пролетарі всіх стран єднайтеся!“

Повторивши ще раз своє наполегливе прохання не покладати на нашу дивізію завдання жандармського характеру, я водночас звернув увагу Головного Отамана на конечність рішучої боротьби з „отаманією“, що дає себе негативно знати не тільки в повстанських загонах, але й, на жаль, у нашому війську. Найгіршим є те, що вияви отаманії все знаходять підтримку зверху... Ось і тепер один із безробітних „отаманів“, неславно відомий Омелько Волох, приступив до формування якогось окремого куреня і то з невідомою метою. Особа Волоха є широкозною, як відомого авантюриста, що був у контакті з партійними колами крайне лівих переконань.

Скориставшись з наших дружніх взаємовідносин, що датувалися ще з 1917 року, й взагалі великої приязні між нами, я рівнож звернув його увагу й на бездіяльність нашого запілля і різних міністерств, які з кожним днем розбухали кількістю зайвих урядовців, а головне — на партійну боротьбу і намагання партій втягнути в цю боротьбу нашу армію. На порядку донному були їхні спроби завербувати до своєї партії окремих старшин і козаків дивізії, ба! — навіть самого Комдива ... Все це робиться для того, щоб мати спою партійну „армію“, що на неї можна було б опертися під час партійних сварок, або, щоб впливати на Уряд, Головного Отамана тощо ... Було це дуже прикре явище, але в 3-ій дивізії, на славу всього її складу, така руїницька акція викликала лише обурення й глузування.

— Вірте мені, я це найбільше відчуваю, бо мушу часом марнувати цілі дні на переговори з лідерами партій, щоб їх замирити ... На жаль, я нічого не можу зробити, бо якби я почав викорінювати це зло, то з мене зараз же зробили б диктатора і в наслідок цього проти мене розпочалася б ворожа акція. До чого це могло б привести, коли ми оце тільки що, прорвавшись через річку Збруч, вискочили з тиеку й ледве тримаємось, — домислити не важко... — відповів Головний Отаман.

Малося враження, що він був дослівно в „полоні“ партій, але, як людяна розумна й державно дозріла, здавав собі справу з можливості трагічних наслідків партійного розбрату під час війни. Все мавши на меті скерувати монолітно зусилля всіх наших партій для досягнення головної цілі нашої збройної боротьби — визволення України, — він робив усе, що тільки міг, щоб таких наслідків уникнути, хоч часто-густо мусів ховати свою амбіцію до кишені.

Державно незрілі лідери українських партій (за дуже малим винятком), що не були ще в стані відрізнити взаємопоборювання во ім'я партійних інтересів від збройної боротьби за визволення нації, могли б дійсно піти на авантюри, що загрожували б нашій армії руїною й тим самим — ліквідацією УНР. Такою загрозою, наприклад, була авантюра отамана Оскілка.

— Симоне Васильовичу! Чи не могла б наша армія сама, власними силами, припинити безладдя в нашому державному центрі й розігнати тих, що лише гальмують державну працю? Це ж так легко перевести в життя! Якщо дозволите, полк. Вишнівський вирушить завтра до Кам'янця зі своїм полком і на протязі одної доби зробить там порядок — заризикував я запитати.

— Ні! Такого дозволу я не дам — поспішно відповів Головний Отаман.

Було видно, що ця моя пропозиція його схвилювала. Ця наша розмова, під акомпаньямент гарматної стрілянини, стверджує, що Симон Петлюра не мав жадних аспірацій стати диктатором, як це йому дехто закидав. Пізніше, коли партійні сварня перетворилися в якусь політичну оргію, й нам прийшлося знову говорити про це, він нарешті погодився, щоб я вислав до Кам'янця лише одну кінну сотню, так би мовити, для остраху. Це було до нічого, бо сотню цю використано лише для охорони нечисленних військових складів, що з них розкрадалося державне майно...

Появлення в Кам'янці Подільському кінної сотні, яка мала наказ продефілювати по головних вулицях міста, звичайно викликало чимало різних коментарів у партійних колах щодо мети її прибуття. Через кілька тижнів командир сотні звернувся до мене з проханням повернути сотню на фронт, бо „козаки від безділля зледащили"... За згодою Головного Отамана, сотню повернено до дивізії. — Повертаю до відвідин Головного Отамана.

Біля 17-ої годин темп бою на фронтів дивізії почав слабнути, а стрілянина відпалювалася на схід. Симон Петлюра мав велике

бажання відвідати полки на їхній передовій лінії, але мені пощастило відмовити його від такого ризикованого кроку. Нарешті одержано донесення від полк. Шандрука, полк якого, як ми вже згадували, захопив був м. Копайгород і дійшов до східньої його околиці. К-ир 9-го полку доносив, що за годину після захоплення ним містечка, ворог перейшов до контр-атаки; водночас червоноармійці, що переховувалися в містечку, в місцевих більшовиків, розпочали стрільбу по стрільцях із тилу. Полк опинився в скрутному становищі і, щоб вийти з нього, був змушений відступити з боєм на західню околицю містечка. Після перегрупування 9-ий полк перейшов до контр-атак. Завзятий бій на вулицях Копайгорода та його околицях скінчився повною перемогою наших стрільців. 9-ий полк ще раз виявив надзвичайну боєздатність взагалі, а приділений до полку Буковинський курінь зокрема. Втрати полку: кілька забитих старшин і козаків і чимало ранених.

7-ий Синій і 8-ий Чорноморський полки також розбили вщент ворога й заняли села: Берлінці Лісові, Берлятка й Обухів. Втрати їхні були рівнож поважні. Головний Отаман, вислухавши донесення, від'їхав, наказавши передати частикам 3-ої дивізії його подяку за так успішний бій.

За цей пропам'ятний день 3-тя дивізія витримала тяжкий бойовий іспит і з честю виконала покладене на неї завдання. До наших рук дісталосся кількасот полонених, чимало зброї та інші трофеї. Залізничне сполучення Жмеринка – Могилів нами перервано. Група червоних в районі Могилева була відтята від півночі. 3-тя дивізія щораз ближче наближалася до своєї головної мети — Вапнярського залізничного вузла.

РОЗДІА XVI.

Бої за м. Шаргород і м. Нова і Стара Мурафа.

Черговим завданням 3-ої дивізії було опанування залізничної лінії Жмеринка - Одеса. Перерва залізничного сполучення поміж цими двома залізничними вузлами відтяла б Одеську групу червоного війська від Жмеринської групи, що значно ускладнило б становище червових оборонців Жмеринського району й тим самим допомогло б 2-ій дивізії здобути важливий стратегічний Жмеринський залізничний вузол.

На фронті 3-ої дивізії ворог відступав у двох напрямках: на м. Шаргород і м. Стара і Нова Мурафа. На день 29-го червня 1919 року частини моєї дивізії одержали наступні завдання:

1. 7-ий Синій полк (полк. Вишнівський): забезпечуючи дивізію від несподіваної атаки ворога з боку Жмеринки, — зайняти с. Долгівці.

2. 8-ий Чорноморський полк (полк. Царенко): маючи на увазі здобуття м. Шаргороду, — зайняти с. Івашківці.

3. 9-ий Стрілецький полк (полк. Шандрук): перейти до с. Обухова, як резерва дивізії. Полкові підготувитися до походу на в. Мотлів.

Щоб виконати свої завдання, полки мусіли пройти біля 20 кілометрів. Синій полк дійшов до с. Долгівці майже без перешкод, але перед самим селом його зустрінуто ворожим огнем. Не зупинивши руку свого полку, полк. Вишнівський розгорнув його і заатакував червоних. Після короткого спротиву ворог поспішно відступив. Синій полк мав у селі добрий відпочинок і добрий харч. Чорноморський полк зайняв с. Івашківці без особливих перешкод і скерував свій авангард до зайнятого червоною частиною с. Калинівки. Стрілецький полк, висадивши в повітря залізничну колію біля станції Митки, до якої підходив ворожий броне потяг, перейшов до с. Обухово.

Не зважаючи на всі старання 3-ої дивізії іав'язати зв'язок із 2-ою дивізією не пощастило. Між обома дивізіями не було безпосереднього стику й тому кожна з них була ізольованою. Промежка між ними була „Ахілевою п'ятою" обох, бо вона загро-

Наступ з Копайгорода на Шаргород і Мураву — 29-го червня 1919 р.

жувала обом дивізіям ворожим проривом у їхнє запілля. Отже, зрозуміло, що брак відомостей про становище сусідньої дивізії в'язав нашу ініціативу й, само собою, також і наше рішення. Я міг і все приймав те чи інше рішення лише на підставі власних спостережень і віри в сили й витривалість довірених мені частин.

Донесення від командирів полків надійшли тільки на другий день ранком. Стомлені ординарці й їхні коні лише інстинктивно відгадували вночі шлях до штабу дивізії й тому спізнилися. Їхнє спізнення потягнуло за собою несвоєчасне одержання полками наказів штабу дивізії. Я хотів дати полкам відпочинок на протязі дня в місцях їхнього розташування, але командири 7-го і 8-го полків поспішилися: мавши перед собою певне оперативне завдання, вони, не дочекавшись повороту ординарців, вирушили вперед, за винятком 9-го полку, що залишився в резерві в с. Обухово.

30-го червня 7-ий Синій полк, пройшовши вільне від ворога с. Плебанівку, подався в напрямку на с. Носнківку. Виявилося,

що воно було зайняте ворогом. Розпочався бій. Червоноармійці вперто боронили село і час до часу переходили навіть до контратаки, а ворожа кіннота намагалася зашахувати синіх фланговою атакою. Батарея Синього полку, під командою славетнього сот. Шури-Бури, не раз виручала свою піхоту тим, що займала позицію в лавах Синіх і своїм огнем на близькій дистанції допомагала відбивати атаки червоних. Бій з перемінним успіхом тривав до пізнього вечора, коли нарешті Сині перемогли й вибили ворога з Носиківки. Під прикриттям темряви, червоні відійшли в напрямку на м. Мурафа. У цьому бою Сині здобули чимало трофеїв, що перевищили їхні втрати.

8-ий Чорноморський полк, зайнявши з боєм с. Калинівку, продовжував свій наступ на м. Шаргород. Вибивши ворога з с. Мілярівки, він, після артилерійської підготовки, заатакував східну околицю Шаргорода й після впертого з обох сторін бою, захопив її. Під час бою червоноармійці ховалися за хатами, або навіть і в хатах і звідтіля стріляли, а жидівська молодь ретельно їм допомагала. До вечора 8-ий полк просунувся до р. Мурашка, що перетинала м. Мурафу, але далі рушити вперед не міг, бо на другому березі річки міцно трималася ворожа піхота з трьома батареями. На протязі ночі Чорноморці не рушили з місця. Ніч минула спокійно; обі сторони провели її в поготівлі.

Наступного дня події на фронті 3-ої дивізії були наступні:

7-ий Синій полк покищо залишився в с. Носиківка, бо в зв'язку з тим, що з 2-ою дивізією все ще не було контакту, він мусів виявити ситуацію на його лівому крилі, в напрямку на Жмеринку.

8-ий Чорноморський полк усе намагався, на протязі дня, змусити ворога залишити позицію вздовж р. Мурашка, але всі його спроби були червоними відбиті. Бій прийняв затяжний і дуже тяжкий характер. З обох сторін артилерія приймала жваву участь. Щоб зміцнити Чорноморців, вислано до диспозиції к-ра 8-го полку гавбичну батарею. Фактично бій провадився в місті й тому від гарматного вогню потерпіли як мешканці, так і будівлі, в однаковій мірі українські й жидівські, але жидівський журналіст Череквер безпідставно обвинуватив у своїй книжці „Погроми на Україні" українське військо в погромі м. Шаргород. З цього наклепу, як ми вже згадували, скористав на процесі вбивці сл. п. Симона Петлюри, Шварцбарта, його оборонець, жидівський адвокат і чоловік комуніст, Торес, Жиди взагалі за-

стосовують подвійну міру — одну для себе, а другу для українців. Вони переходять спокійно до порядку денного над терпінням української людности від війни; над знищенням їх мільйонами штучним голодом; над засланням і знищенням у концентраційних таборах; над знуцанням і розстрілами в підвалах Чека чекістами-жидами; над фактом командування червоною армією жидом, Троцьким-Бронштейном; над жидами - комуністичними комісарами, що гнобили українців; над жидівськими військовими формаціями в рядах червоної армії; над жидівською „5-ою колоною" в Україні; над активним традиційним москвофільством жидів — громадин України і т. д., і т. д., але, як тільки якийсь жид потерпів від обстрілу під час війни — зараз гвалт на цілий світ: „Петлюра погромщик; Українське військо — погромщики! всі українці — погромщики;"... У Шаргороді жадного погрому або насильства не було. Якраз навпаки: Чорноморці вивозили українців і жидів із району обстрілу на фурманках свого обозу, отже рятували жидів, а не громили їх.

9-ому Стрілецькому полкові наказано зайняти м. Лучинець. Після короткого бою, полк атакою вибив ворога з містечка й заняв його. В цьому бою особливо відзначився Буковинський курінь, який першим вдерся до м. Лучинця. В цьому бою поляг смертю хоробрих командир сотні куреня, сот. Кантимир,

Штаб дивізії розташувався в с. Хренівка. Фронт дивізії розтягнувся до 30-ти кілометрів. На ранок, 1-го липня, полкам 3-ої дивізії наказано;

1. 7-му Синьому допомогти 8-му Чорноморському здобути м. Шаргород обхідним маневром і атакою ворога з тилу. Після захоплення Шаргороду Чорноморцями, Синім наступати на м. Нова і Стара Мурафа й зайняти його, по можливості, ще того самого дня. Завданням 7-му Синьому полкові було тяжке до виконання. М. Стара і Нова Мурафа, разом із селами, що до нього прилягають, розтягнулося до 7 кілометрів; крім того, позиції червоних були задалегідь підготовлені для оборони. Це були плюси ворога, і його мінусами — червоноармійці були нами порядно потріпані й дезорганізовані. Нашим плюсом був добрий моральний стан частин дивізії, не зважаючи на втому від безперервних боїв і різні твхичні недоліки. От чому я вірив, що Синій полк — полк. Вишнівський, командний оклад його полку й козаки, виконають своє завдання за допомогою свого бойового досвіду й напруження всіх своїх сил.

2. 8-му Чорноморському здобути м. Шаргород. Свою рішучу атаку розпочати у зв'язку з акцією полк. Вншнівського.

3. 9-му Стрілецькому залишитися в м. Лучинці і шикуватися до походу в напрямку на м. Могилів.

Бойові події на протязі 1-го липня розгорнулися так:

7-ий Синій полк зайняв без бою с. Козлівку й, не зупиняючись, перервав шосейне сполучення Шаргород - С. і Н. Мурафа. Синя батарея зайняла позицію коло шосе й розпочала обстріл тилу червоних, що боронили Шаргород від 8-го Чорноморського полку. Серед червоноармійців вбухла паніка. У цей час Чорноморці перейшли до рішучої атаки проти Шаргороду. Ворог розпочав безладний відступ. Ті, що хотіли прорватися на Мурафу, натрапили на Синіх і почали тікати назад, ще збільшуючи тим паніку. Усе ж, не зважаючи на такий стан оборонців, якась червова частина намагалася ще боронитися. Поконавши її, Чорноморський полк зайняв м. Шаргород, захопивши полонених, зброю і дві польові гармати. Ворог мав лише один напрямок до відступу — Джурнн - Рахни — і в тому напрямі поспішно відійшов. У м. Мурафа червоні довідалися про їхню поразку й захоплення нами Шаргороду. Це вплинуло так деморалізуюче на червоноармійців, які мали боронити Мурафу, що коли Скній полк, згідно з наказом, заатакував містечко, він зустрів лише невеликий спротив. Була вже темна ніч, коли Синій полк займав м. Стара і Нова Мурафа. Чергове завдання Командира 3-ої дивізії було блискуче виконане її частинами.

РОЗДІЛ XVII.

Загальна ситуація на фронті УНР. Становище 3-ої дивізії.

У кінці червня 1919 р., сливе вся армія УНР зосередилася в районі м. Проскурова. Червоне командування намагалося здобути за всяку ціну м. Кам'янець Подільський, — тимчасову тодішню столицю УНР — відрізати нашу армію від р. Збруча й потім, оточивши, знищити її. Наколи б червоним це було вдалося, Українська Галицька Армія не мала б змоги перейти р. Збруч і її доля, поміж польською і советською арміями, була б трагічною. Щоб цьому запобігти, армія УНР провадила весь час безперервнi запеклі оборонні бої, але сили наші й червоних не буді рівні. Червоне командування мало запевнені резерви і зміцнювало своє військо свіжими частинами з глибини ССРСР, а наш штаб армії не мав відповідної глибини свого запілля для мобілізації, а всю резерву вже штабом використано. Бої за Проскурівський плацдарм виснажили нашу армію фізично, але не духово. Вона вперто й жертвовно боронила кожне село, бо розуміла, що від Проскуровнм вирішувалася доля як її самої, так і УНР. З огляду на таке тяжке становище нашої армії, завдання 3-ої і 2-ої дивізій ставало ще більше відповідальним. Ці дві дивізії мусіли стримати наступ ворога зі сходу в запілля нашого війська під Проскуровим, що стояло фронтом на північ; водночас, другим завданням цих двох дивізій було забезпечення Могилівського району, так важливого для нас під оглядом мобілізаційним і господарським.

Щоб позитивно розв'язати цю аж надто тяжку проблему, 2-га і 3-тя дивізії мусіли виявити максимум активності й ініціативи щодо маневрування. В противному разі, чисельно переважаючий ворог, мавши в своєму посіданні велику залізничну магістралю Козятин - Жмеринка - Одеса, міг би їх знищити. У зв'язку з цим, першим і головним завданням 2-ої дивізії було здобути м. і ст. Жмеринку, а 3-ої — захоплення й тримання залізничного вапнярського вузла, що став центром накопичення ворожих сил проти неї. 3-тя дивізія не могла розраховувати на будь яке її підсилення, отже, мала покладатися виключно на свої

власні сили, не мавши безпосереднього стику з частинами решти нашої армії, ані з правого, ані з лівого флангу її фронт, що розстягнувся від р. Дністра до ст. Рахни і трохи далі. Від головних сил армії УНР 3-тя дивізія висунулися, в південно-східньому напрямку на 120 кілометрів; чисельний склад її не давав змоги обсадити весь фронт. Особливо дошкульним був брак відповідної кількості кінноти. Щоб вберегти дивізію від поразки або її знищення, треба було тримати частини дивізії в „кулаці" і, маневруючи, наносити ворогові тим кулаком рішучі удари в загрозованих пунктах. Ці міркування й лягли в основу тактики, що її застосовував Командир 3-ої дивізії. Віра в командний склад своїх частин і козаків, що розуміли свого Комдива й покладені на них обов'язки щодо їхньої Батьківщини; віра в їхню завзятість і витривалість давала мені змогу прийняти відповідне рішення на виконання ризикованих тактичних операцій.

Як уже перед тим підкреслено, сили ворога на фронті 3-ої дивізії значно перевищували сили останньої: 45-та п. сов. дивізія й інші піші свіжі частини червоної армії, що їх кидалося проти 3-ої дивізії з району м. Одеси, кінна бригада Котовського та різні дрібні большевицькі банди в нашому запіллі. Отже, треба було мати на увазі не тільки фронт, але й тил. Під час свого наступу від Кам'янця Подільського й до лінії ЛПчинець - Шаргород - Мурафа, 3-тя дивізія перемогла вже 14 різних ворожих частин, але на їх місце прибували все нові й нові; крім того, червона армія приймала все більш організовані форми й ставала щораз більш відпорною силою, здібною до маневрування. Хоч у тих часах чисельний склад полку, дивізії і т. д. не відповідав назві (був значно менший), та все ж, сили червоних на фронті 3-ої дивізії доходили до 4 500 багнетів, 30 гармат і 5 бронепотягів, на кажучи вже про численну кількість легких і тяжких скоросрілів.

Ось у такому скрутному становищі опинилася 3-тя дивізія напередодні виконання нових завдань. Наші невдачі на Проскурівському фронті та 2-ої дивізії під Жмеринкою, становище це ще більш ускладнювали.

РОЗДІЛ XVIII.

Найближчі завдання дивізії. Здобуття станції й с. Рахни та м. Джурин.

На 15-го червня штаб армії УНР дав Комдиву 3 дуже просту директиву, а саме: „Надається Комдиву 3 повна ініціатива оперативних ділань, що їх завданням мав бути забезпечення правого крила Проскурівської групи від ворожого наступу зі сходу і прикриття Могилівського району”.

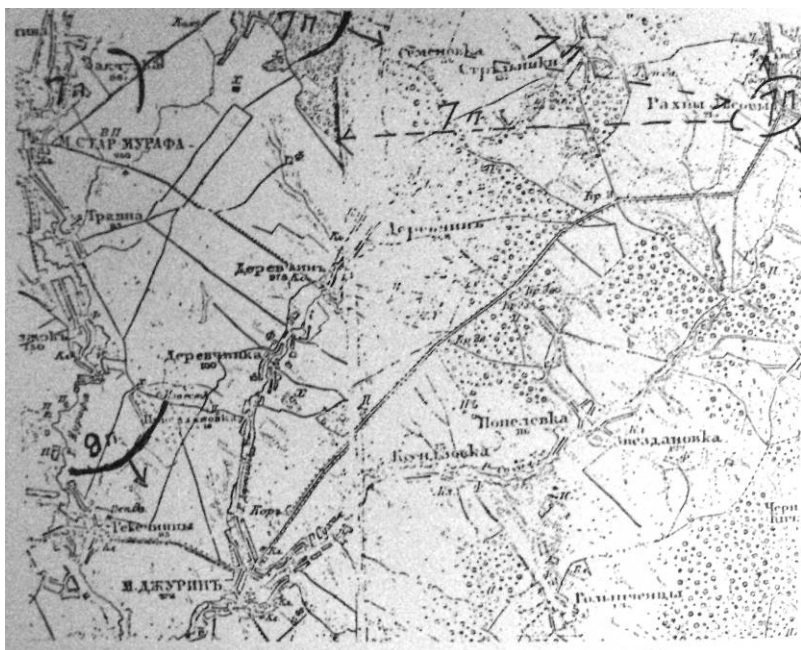
З виходом 3-ої дивізії на лінію Лучинець - Шаргород - Мурафа, вона опинилася у 20 кілометрів від залізниці Жмеринка - Одеса і 60 кілометрів від станції Вапнярка. Вапнярський залізничний вузол був поважною стратегічною базою для ворога, що займав позиції проти 3-ої дивізії. Така ситуація накладала на дивізію наступні найближчі завдання:

1. Перервати залізничне сполучення поміж Жмеринкою й Вапняркою і тим самим — зв'язок між двома ворожими групами: Жмеринською і Вапнярською. Виконання цього завдання полегшувало не тільки становище самої 3-ої дивізії, але також і 2-ої (Запорізька Січ), під час її наступу на Жмеринку.

2. Здобути станцію Вапнярку і у той спосіб ліквідувати Вапнярську залізничну базу червоних.

3. Зайняти м. Могилів і звільнити його район від регулярних червоних частин і різних большевицьких банд.

Для виконання повищих завдань, частини 3-ої дивізії одержали наступний наказ: 7-ий Синій полк — відпочинок у м. Мурафа, зі збільшеною розвідкою в напрямку на станцію Рахни; 8-ий Чорноморський полк — зайняти м. Джурин. 9-ий Стрілецький полк — вирушити з м. Лучинця до м. Могилева і очистити його район від регулярних і нерегулярних ворожих частин. Комундирові 9-го Стрілецького полку, полк Шандрукові, надається повна ініціатива щодо виконання цього завдання. Кінному полкові зайняти м. Могилів, стати в місті тимчасовою залогою, з охороною доступів до нього, нав'язати контакт з румунською владою з метою виміни цукру на потрібну нам амуніцію.

**Наступ: 7-й полк на Рахни і підступ до Мурави, 8-й полк на Джурин
— 7-го липня 1919 р.**

Розвідка 7-го Синього полку виявила ворожий відділ у с. Михайлівна, силою до одного куреня і два бронепотяги на станції Рахни. 8-ий Чорноморський полк, після впертого бою, зайняв м. Джурин. 9-ий Стрілецький і кінний Лубенський полки вирушили, кожний окремих шляхом, в напрямку на Могилів.

7-го липня 7-ий Синій полк, згідно з наказом, перейшов до наступу на станцію Рахни. Під час наступу Сині зустрінулися в с. Михайлівці з передовою сторожовою охороною червоних і легко поконавши її, підійшли під вечір до ст. Рахни. Попереджений своєю сторожовою охороною, що відступила до станції, ворог сподівався наступу й до цього підготувався. Під час бою червоні вперто боронилися, але під сильним натиском лав Синього полку змушені були відійти на схід. Два ворожих бронепотяги, що прикривали відступ червоних, опинилися під обстрілом Синьої бата-

реї й рівнож поспішно відїхали до станції Ярошенки. Після здобуття станції Рахни, становище Синього полку було скрутне. Ворожа піхота, відступивши, зайняла позиції на схід від станції і обстрілювала її; бронепотяги, відійшовши в напрямку станцій Ярошенки і Жмеринка, рівнож повернули й відкрили гарматний огонь по станції Рахни й району навколо неї. Можна було сподіватися підходу ворожих бронепотягів рівнож і з боку станції Вапнярка. Не зважаючи на таке скрутне становище, Синій полк мусів, згідно з наказом, тримати станцію в своїх руках.

8-ий Чорноморський полк залишився в м. Джурині й звітїля провадив розвідку в напрямках на станцію Юрківка й м. Томашпіль. Від 9-го Стрілецького полку донесень не було. Залізничники повідомили, що станцію Жмеринка зайнято українським військом. Отже, 3-тя дивізія, здобувши станцію Рахни, безперечно допомогла 2-ій дивізії під час її наступу на станцію Жмеринка.

РОЗДІЛ ХІХ.

Катастрофічне становище на фронті Проскурівської групи армії УНР. Настрій війська. Славетний полк. Болбочан — жертвою партійного політиканства. Вбивство к-ра Гайдамацького полку, полк. Виноградова. Відступ 2-ої дивізії. Бій 7-го полку за ст. Рахни. 9-ий Стрілецький полк здобув м. Могилів. Обстріл румунами наших частин.

У початках липня 1019 р., становище нашої Проскурівської групи на фронті так погіршилося, що його можна було схарактеризувати як катастрофічне. У зв'язку з цим, доля армії УНР „висіла на волоску". Ворог перемагав численно й проявляв упертість, послідовність у досягненні своєї мети та здібність маневрування. Удари, що їх він наносив на протязі кількох тижнів Проскурівській групі були тяжкі й група це боляче відчула. Запорізький і Січковий корпуси та інші підгрупи видобували з себе максимум активності-завзятості і виявили рівнож здібність маневрування, але на кожний український удар червоні відповідали ще сильнішим контр-ударом. Сили нашої Проскурівської групи виразно виснажувались, а всі резерви були вже вичерпані. Червоне командування підсилило свій Проскурівський фронт свіжими силами, в тому числі й бригадою, що її сформовано з полонених мадярів (до 5 000 вояків). Наша обезсилена Проскурівська група була змушена до відступу на лінію Ярмолинці - Городок - Гусятин. Наколи б вона не витримала й на цій новій позиції, то мусіла б відступати в кут, поміж Дністром і р. Збруч, і тоді прийшло б до повної катастрофи. Українська Галицька Армія, що відступала під натиском наступаючої польської армії була притиснута до р. Збруча, не мала б можливості за середитись на схід від Збруча, бо там уже не було б для неї братнього плацдарму... Якби на Проскурівському фронті дійшло до катастрофи, то частина нашої Проскурівської групи могла б вийти зі скрутного становища зручним, хоч і ризикованим фланговим маневром, в запілля 2-ої і 3-ої дивізій, в район, наприклад, Нової Ушиці, але в цьому випадку сталося б те, чого так прагнуло червоне командування: УГА була б відрізана від армії

УНР і кожному з них знищено б окремо... На протязі кількох днів мало бути вирішено для нас Гамлетівське питання: „бути чи не бути". Одначе, для обох наших армій зарисовувалась уже перспективи спільної акції, треба було лише витримати тиск на протязі короткого часу.

Надії на це були, бо хоч зазнали ми поразки під Проскурівом, хоч становище було майже катастрофічне, одначе ані серед командного складу, ані серед рядового козацтва Проскурівської групи панічного настрою чи деморалізації, або взагалі якогось почуття безнадійности не було. Відчувалась фізична втома від безперервних боїв і пересувань, але, не зважаючи на все, панувала загальна думка: „битися до останнього набою"...

У тому часі в Запорізькому корпусі сталися два трагічні випадки, що їх тяжко й прикро згадувати, бо вони є плямами на світлих сторінках нашої новітньої історії. Згадати їх мусимо, бо історія лише тоді є такою, коли вона правдива. коли залишає майбутнім поколінням не тільки самі світла, але й тіні, бо тільки тоді вона є „вчителькою життя".

На початках нашої національної революції, ще за Центральної ради, одним із перших командирів, що виступили збройно в обороні своєї Батьківщини-України, був славетний полковник Болбочан, основоположник 7-ої Республіканської дивізії. Був це один із наших найкращих і найбільше видатних старшин, що ним мала б підставу пишатися кожна регулярна армія. В початку 1919 року, полковник Болбочан був командиром Лівобережного фронту. Дисципліна і лад, що їх він був запровадив у підлеглих йому частинах. не були до вподоби „отаманові" О. Волохові, командирові Гайдамацького полку, 2-ої Запорізької дивізії, у той час ще не розшифрованому авантюрнику й прихильникові „радянської платформи". Щоб позбутися небажаного зверхника, Волох вислав донос до Головної Команди, в якому закинув полк. Болбочанові замір перейти до т. зв. „білої армії" ген. Денікіна й водночас; на власну руку, заарештувавши його. Був це ганебний наклеп, але на цій безглуздій підставі полк. Болбочана усунуто з армії без слідства і суду й він був змушений переїхати до Галичини і там замешкати, як приватна людина. Сталося це в кінці січня 1919 року, коли штаб полк. Болбочана був у Кременчуці на Полтавщині.

У червні того ж року, великий український патріот і лицар по своїй натурі, полк. Болбочан став жертвою свого довір'я до кількох партій правого ухилу і групи командирів полків свого

корпусу. К-ир 2-ої Запорізької дивізії, полк. Осмоловський (мол.) і полковники його дивізії Дяченко, Дубовий, Малець, Троцький, Цирюльник і Пирогів склали заяву державному інспекторові Запорізької групи, Гавришкові, з вимогою, щоб уряд УНР призначив полк. Болбочана командиром підвищої групи, а праві партії обіцяли підтримати його. Гавришко видав наказ про усунення діючого к-ра групи, полк. Сальського. хоч не мав на те ані підстав, ані права. Викликано полк. Болбочана з Галичини і він прибувши, покладаючись на заповіджену підтримку, оголосив себе командиром Запорізького корпусу. Полк. ген. штабу В. Сальський відмовився виконати безправний наказ Гавришка. Постав заколот на фронті у тяжкий для нас час критичних проскурівських боїв. Полк. Болбочана арештовано й віддано під в. суд, який видав на нього вирок смерті... Ні один із тих полковників, що спровокували полковника Болбочана, не стали у його обороні... Прохання полк. Сальського і полк. Коновальця про помилування не узглядено. Вирок затверджено тодішній Наказним Отаманом О. Осецьким, а виконано 29-го червня 1919 року, по кількох тижнях після судового вироку, начальником контррозвідки, хорун. Миколою Чоботарівим, вночі, в полі, біля станції Балін. Під час перебування під арештом, очікуючи виконання вироку смерті, полк. Болбочан від тяжких переживань збожеволів і в такому стані його й розстріляно... Головного організатора трагічної авантюри, Гавришка, ріннож заарештовано, але він утік і перейшов до большевиків.

У цій трагічній події кидається в вічі, що полк. Болбочана ані помилувано, ані замінено кару смерти на якусь іншу, хоч перед тим помилувано, або замінено кару смерти засудженим на смерть кільком жидам-комуністам, що мали на своєму сумлінні чимало розстріляних ними українців. Для прикладу згадаємо про чоловіку комуністку і ката українців, що її взято до полону після капітуляції арсеналу в Києві. Мова йде про жидівку Є. Бош.

Мої думки щодо цього трагічного випадку зводяться до наступного:

1. Полк. Болбочан, один із основоположників армії УНР, що дбав про дисципліну й регулярність; що запровадив лад у підлеглих йому частинах; що вславився в боях із ворогами УНР; що засуджував отаманію і був дуже популярним у Запорізькому корпусі ств жертвою партійної провокації, спричинившись своїм жалюгідним непродуманим вчинком до заколоту в Запо-

різькому корпусі в найбільш критичний для нашої армії час, на головному Проскурівському фронті. Цю безперечну його вину він повинен був відпокутувати. Його треба було засудити й покарати для прикладу, щоб запобігти повторюванню чогось подібного в армії, але засуджуючи, суд повинен був прийняти під увагу всі його великі заслуги, все те, чим полк. Болбочан прислужився УНР. Заслужений український патріот, вояк і чесна, порядна людина, безумовно заслуговував як не на умовне покарання, то принаймні на зменшення кари і в кожному разі не на кару смерті.

2. Якщо вже вирок смерті мав бути конечно, немилосердно виконаний, то або негайно, або на протязі 24 годин, а не змушувати заслуженого командира чекати на розстріл на протязі тижнів у душевних муках, що й довело його до божевілля. Незалежно від того, виконання смертного вироку над людиною розумово хворою було безправним, бо закон у такому випадку забороняв виконання вироку до часу видужання засудженого. Таке порушення закону і взагалі таке поступування тодішнього соціалістичного уряду УНР не можна назвати інакше як злочинним і ганебним...

3. Коли виконується вирок смерті над українським і до того заслуженим Командиром, він мусить бути виконаний з належним почесним ритуалом, а не застрілити десь у полі, як якогось бандита.

4. Засудивши славетного вояка-Командира на смерть, Уряд повинен був притягнути до судової відповідальности, а суд засудити на смерть, рівнож і тих, що своїм впливом і обіцяною підтримкою, спричинилися до провини недосвідченого в політичних інтригах полковника Болбочана. У часі тодішнього політичного розбещення, сотні політичних авантюрними повинні були бути повішені — і в першу чергу „пупіль" наших лівих есерів, „батько-отаман" Омелько Волох, за зрадливий перехід на „радянську платформу" і намагання спонукати Запорізький корпус до переходу на большевицький бік, у березні 1919 року. Як відомо, ані Волоха, ані інших політичних авантюрників, не було притягнуто до судової відповідальности. Мало того: не було навіть заряджено слідства над їхньою зрадливою діяльністю... За них покутував лицар-вояк і правдивий патріот, як жертва вигідного партійного політиканства.

Другим трагічним випадком, що стався в тому ж Запорізькому корпусі, але раніше, було підступне вбивство к-ра Гайда-

мацького полку, полк. Виноградова, здібного старшини-командира і доброго свідомого українця. Це вбивство було ділом рук злочинця, що його надіслало авантюриком, „батьком" Волохом, для якого полковник Виноградов був перешкодою до зайняття ним становища командира Гайдамацького полку.

Наколи б Волоха було засуджено на смерть за зраду в березні 1919 року (перехід на „радянську платформу"), то не було б дальших його зломисних каригідних вибриків; понового заколоту, що його він спричинив у критичні листопадом дні в Запорізькому корпусі, за що полковники-запорожці хотіли його вбити (вирок мав був виконати полк. Жупінас), але С. Петлюра став на перешкоді; не було б обеззброєння Волохом полку Січових Стрільців; не було б убито, рівнож підступно, отамана Божка його джурою, за намовою того ж „батька" ; не вкрав би Волох скарбниці УНР в м. Любарі на початку грудня 1919 року; нарешті, не поповнив би цей, пересякнутий духом тогочасної так фатальної для України, отаманії, авантюризм, поновної зради переходом до большевиків і передачею свого Гайдамацького полку червоній армії, після ограбування державної скарбниці УНР.

Вертаємо до бойових дій на українському фронті. Водночас зі скрутним становищем на Проскурівському фронті, нам не повелося і на його Жмеринському відтинкові. 2-га дивізія отамана Божка не витримала контр-наступу большевиків і відступила, спочатку на м. Бар, а потім іще далі — до м. Копаїгород. Ворог наступав через м. Ялтушків у напрямку на м. Нову Ушню і м. Миньківці.

У той спосіб, 3-тю дивізію знову відтяго від решти армії і дивізійних тилових баз у м.м. Нова Ушиця і Дунаївці. У Дунаївцях залогою був запасовний курінь 3-ої дивізії, на чолі з полк. Гнатом Стефановим. Цілком ізольована 3-тя дивізія опинялася в дуже небезпечному критичному становищі. Перевіривши настрої своїх полків і їх командирів, Комдив вирішив не відступати, а, не зважаючи на несприятливі обставини, йти тільки вперед.

Для нас було ясно, що відступ 3-ої дивізії та рух на допомогу головним силам нашої Армії, з огляду на значну віддаль і неминучі бої по дорозі, буде запізненим і тому непотрібним; крім того, ми втратимо і той невеликий терен, що його посідає дивізія, а тим самим і армія. Щождо руху вперед, у східньому напрямку, то він давав 3-ій дивізії певні перспективи: вона могла прорватися до повстанських районів (Гайсинщина, Брацлавщина тощо), і разом із повстанцями розгорнути свої операції. Піз-

ніше, коли становище на фронті Проскурівської групи змінилося на нашу користь, доцільне розв'язання Комдивом 3-ої дивізії проблеми руху вперед чи назад, знайшло безглузду, так характерну для наших партійників того часу, оцінку коментатора в партійній пресі: він закинув 3-ій дивізії й Комдиву не більш і не менш як „замір" йти на „з'єднання" з біло-московською армією ген. Денікіна... Тут місце пригадати, що за такий самий безпідставний, демагогічно-ідіотичний закид славнозвісному Командирові групи, полк. Болбочанові, його усунуто з армії 22 січня 1919 року, без слідства, лише на підставі доносу відомого авантюриста і пізнішого зрадника, Волоха. Ось так наші партійці рубали ті гілля, що на них самі сиділи... 3-тя дивізія була не до вподоби партійцям тільки тому, що вона не хотіла в'язати себе з якою-будь партією, не підлягала партійним впливам і їй не залежало на „протектораті" тієї чи іншої партії.

Відступ 2-ої дивізії відбився рикошетом на 3-ій дивізії взагалі й на 7-му Синьому полку особливо, бо його заатаковано червоними з двох протилежних напрямків — сходу і заходу. Синій полк займав того часу станцію і с. Рахни. Ворог атакував із боку ст. Вапнярки (схід) і ст. Ярошенки (захід), висадивши піхоту, під прикриттям своїх бронепотягів. Славетні Синьожупанники витримали наступ червоноармійців і матросів, із двох боків, аж до темного вечора, коли Синій полк одержав наказ відійти до м. Мурафа. Втрати Синіх під час бою, порівнююче, в такому запеклому бою, малі: забито одного старшину й забито та поранено 15 козаків. Залізнична лінія Жмеринка - Одеса знову опинилася в руках червоних. 8-ий Чорноморський полк залишився в м. Джурині.

Полк. Шандрук доніс, що він здобув м. Могилів. У поході на Могилів, 9-ий Стрілецький полк дійшов, без стику з ворогом, до району сіл Серебря - Немія, що безпосередньо межували з Могилевим. Ці села були збольшевичені. Бувший прапорщик російської армії, Чабан, зорганізував у цьому районі відділ партизанського характеру й назвав його Немійсько-Серебрійським полком. Складався він із околичних селян, головним чином із сіл Немії й Серебрії та Копайгородських, Озаринських і Могилівських жидів. Чисельність „полку" доходила до 1000 багнетів. Його завданням були оборона Могилева й наскоки на антибольшевицько настроєні села. Червоні партизани були добре большевиками озброєні, включно до кулеметів і гармат. Незалежно від того, Могилів був одним із прифронтових міст на південному

фронті російської армії, що мало підручні склади зброї і амуніції для обслуги армії. І хоч чимало того пограблено під час революції, то все ж дещо залишилося на складах, а ще більше у місцевого населення.

3-го липня 1919 р., не доходячи до Могилева, дозори 9-го полку обстріляно кулеметами. Був це початок бою за Могилів. Стрільці наступали з півночі, фронтом до 3 кілометрів, двома куренями — 1-им Запорізьким і 3-им Буковинським. 2-ий курінь мав обійти Могилів із північного сходу й відрізати партизанам відступ уздовж шляху на с. Березівку. Спочатку виглядало, що бій затягнеться, бо від самого початку бою оборона мала затягнений характер, але так тривало лише біля двох годин. Під нестримним натиском стрільців, які, не зважаючи на рушничний, кулеметний і гарматний огонь, підсовувалися все ближче і ближче до оборонної лінії червоних партизанів, в лавах чабанівського „полку" раптом вибухла паніка й вони почали тікати, мавши на п'ятах стрільців 9-го полку. К-ир полку, полк. Шандрук, був зо своїм штабом на узгір'ї, звідкіля й керував боєм.

Раптом, під час бою, коли чабанівці тікали безладною отаурою з поля бою, румуни відкрили по командній групі на узгір'ї гарматний огонь. На щастя обійшлося без жертв, бо стрільна перелітала високолетом. Делегація від полку виявила, що румуни прийняли 9-ий полк за большевиків, бо мали відомості ніби-то на Могилів простує колона червоних.

Полк. Шандрук здобув Могилів із малими втратами, але трофеї були значні: 200 полонених (головним чином жидів), 4 гармати на позиції, з цілою горою стрілен, 2 гармати на залізничних платформах (з яких рівнож стріляли по стрільцях), і гармата, що стояла на вильоті з Могилівського двірця, 15 кулеметів і сотні рушниць на позиції. Крім того, тікаючи, партизани залишили багато кулеметів на вулицях міста. Після закінчення бою, к-ир 2-го куреня, полк. Чміль, перевів пацифікацію збольшевичених сіл — Немії й Серебрії. Селяни знесли кулемети, рушниці, гранати, гарматні стрільна, багато сідел і різного військового майна. До цього дійшли ще відкриті замасковані 4 гармати.

Маршрут Лубенського кінного полку, що вирушив походом на Могилів того самого дня, що й 9 полк, був інший ніж стрільців, із ухилом на захід, через с. Кіківку, м. Израїлівку й м. Юрківці в обхід с. Серебрії. По дорозі переглянули на станції Израїлівці кілька вантажних вагонів із різним військовим майном і,

погрузивши на хурманки те, що надавалося для кінноти, рушили далі. Під час усього походу, на опір ворога не наткнулися. Наближаючись до передмістя Могилева з заходу, колона Лубенців перейшла топографічний хребет і почала спускатися з гори до міста, ввійшовши в той спосіб в поле обсервації румунів, на боці р. Дністра. Коли вся колона була на схилі горн, несподівано почулися два гарматні постріли з румунського боку і за хвилину, обабіч дороги, недалеко від полкового прапора, вибухли дві перші гранати. Прапор не був розгорнутий і румунське командування не було повідомлено про замір Лубенців ввійти до міста через гору.

Кіннотники кинулися вниз, на дорогу, що була прикрита деревами і високим насипом. Курява піднялася вгору й вітер ніс її на румунський бік. Румуни продовжували обстріл, але вже навмання, бо не бачили цілі й незабаром поростили стріляти. К-ир Лубенців послав ад'ютанта з сурмачем і розгорнутим прапором на берег Дністра, щоб викликати румунських парламентарів для вияснення непорозуміння, а полковий лікар і кілька вояків поспішили до ранених. Поранено й контужено 5 кіннотників, у тому числі й пізнішого майора, Є. Навроцького. У двох коней були перебиті ноги й їх треба було застрелити. До Могилева Лубенці ввійшли допіро на другий день. Румуни перепросили за прикре непорозуміння, забрали одного тяжче пораненого однорічника до свого шпиталю на лікування й дали двоє добрих коней взамін за дострілених; крім того, просили повідомляти їх про наш рух і обіцяли підтримати, в разі потреби, кулеметним огнем. У той спосіб, після обстрілу румунами двох наших частин, на протязі одного й того самого дня, дійшло на Могилівському відтинкові до свого роду неофіційної „воєнної конвенції" поміж нами й румунами

РОЗДІЛ XX.

**Сили ворога та його замірн. Напруження на фронті дивізії.
Повстанці от. Тютюнника й от. Павловського. 3-тя дивізія
шикується до удару.**

Наші невдачі на всіх фронтах і особливо відступ найближчого на фронті сусіди 2-ої дивізії — спричинилися до збільшення активності ворога проти 3-ої дивізії. Очевидно, червоне командування мало замір, поконавши 3-тю дивізію, що весь час стояла йому на перешкоді, вийти в зніплля Проскурівської нашої груші, захопити Могилівський плацдарм і, оточивши армію УНР, остаточно покінчити з „жовто-блакитною" небезпекою. Наша таємна розвідка повідомила, що до райоіу ст. Вапнярка, Попелюхи, як рівнож ст. Цвітково, прибули свіжі сили ворога. На ст. Вапнярка було аж 5 ворожих броіепотягів, із них два цілковито забронировані, з дальнобійиими морськими гарматами. Настрій серед червоноармійців хвалькуватий: „ось", мовляв, „як прийдуть в Одеси полки з матросів чорноморської фльоти, то ми покажемо петлюорояцям „кузькину мат"..." Усіх знищимо... Пізнають, гайдамаки, як то воювати з комуністичною владою"...

У запіллі 3-ої дивізії поплічники большевиків підняли голови й розпочали саботяжі. Вони псували телефонічні дроти, обстрілювали наші обози, вбивали поодиноких наших вояків і національно-свідомих українців. У деяких селах знову відновили свою нищівну діяльність комуністичні організації; творилися бойові відділи, що мали споім завданням терористичні акції. У таких селах не було життя національно свідомим селянам: неутральні пристосовувалися до обставин і врешті-решт села опинялись у руках харцизників. З багатьох сіл приходили до штабу 3-ої дивізії законспіровані селяни з проханням командирувати до їхніх сіл хоч невеличкі відділи вояків для підтримання в селах ладу й приборкання большевиків.

— Хіба ж ви самі не можете знищити селянських бандитів? — питали ми.

— Можемо, але якщо українське військо відійде, то всіх переріжуть... Дуже просимо: зробіть суд і розправу — відповідали-просили селяни.

На превеликий жаль, ми не були в стані задовольнити прохання селян, бо кожний козак був потрібний на фронті. Прийшлося обмежитися призначенням кількох старшин для скликання в селах зборів інформативного характеру про мету боротьби українського війська й про УНРеспубліку. 3-тя дивізія не мала змоги тримати скрізь свої, навіть маленькі, відділи, бо ситуація на фронті вимагала тримати наявні її сили в „кулаці". Кожного дня треба було чекати на протинаступ червоних. Большевики почали перебирати ініціативу до своїх рук, шикувалися до нападу й їхньої атаки можна було сподіватися на кожному пункті фронту 3-ої дивізії. Головна ударна група червоних зосереджувалась у районі станцій — Вапнярка й Юркова. Для забезпечення цієї групи, передові її частини зайняли вихідне становище на лінії с. Яруги на Дністрі, Моївка, м. Чернівці, м. Томапшіль, с. Горишківка, ст. Рахни. Сили червоного командування складались із багатьох окремих частин, але основним ядром їх були: чотири полки 45 дивізії, три полки іншої дивізії, кінна бригада Котовського, 24-26 легких гармат, 6 гавбиць, 5 бронепотягів на ст. Вапнярка і два на ст. Ярошенка (ці два належали до ворожої Жмеринської групи), з міцною дальнобійною артилерією. Разом сили ворожої піхоти на фронті 3-ої дивізії доходили до 7000 багнетів. Під час дальших боїв на цьому фронті, на підсилення ворожої Вапнярської групи, перекинено з Одеси до 4 000 червоноармійців. Лише один морський полк, що його пізніше ми розбили, мав у своєму складі до 2 000 багнетів, а зформований також в Одесі й нами пізніше рівнож розбитий, жидівський полк, „Мішки Японця" (одеського бандита) — до 1500 багнетів.

На інших українських фронтах ситуація була наступна:

Проскурівська група ледве трималася на лінії Ярмолинці - Городок - Гусятин, але вперто боронилася рештками своїх сил. Одна з галицьких бригад мала наступати на ст. Чорний Острів, у тил ворога. 2-га дивізія все ще була в районі м. Копайгород. До неї прилучилися повстанська група отамана Юрка Тютюника, силою 3 500 повстанців, і повстанський відділ Павловського — до 200 піших і кінних повстанців. У той спосіб, наша Жмеринська група так поважно зміцнилася, що була в стані поновити наступ на ст. Жмеринка. Штаб армії вагався, кого саме призначити командиром цієї групи. Нормально повстанці повинні були підлягати командирові дивізії, але цей к-ир, отаман Божко, був відомий як самодур і авантюрист, на якого покладатися було годі; крім того, його дивізія була значно меншою від

повстанської групи Тютюника (800-900 багнетів). От. Ю. Тютюник був тоді ще маловідомий як командир, але відомий як людина амбітна й дуже популярна серед своєї численної групи. Штаб армії розв'язав проблему командування в той спосіб, що наказом підпорядкував ту нашу Жмеринську групу Комдиву 3, полк. О. Удовиченкові. Цей наказ видано без належних директив, бож до того часу Комдив 3 мав діяти в південному напрямку — Вапнярка - Одеса, тоді, як от. Божко в протилежному — на Жмеринку. Отже, несподівано, Комдив 3-ої опинився в ролі командувача Східнім фронтом, не мавши для керування ані відповідного апарату, аш засобів... Найбільше він турбувався ставленням до його наказів отаманів — Божка і Тютюника. От. Божко не любив нікому підлягати й виконувати чийсь накази, а Тютюник був для Комдива людиною „terra incognita". Дяка Богові, за кілька днів становище наше на Проскурівському фронті покращало й от. Божко та Тютюник були підпорядковані безпосередньо Командувачеві армії.

Напружений стан очікування на контр-наступ червоних усе збільшувався. Його удару можна було сподіватися з Томашполя на Джурин і зі ст. Рахни на Мурафу, отже, на обидва крила дивізії, Похід 9 Стрілецького полку на Могилів ослабив сили дивізії. Тепер, після блискучого виконання ним свого завдання, йому наказано повертатися форсовним маршем, до м. Мурафа, через м. Чернівці. У Могилеві полк. Шандрук мав залишити невелику залогу, що її основою став кадр Брацлавського полку. З наказу штабу армії, кадр цей відокремлено від 9-го полку, з метою зорганізування полку повного складу. Наказ цей був хибою, бо на фронті 3-ої дивізії була загрозлива ситуація й дивізія сама потребувала поповнення, а не зменшення свого бойового складу. Але наказ виконано.

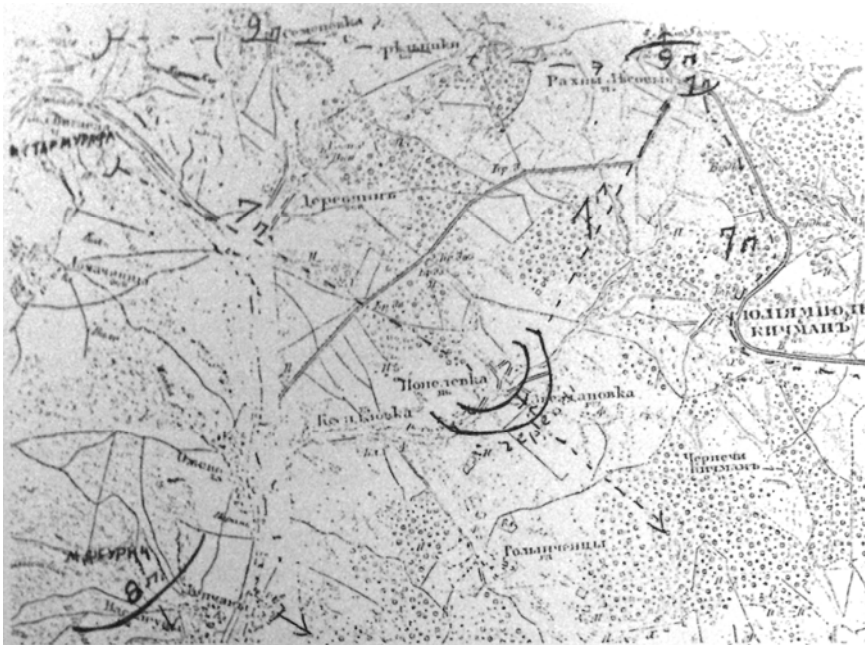
Тимчасом 7 і 8 полки тримали перший м. Мурафу, а другий — м. Джурин. Поскільки це було можливим, козаки відпочивали, приводили себе до порядку, поповнювалися місцевим селянством і знаходили час на муштру. Не зважаючи на те, що очікували ворожого наступу, були спокійні й у доброму настрою; приємно кидалася у вічі досконала дисципліна. Праця штабу дивізії була надмірною. Вислано численних розвідачів у запілля ворога, зв'язкових до повстанців, врешті проблема господарського характеру — хліб, живність, спорядження, виряд тощо — вимагала напруженої праці.

У половині липня прийшов час, коли треба було остаточно вирішити питання: боронитися, себто чекати на атаку ворога, чи попередити його й самим заатакувати. Комдив рішився на те друге. У першу чергу треба було розбити ту групу червоного війська, що загрожувала дивізії від ст. Рахни. 10-го червня Комдив наказав: не чекаючи на поворот 9 полку, 3-тя дивізія переходять до наступу. 7 Синій полк наступав на ст. Рахни; 8-му Чорноморському полкові підготувитися до наступу в напрямку на м. Томашпіль. Полковій розвідці Чорноморців докладно виявити сили ворога і його розташування в тому напрямку.

РОЗДІА ХХІ.

Несподіваний бій під с. Звїзданівка.

По дорозі до ст. Рахни, 7-й Синій полк довідався від своєї кінної розвідки, що в с. Звїзданівка розташувалася ворожа піхота з батареєю. Кількість невідома, але в селі повно червоноармійців. Очевидно командир червоних був певний, що йому не загрожує якабудь небезпека, бо він не виставив сторожової охорони. Для к-ра Синіх це була несподіванка, бо ворога в тому селі перед тим не було. Полк. Вишнівський особисто переконався, що на майдані, біля церкви, димилися похідні кухні, навколо вешталася червоноармійці, а в яру стояла запряжена батарея без охорони. Негайно повідомивши про це Комдива, полк. Вишнівський розгорнув полк у бік Звїзданівки й блискавично заатакував червоних, увірвавшись у село першим, на чолі своєї кінної сотні. Для червоних атака Синіх була „громом із ясного неба"... Заскочені, вони кинулись у розтіч хто куди міг... Лише деякі з них відстрілювалися на ходу. На віддалі біля кілометра, хтось їх зупинив і привів до порядку. Червоноармійці залягли і відкрили вогонь по Синіх, які пройшовши село лавами, рівнож залягли. Занепокоєний Комдив дав наказ полк. Чижевському зорієнтуватися щодо артилерійської підтримки Синіх і прибув до Звїзданівки особисто. По дорозі до села він почув рясну стрілянину, що з кожною хвилиною набирала на темпі. Стріляли з рушниць, кулеметів і гармат. Комдив, із штабом, перейшли на повний кар'єр. Діставшись до Звїзданівки, Комдив побачив наступну картину: в яру стояла ворожа батарея, в повній запряжні І їздовими червоноармійцями; вона мала вирушити, під охороною Синіх, до штабу дивізії. На майдані стояло юрбою, ріннож під охороною, до 200 полонених. Як виявилось, вони належали до „краси і гордості революції" — полку моряків Чорноморської фльоти. Між полоненими був командир батареї, що його Сині „застукали" ще в хаті. Там же, на майдані, стояли похідні кухні з юшкою і вареним м'ясом. На схилі безпереривно стріляла батарея Синього полку, під командою сотника Щури-Бури. За селом, частинно маскуючись і водночас прикриваючись цвинтарем,

Бій 7-ого полку за Звіднівку. Здобуття ст. Рахни. Наступ 7-ого полку вздовж залізниці Рахни - Юрківка. Здобуття Юрківки 17-го і 18-го серпня 1919 р.

лежали лави Синіх, відбиваючи жвавим рушничним і кулеметним огнем рясні лави піхоти червоних, що на віддалі 800-900 кроків були в контр-вступі.

Відкрите, рівне поле, давало змогу виразно бачити рухи ворожої піхоти; густі, в два ряди, лави червоних були доброю ціллю. Ворожа піхота то піднімалася, то лягала. Вздовж її фронту гасав, на гарному вороному коні, із шаблею в руці, мабуть командир новоприбулого ворожого полку, підгоняючи й заохочуючи свою піхоту до наступу. На полі, поміж Синіми й червоними, лежали численні трупи в чорних матроських „бушлатах" — наслідки безладної втечі матроського полку.

З наступом у ворога не все було гаразд. Одні кидалися сміливо вперед, а другі, під нашим огнем, відступали. Хоч Синій вояк і наніс ворогові знезацьким ударом великі втрати і змусив його до безладного відступу, то все ж, дальший його наступ зальмоваво іаспівшою резервою. Відважний командир підоспів-

шого большевницького полку привів здеморалізованих поразкою моряків до ладу й разом із ними перейшов до контр-наступу. Нерівний бій з наступаючими червоними, сили яких значно перевищували сили Синіх, змусив к-ра Синього полку перейти до оборони.

Ворожі лави наблизилися до Синіх на кількасот кроків, оточивши 7-ий полк із трьох сторін. Полк. Чижевський розпочав обстріл ворожих лав шрапнелями й гранатами. Синя батарея тримала під огнем обхідні ворожі лави праворуч і ліворуч. Забезпечивши свої фланги кулеметами, Сині трималися міцно, завзято відбиваючись. У такому стані бій тривав до вечора. Коли темрява покрила землю, бій ущух. Вночі Синій полк заскочив ворога контр-атакою. У цей час уже наближалися до Звізданівки 2 курені Чорноморського полку, що простували до Томашполя. Комдив наказав полк. Царенкові заатакувати частиною Чорноморців тил червоних під Звізданівкою. Несподівана контр-атака Синіх вночі й обхідний маневр викликали паніку в рядах червоних і вони розпочали безладний відступ.

Несподіваний бій під Звізданівкою 7-го Синього полку із значно переважаючими силами ворога, закінчився для нас повною перемогою. Захоплений до полону командир оповів, що його полк зформовано, на наказ Троцького, в Одесі. Він вирушив на фронт, мавши завдання нищити „гайдамаків-петлюровців". Полк вивантажився на станції Вапнярка і вирушив похідним порядком до станції Рахни, з метою зв'язатися із жмеринською групою. До цього не дійшло, бо на дорозі його скеровано до с. Звізданівка, на допомогу морякам, серед яких виникла була паніка в наслідок несподіваної атаки „петлюровців", Сам він із походження українець і належить до партії українських боротьбістів; самостійник і антикомуніст, мобілізований до червоної армії і змушений до служби, під загрозою розстрілу. Наколи б ми звільнили його, запевняв він, то до червоних не повернувся б.

Сині тримали його кілька тижнів, але коли ствердили, що він веде прокомуністичну пропаганду серед селян, то його відіслали, як полоненого, в запілля армії. Щождо полонених червоних матросів, то чимало з них було з торговельної флотії й до пішого полку їх втілено примусово. Більшість із них були українського походження, старшого віку і обтяжених родиною. Усіх їх, біля 200, звільнено й скеровано до рідних осель.

РОЗДІЛ XXII.

9-ий і кінний Лубенський полки повернули з Могилева. Загальна ситуація на фронті армії УНР. Початок боїв 3-ої дивізії за підступи до Вапнярського Залізничного вузла.

Запляновані бої за підступи до Вапнярського Залізничного вузла вимагали скупчення головних сил 3-ої дивізії на Вапнярському напрямку. У зв'язку з цим, 9-му Стрілецькому й кінному Лубенському полкам наказало залишити Могилів і форсованим маршем перейти до району м. Мурафа. 9-ий Стрілецький полк, після блискучого виконання покладеного на нього завдання, вирушив із Могилева і, згідно з наказом штабу дивізії, зупинився в с. Должок (5 верет на півн. схід від Мурафн), а кінний Лубенський — на передмісті Мурафн.

Під час перебування Лубенців у Мурафі вони були заскочені червоною піхотою. За вказівками місцевої жидівської прокомуністичної молоді, червоноармійці, використовуючи городи й садки, дісталися до розташування першої кінної сотні. Їх зауважив вартовий внутрішньої охорони Лубенців і заалармував свою сотню. Почалася метушня й стрілянина. 18 кіннотників не мали часу підійти до своїх коней і ті коні стали трофеями большевиків. Правда, не надовго. Підтримані стрільцями 9-го Стрілецького полку, Лубенці перейшли до контр-атаки. Пластуни пішли в обхід червоних, а кіннота догнала ворожу піхоту на греблі й більшу частину їх змасакувала шаблями. Серед ворожої піхоти були цивільні жиди з місцевого населення, з рушницями в руках і іабійицями через груди. Звичайно, що й ці жиди впали під шаблями атакуючих Лубенців. Пізніше жидівський кагал Мурафн підняв був галас, рекламуючи тих забитих у бою жидів як жертв погрому...

Ворожим кіннотникам пощастило втекти, за винятком командира червоного розвідного відділу, якого поранено й взято до полону. Був він грузином із походження. Під час бою наша піхота відбила коней першої кінної сотні й захопила чотиригарматну червону батарею. Лубенці втратили в бою 5 козаків забитими; між ними був бунчужний кулеметної сотні, Восьний,

що його червоні захопили пораненого. Труп його знайдено за містечком із розтрощеною головою і поколотим тілом (до 40 колотих ран...) Трагічна доля інтелігентного, бойового, з усіма даним на старшину, любленого всіма зразкового вояка, покрила широю глибокою жалобою весь Лубенський полк. Згодом Лубенський полк перейшов до м. Шаргород для нссення розвідної служби, а в Мурафі залишено пластунську сотню і кулсметами. Із Шаргороду Лубенцям наказано перейти до району Томашполя для прикриття флангів дивізії.

У той час, зв'язок зі штабом армії перервано, бо червоні знову тримали м. Нова Ушиця. До штабу дивізії доходили різні невеселі чутки про критичний стан Проскурівської групи; вона, нібито, розбита і розпачливо борониться десь у районі Кам'янця Подільського. Так, принаймні, інформували втікачі з м. Дунаївці, яким пощастило дістатися побічними дорогами до Томашполя. 2-га дивізія, разом із повстанською групою отамана Ю.Тютюнника, все ще перебувала в районі м. Копайгород. Зв'язку з нею 3-тя дивізія рівнож не мала. Якщо Проскурівська група дійсно була в такому скрутному становищі, то треба було сподіватися, що вона намагатиметься прорватися на схід. У цьому випадку, на долю 3-ої дивізії випало б прочистити їй шлях відступу. Було б це тяжке, сливе непосильне, завдання, яке 3-тя дивізія мусіла б напружити всі свої сили, щоб виконати таке завдання.

Слава Богові, всі ці чутки, часом панічного характеру, що доходили до 3-ої дивізії, не робили жадного враження на старшину й козаків дивізії. Всі здавали собі справу з того, що в цей вирішальний час кожний вояк мусить виконати свій обов'язок до кінця. Поміж старшинами й козаками ще більше зміцнилося почуття побратимства зброї, що, одначе, не переступало межі військової субординації. Почуття обов'язку взаємної допомоги в разі небезпеки, було в полках річчю самозрозумілою. Водночас із тим, уся дивізія — командири полків, командний склад і козаки — ставилися до свого командира та його штабу з великим довір'ям. Усі разом були суцільною групою українських патріотів, що свідомо йшли на всі жертви за ідею визволення України. Ці чесноти вояка-патріота стали традицією 3-ої дивізії, що й вона залишилася вірною до самого кінця її існування. Мушу об'єктивно підкреслити це. во ім'я пам'яті полеглих на полі бою й живих ще „залізних“, як заповіт для майбутніх українських поколінь і як матеріал для наших істориків.

Тому, що від штабу армії не було жадних директив, 3-тя дивізія, мавши на увазі своє головне завдання, розпочала бої за підступи до Вапнярського залізничного вузла. Згідно з наказом Комдива, 7-ий Синій полк мав захопити стацію Рахни й пильно доглядати напрямом на Жмеринку; 8-му Чорноморському полкові наказано здобути м. Томашпіль, а 9-му Стрілецькому — перейти до м. Джурин, як резерва дивізії.

7-ий полк здобув і тримав станцію Рахни, паралізуючи всі спроби ворога вибити його із станції. Під час оборони Синім особливо дошкулювали ворожі бронепотяги. Щоб забезпечити своє становище, полк Вишнівський робить випад на станцію Ярошенка, в бік ст. Жмеринка, б'є червоних, захоплює один бронепотяг, полонених, декілька кулеметів і, виконавши своє завдання, повертає до ст. Рахни. В обороні позиції свого полку, він виявив позитивну ініціативу й зручність. Його розвідачі знищили вибухом кілька метрів залізниці поміж ст. Рахни і ст. Юрківка. 8-ий Чорноморський полк, після тяжкого бою, зайняв м. Томашпіль. Червоні відступили до м. Комаргород.

РОЗДІЛ XXIII.

Бій 8-го Чорноморського полку за м. Комаргород. Лицарська смерть полковника Оржеховського і його підвладних.

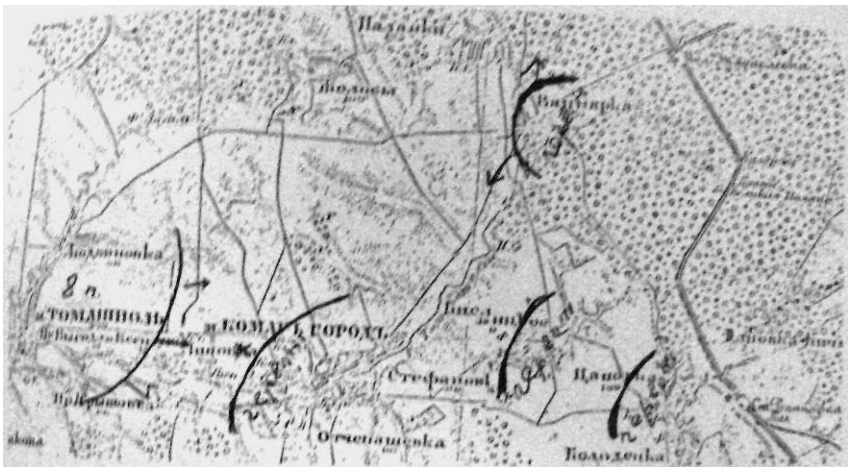
Після того, як 3-тя дивізія, відірвавшись на короткий час від ворога, відпочила й перегрупувалася, вона розпочала вирішальну операцію за посідання станції Вапнярка та її околиць. 8-ий полк, без особливих перешкод з боку ворога, зайняв м. Комаргород і намагався здобути село Вапнярка, звідкіля червоні загрожували лівому крилу Чорноморців, але був загальмований міцним спротивом і коитр-атаками червоних. Поважні сили ворога — до 1000 піхоти й 6 гармат — повели наступ на Комаргород водночас із північного й південного сходу. Наступ із Антополя загрожував правому крилу Чорноморців. Забезпечивши це крило, полк. Царенко веде бій головними силами полку з лавами ворога, що наступали широким фронтом із села Вапнярка.

На протязі дня він відбивається комбінованими контратаками й обороною, але надвечір Комдив одержав від нього наступне донесення:

„Пане Полковнику! Полк добре відбивається і не покине своїх позицій, але значні ворожі сили переважають“...

Таке донесення полк. Царенка свідчило, що його полк є в скрутному становищі й нема певностн, що він стримає наступ власними силами, і тому Чорноморці потребують підсилення. Амбіція командира й гонор полку не дозволяли Царенкові висловити відверто те, що Комдив зрозумів, а саме: „допоможіть, бо загрожує лихо!“...

Становище 8-го полку було дійсно дуже скрутне. Воно загрожувало погіршенням, бо на станції Вапнярці, згідно з одержаними відомостями, вивантажилася свіжа большевицька частина, що складалася з матросів і жовніврів. Жадних резерв, щоб підсилити Чорноморців, крім 9-го Стрілецького полку, не було, але останній, після форсовного маршу з Могилева, потребував бодай короткого відпочинку. Єдине, що міг Комдив зробити, це — зміцнити артилерію 8-го полку. З цією метою вислано до диспозиції полк. Царенка гавбичну батарею. Незабаром прибув до

Бій Чорноморців за м. Комаргород — 18-19-го червня 1919 р.

Чорноморців і сам Комдив, із своїм польовим штабом і влаштував свій спостерігавчий пункт на даху земської лікарні. Ніч минула спокійно.

Зранку другого дня густі лави червоних розпочали наступ із сходу й півночі. Ворожі стрільна засипали Комаргород; дуже дошкулювала далекобійна гармата червоних із станції Вапнярка. Наші дві батареї стріляли по ворожій піхоті й батареях влучно й безперестанку. Гармати дуже нагрівались. Одна з гавбнць розірвалася, на щастя, тільки легко поранивши кількох козаків із обслуги і самого Комдива. Ці чудові гармати були дуже зужиті, й тому під час кожного пострілу обслуга розбігалася й лягала, а один із гармашів стріляв за допомогою довгого шнура... Такий спосіб виснажував гармашів, але вони ретельно виконували свої обов'язки і тим виручали свою піхоту.

Бій розгорявся з щораз більшою силою. Ворожа піхота вперто посувалася перебігом уперед, не зважаючи на великі втрати й демонструючи чималу відвагу та вміння маневрувати. Це вже не була та піхота, що з нею вела бій до цього часу 3-тя дивізія. Довелося відчутти добру її підготову, дисципліну й тверду керуючу руку.

Славетні Чорноморці трималися завзято, хоч втрати їхні були чималі. Лягли смертю героїв командири 1, 2 і 3-ої сотень, поранено командири 2-го куреня, полк. Оржеховського, але він про-

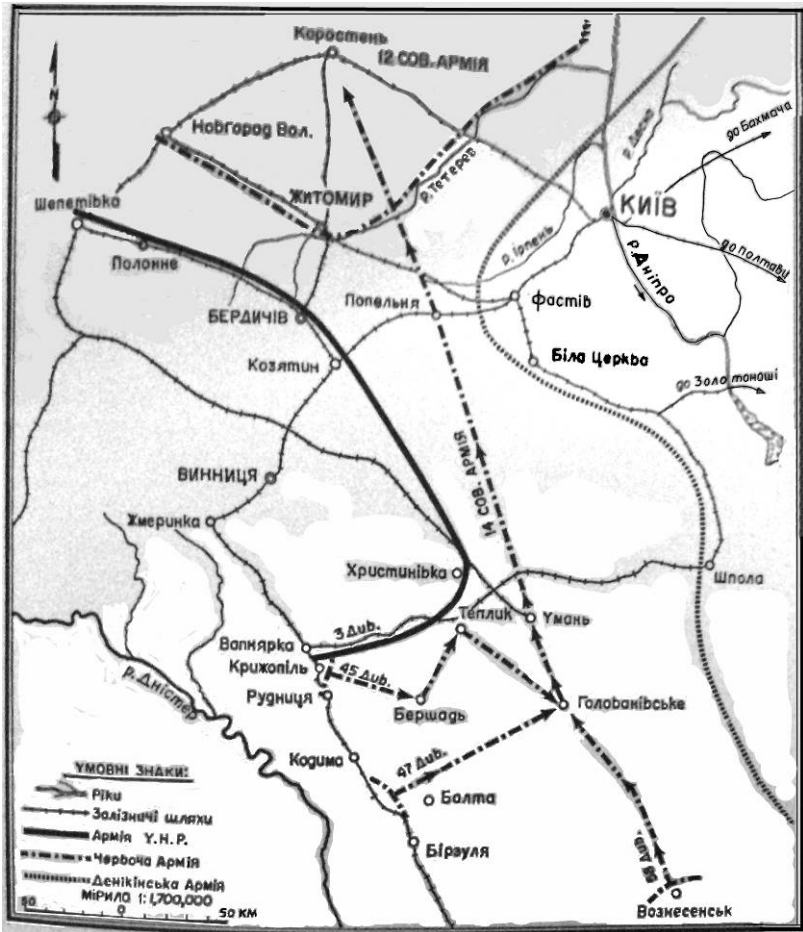
довжував керувати куреном. Усього забито в цьому бою 10 старшин і 40 козаків, а поранено 80. Земська лікарня була повна поранених, як наших, так і червоноармійців. Медичний персонал 8-го полку і земський лікар із помічниками були дослівно в крові від операцій і перев'язок. Ранених, після перев'язки, поспішно вивозили на селянських возах до Томашполя.

У м. Комаргород вибухло кілька пожеж, але їх не було кому гасити, бо селяни повтікали й ховалися де тільки хто міг. По вулицях містечка блукала бездоглядно худоба селян; збентежений рев, тривожні бекання, мукання й хрюкання наповнювали повітря й змішувалися з несамовитим грюкотом вибухових гранат.

У полудень на фронті чорноморців наступила тиша. Панувала велика спека. Відважні куховари використали часовий спокій, щоб нагодувати юшкою стомлених чорноморців. О 16-ій годині бій розпочався наново. З Вапнярки до червоних підійшла колона піхоти з гарматами. Наші батареї розігнали її на всі сторони своїм влучним огнем. Відбігши, вона залягла лавою. За годину після того, з с. Антопіль вийшла широкою й густою лавою ворожа піхота; майже водночас піднялася до наступу та лава червоних, що, відступивши, була залягла. Дійшовши до лави Чорноморців на віддаль яких 500 кроків, червоні кинулися на Чорноморців із криком: „Ура! Ура!.. А-а-а!“.. — відбилася луна.

Чорноморці зустріли атаку спокійно. їх скоростріли діяли влучно й безперервно; рушнична стрільба була опанованою й рівнож доцільною, але запас набоїв малів і полк. Царенко просив про поповнення їх. Проблема забезпечення частин набоями була тоді тяжкою до належного розв'язання. Брак набоїв часто густо в'язав дії нашої армії, змушував командирів до зміни їхніх оперативних плянів і лягав тягарем на майже кожне їхнє рішення. Я був змушений видати наказ відібрати всі набої від гармашів, стрільців у обозі й взагалі в тилу; навіть мої ординарці залишили собі лише по п'ять набоїв. Добре, що справа стрілен у гарматній бригаді виглядала краще. Полк. Чижевський забезпечив батареї по 500 на кожну гармату.

Тим часом бій дійшов до вирішальної стадії. Не зважаючи на завзятий опір Чорноморців, велика чисельна перевага червоних на цей раз перемагала. Ворожа піхота, що атакувала з боку села Антополя, вдерлась із півдня до м. Комаргород. К-ир 2-го куреня, полк. Оржеховський, що боронив цей відтинок фрantu, пе-

Загальна ситуація 31-го серпня — 8-го вересня 1919 р. 14-та советська армія (45, 47 і 58 дивізії) маневруючи, проривається поміж українським 1 денікінським фронтом до Коростеня й з'єднується з 12-ою советською армією.

ред тим ранений, закривавлений і ослаблений від утрати крові, із жменькою, в порівнянні з атакуючими червоноармійцями, старшин і козаків, прийняв рукопашний бій. Йому нанесено 16 ран багнетами і він умер смертю лицаря; разом із ним впали на полі бою героїською смертю і його жменька старшин та козаків... Вічна слава незабутнім героям – Залізним!

Полковник Оржеховський був старшиною б. російської армії, в ранзі полковника, командиром одного з її полків; був декоро-

ваний всіма орденами, включно із старшинським орденом св. Юрія („Георгієвсмшій крест"). Походив із Поділля, мав родину: дружину й двох дорослих дітей. До української армії вступив зразу й опинився в частині Чорноморців. Цей скромний, поважний і чесний український патріот задоволься становищем командира куреня й безпретензійно підлягав значно молодшому від нього полк. Царенкові. Був справжнім лицарем під кожним оглядом. Чорноморський полк проходив одного разу на віддалі 6 кілометрів від його рідних Вендичан, де була дорога йому його родина, що її він не бачив цілих два роки, але події на фронті стали йому на перешкоді мати бодай коротку відпустку. „Не могу в такий момент покинути свого куреня", — казав він. Почуття обов'язку взяло верх над почуттям любови до найближчих і найдорожчих йому. Тіло цього лицаря „пар-ексцелянс" поховано під акомпаньямент вибухів ворожих гранат, на цвинтарі м. Комаргород. Про його геройську смерть і місце поховання повідомлено його родину. Поцілунком у чоло Комдив віддав останню прощальну пошану мертвому лицареві від себе, дивізії й славетних Чорноморців. А скільки таких героїв залишилося невідомими!.. Коли запалиться вічний вогонь перед пам'ятником невідомим героям української визвольної боротьби в столиці України — Києві?..

Зайняття ворогом півден. околиці Комаргорода змусило Чорноморців до відступу на лінію дороги Томашпіль-Комаргород. Батарей зайняли нову позицію. Лави 8-го полку відступали поволі й, дійшовши до придорожної канами, спинилися. Канава давала прикриття, але, як позиція, мала хиби: в бік ворога було поле покрите високим житом, що маскувало червоних, а в тилу — цілина, майже на кілометр, унеможлиблювала якенебудь укриття-маокування. Наколи б Чорноморці не витримали на цій позиції, то під час відступу понесли б великі втрати.

Комдив підтримував Чорноморців на душі своєю присутністю на передовій лінії й не давав по собі пізнати, що його почала турбувати думка: як саме закінчиться нерівний бій?.. Полк. Шандрукові вислано наказ тримати полк на поготівлі, щоб, наколи зайде потреба, допомогти Чорноморцям.

Нараз у житі, на віддалі 80-100 кроків, піднялася лава червоноармійців і з криком кинулася в атаку, але рушничний і кулеметний вогонь Чорноморців прикував їх до землі. Ні одна, ні друга сторона не квапилася до рукопашного бою, але стрілянина раптом ушухла. Закінчення бою сталося несподівано. На дорогу раптом вискочив здоровенний матрос, із великою червоною стріч-

кою на грудях, й червоним прапором у руках і з криком: „Товаріщі вперьод! Б'єй гайдамаков! Ура-а-а!" — кинувся вперед на Чорноморців. „Ура-а-а!" — підхопили червоноармійці й піднялись у житі на цілий зріст.

У цей мент, один із старшин Чорноморців, піднявшись, прицілився й двома стрілами поклав трупом очайдушиого прапороносця. Зараз же полк. Царенко подав команду: „Вперед! Слава!" Як один зірвалися Чорноморці й кинулися на ворога. Червоні не витримали рукопашного бою й почали панічно тікати. Переслідуючи відступаючих, Чорноморці, на плечах ворога, знову зайняли Комаргород. Так скінчився цей нерівний бій, що в ньому Чорноморці виявили максимум витривалости, жертвовности й героїзму.

Полонені зізнали, що наступав полк 45-ої дивізії та новоприбулий „ударний батальйон" імені Троцького, що складався з добірних комуністів. Ці „ударники", серед яких було чимало жидів, билися дуже вперто й тільки невелика їх кількість трапила до полону. Бій мав запеклий характер з обох боків. Чорноморський полк переміг, але цю перемогу оплатив дуже великими втратами.

Нам було ясно, що червоне командування буде боронити Вавжарський вузол за всяку ціну. Це зобов'язувало нас уникати удару ворога в чоло, бо це коштувало б нам дуже дорого. Наші втрати були б поважні і невеликі іаші сили були б виснажені, а сподіватися якогобудь підсилення від штабу армії було годі. Перед Комдивом 3-ої постало тяжко завдання розбити ворожу Вапнярську групу з найменшими людськими й матеріальними втратами.

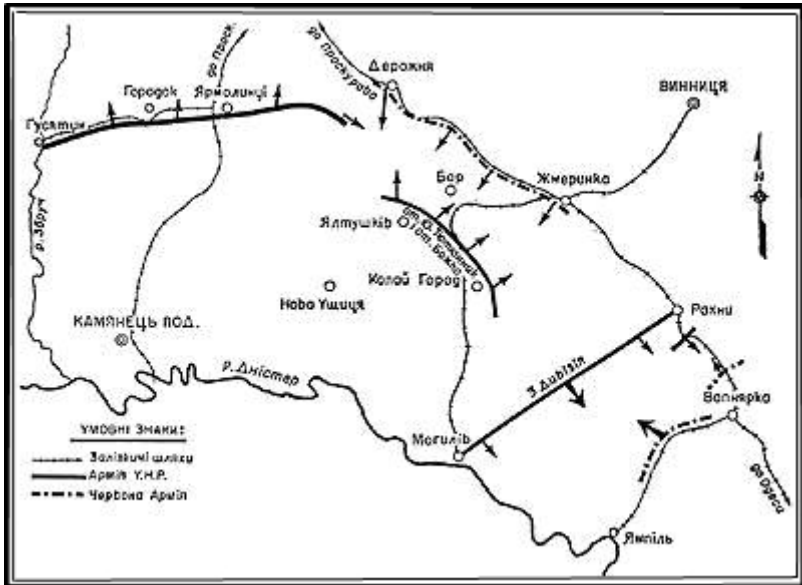
РОЗДІЛ XXIV

Загальна ситуація. На фронті 3-ої дивізії ворог зміцнює свої сили. Наступ 7-го Синього полку вздовж залізниці. Активність 9-го Стрілецького полку. Облудні гасла московських большевиків. Повстанський рух в Україні. Позитивні й негативні повстанські отамани. Отаманія.

Безпосереднього зв'язку зі штабом армії 3-тя дивізія все ще не мала, але нам уже було відомо, що Нова Ушиця вільна від ворога та що Проскурівська наша група тримається в районі м. Ярмолинці. Група от. Тютюника і 2-га дивізія от. Божка є, ніби, в районі м. Бар - м. Ялтушків. Рквнож дійшли до нас чутки, що Галицька армія частинно перейшла на східній берег р. Збруча. Взагалі, на підставі тих відомостей, що надійшли до штабу дивізії, було видно, що становище армії УНР не було аж таке безнадійне, як це здавалося, але все ж таки досить тяжке. Щождо 3-ої дивізії, то її становище не покращало, бо вона мусіла й надалі виконувати своє тяжке завдання, покльвдаючись лише на свої власні, втратами в боях зменшені сили.

Після переможного, але з болючими для нас втратами, бою Чорноморського полку за м. Комаргород, Комдив 3 рішив бити Вапнярську групу червоних комбінованими ударами, вживаючи обхідних маневрів і, по можливості, уникати чолової атаки, як головного удару. Перший удар, у праве крило ворога, мав нанести 7-ий Синій полк. Для викошання цього завдяння Комдив наказав полковникові Вишнівському наступати своїм полком на станцію Юрківка і далі на станцію Вапнярка, весь час уздовж залізниці; 9-му Стрілецькому — зайняти позицію Синього полку й прикрити дивізію з боку Жмеринки; 8-му Чорноморському — залишити м. Комаргород і зайняти позицію вздовж р. Русява, з головним пунктом опору в м. Томашпіль.

Інформації, що їх подала дивізійна розвідка, свідчили, що після поразки ворога під Звізданівкою й Комаргородом, червоноармійці підупали на дусі, особливо в частинах 45-ої советської дивізії. Стверджено, що до ст. Вапнярка пробули нові ворожі частини, а на станціях Крижопіль і Рудниця рівнож вивантажувано

Загальна ситуація на українсько-протибольшевицькому фронті — 8-16-го липня 1919 р.

червону піхоту й гармати. На ст. Вапнярка стояло під парою кілька бронепотягів. Усі ці відомості стверджували, що бої за Вапнярський залізничний вузол допірощо розпочинаються та що червове командування має замір утримати його за всяку ціну в своїх руках.

7-ий Синій полк, що його замінено 9-им полком, розпочав наступ на ст. Юрківка, переміг поважний спротив червоних під с. Юліямпіль і заатакував село й ст. Юрківка. В бою за Юрківку з боку ворога приймало участь кілька бронепотягів. Сотник Шура-Бура, із своєю батареєю, змову виручав свій полк надзвичайною відвагою, завзятістю й дуже влучною стрільбою. Не зважаючи на переважаючий вогонь ворога і на те, що одну з гармат Синьої батареї підбито, а обслугу поранено, гарматний герць сот. Шури-Бури закінчився тим, що два ворожі бронепотяги поважно ушкоджено, а два а два інших змушено відійти ло ст. Вапнярка. Сиий полк переміг і зайняв ст. і село Юрківка.

9-ий Стрільцький полк змінив 7-ий Синій полк, зайнявши одним куренем ст. Рахни; решта полку залишилася в місті Джурин, як дивізійна резерва. Курінь стрільців активно боронив свій від-

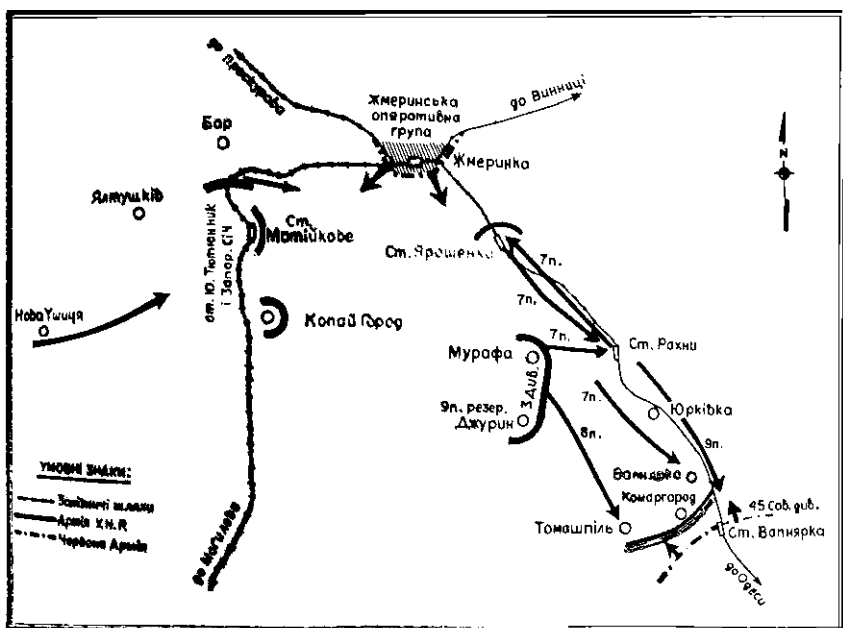
тинок, уживаючи випадів і не раз тримав у своїх руках станцію Ярошенка. У Джурні, одного дня, сторожова охорона 9 полку прогавила кінний відділ червоних, що, заатакувала зненацька ранком резерву полку, захопила частину коней кінної сотні... Швидка відсіч стрільців змусила червоних тікати, залишивши захоплені коні.

8-ий Чорноморський полк відпочивав, після тяжких боїв, у м. Томашпіль, виставивши сторожову охорону в бік м. Комаргород. У його розполозі було спокійно. Полк лікував свої рани й поповнювався добровільно мобілізованими.

Большевицька московська армія розпочала свою бойову акцію під облудним гаслом соціальної справедливості, обіцяючи всю землю селянам, фабрики робітникам, капітал і ліси народів... Звичайно, такі демагогічні, але привабливі гасла, відповідали інтересам селян і робітників. Ці облудні гасла були тим магнетом, що притягнув їх на бік большевиків, бож вони не знали, що такі гасла „всім-усім" — це обіцянка золотих грушок на давно всохлій вербі...

Московські комуністи затьмарили тими гаслами голови се-» лян і робітників, збили їх, як то кажуть, „з иантелику" й у такому спантеличеному стані легко опановували наївно-довірливі селянські й робітничі маси. Почувши ґрунт під ногами, большевик кинули нове гасло — Інтернаціонал. Попікшись на соціальних гаслах і запізно упритомнивши собі вагу гасел національних, обдурені українські селяни й робітники, а через них і вся Україна, опинилися знову в агресивних шпонах замальованого на червоно, а по суті того самого, що й перед тим, московського двоголового орла.

Московський лапоть-червоноармієць, неписьменний, брудний і брутальний, намагався показати себе в Україні „передовим"; намагався підпорядкувати собі українську людність і керувати нею, а московсько-комуністична влада розпочала, сквапливо й пожадливо, нечувану в своїй нелюдності й безглуздії жорстокості, політику винищення й винародовлення українського населення й експлуатації української землі. Національно-свідома й активна частина українців і ті, що протверезили з комуністичного чаду, зареагували на це повстаннями проти советської влади в Україні. До нас доходили чутки про повстання на Брацлавщині, Гайсинщині, Уманщині, Ольгопільщині, Київщині та інших місцевостях. Навіть дуже обережне подільське селянство, в районі Ямполя й Вапнярки, агресивно заворушилось. З рйону ст. Крижопіль при-

Загальна ситуація на фронті дивізій: 3-ої, 2-ої і 5-ої.

були до штабу нашої дивізії зв'язкові від тамошньої повстанської групи. Отже, 3-тя Стрілецька дивізія армії УНР вже не почувала себе самотньою.

До району нашої дивізії прибув повстанський відділ отамана Павловського. Складався він із 200 кінних і піших повстанців; мав кілька скорострілів і одну гармату. Командиром однострілецької „батерії" був колишній Синьожупаник. Назовні відділ виглядав досить пристойно і був здисциплінований. З наказу Командувача армії УНР, відділ цей мав перейти в запілля червоних, а 3-ій дивізії наказано „пропустити" йому туди шлях. Згідно з домовленням Комдива 3 з от. Павловським, повстанський відділ мав перейти в тил червоних на відтинку 7-го Синього полку тоді, коли цей полк займав ще ст. Рахни. Повстанський відділ повинен був оперувати на тилах ворожої вапнярської групи, в районі м. Шпиків – м. Тульчин. Одного дня, після демонстративного наступу 7-го Синього полку на м. Шпиків, повстанський відділ ота-

мана Павловського щасливо перейшов, лісними доріжками, в запілля ворога. Пізніше ми довідалися, що от. Павловський зайняв був своїм відділом м. Шпиків і м. Тульчин, але надалі всі сліди його зникли й ми вже нічого про нього не чули.

Тоді, коли 3-тя дивізія шикувалася до рішучих дій на вапнярському фронті, в її тилу з'явився якийсь незнаний нам кіннотник, в супроводі ординарця і невідомо з якою метою шмигав із одного села до другого. На наш наказ, цього верхівця затрнмано в районі одного з полків дивізії й припроваджено до штабу останньої. Виявилося, що „таємничий" верхівець був дуже гарний собі хлопець, чорнявий, з кавказькою шаблею при боці, в „бурці" (кавказький повстанний плащ без рукавів) й смушковій шапці, з червоним верхом, на доброму вороному коні. Для митця-малюара був це чудовий об'єкт до малювання. Але, як відомо, зовнішній вигляд людини не все відповідає її духовим і моральним якостям...

— Хто Ви є і чому вештаєтеся по тилах моя дивізії? — запитав я.

— Я отаман Козир-Зірка — погiрдливо, скрививши свої „мальовані" вуста, але ввічливо відповів красунь.

— Що Ви тут, у районі дивізії, робите? Яке Ваше завдання? Чому уникали штабу дивізії? — засипали ми його запитаннями.

— Я шукаю відповідного місця для переходу фронту червоних із своїм повстанським відділом. Мої повстанці перебувають тепер біля м. Бар і чекають на мій наказ. Не зголошувався до штабу дивізії тому, що я є отаман Козир-Зірка, ні від кого незалежний ... — з удаваною гідністю відповів мальовничий „джигіт" (кавказець-кіннотник).

„Отаманові" Козир-Зірці запропоновано негайно залишити район дивізії, бо в противному разі його заарештують. У дійсності, як це ми пізніше довідались, Козир-Зірка жадного відділу не мав. Перед тим він гасав біля Бару, намагаючись переманити на свій бік козаків 2-ої дивізії (Запорізької Січі), бо він, ніби, формував окремих повстанський відділ. Йому навіть пощастило спокусити кількох, але довідавшись про це, Божко zareагував у притаманний йому спосіб... Сам Козир-Зірка ледве встиг утікати вночі й тим урятуватися від жорстокої кари, що її заповів розлучений отаман Божко. Після цього випадку, мальовничий „отаман" десь зник. Вули непровірені чутки, що Він перейшов до большевиків.

Під час нашої збройної визвольної боротьби в Україні росли, наче гриби після дощу, повстанські ватажки. Бойовий склад їх-

ніх повстанських відділів вагався від кількох десятків до кількох тисяч, а іноді й десятків тисяч. Серед тих повстанських отаманів були національно свідомі українці, люди ідейні й слухняні вояки. Своїми загонами вони не раз ставали в пригоді нашій Дійовій армії й назагал прислужилися своїй Батьківщині. Таких отаманів було найменше. Поруч них треба згадати й отаманів „льокального характеру", що обмежували свою діяльність до оборони свого села, чи своєї волости. Ці отамани „поза деревами не бачили лісу" і тому їхній вклад на визволення України був малий, але все ж таки треба зарахувати до категорії позитивних отаманів. На превеликий жаль, у ті переломові для України часи, коли вирішувалася доля її державности, найбільше було отаманів негативних, що своєю ментальністю були подібні до „отамана" в лапках Козир-Зіркен, цього „ні від кого незалежного", а своєю діяльністю, нерозважною і густо-часто кримінального характеру, лише компромітували уряд УНР, влади якого вони не визнавали й діяли виключно на власну руку й у власних інтересах. Їхня розпезано-шкідлива й свавільна акція, така фатальна для долі України, ввійшла до нашої новітньої історії під назвою „отаманія".

У той час, коли чимало серед позитивних повстанських отаманів поклато свої буйні голови за славу і волю України, більшість негативних „отаманчиків" або збільшевичилась, або закінчила своє життя як криміналісти; декого з них наших урядом покарано на горло. Систематичної боротьби з такими „горе-отаманами" в умовах того часу, на території тодішньої УНР, провадити не було можливости, бо територія та була змінною... Незалежно від цього, такі „отамани" знаходили підтримку в партійних колах, що хотіли мати „своє військо" для збільшення впливу тої чи іншої партії на Уряд ... Сам Головний Отаман надавав великого значення повстанському рухові й тому повстанські отамани різного гатунку мали від нього опіку й грошові засоби. У цьому випадку Головний Отаман діяв у добрій вірі. Віра ця була ілюзією, але, хоч більшість опікуваних ним отаманів не виправдала його довір'я, то все ж, це не зневірювало його. „Якщо бодай один із них виконає покладене на нього завдання — моя підтримка їх виправдана", — відповідав Головний Отаман на закиди йому в цій справі. У цьому випадку не можна було признати рацію його ілюзії.

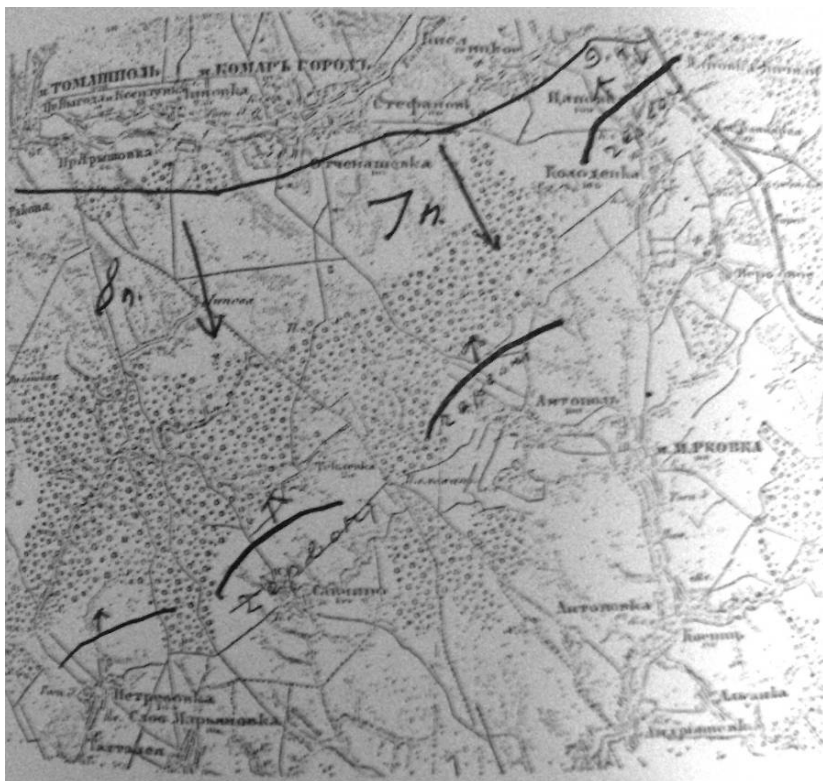
РОЗДІЛ XXV

Зміна на нашу користь на Проскурівському фронті. Перехід Української Галицької Армії р. Збруч. Наступ група отамана Ю. Тютюника на ст. Жмеринка. 3-тя дивізія провадить бої за шдступи до ст. Вапнярка. Захоплення станції Вапнярка.

У другій полонині липня 1919 року тяжке становище на фронті нашої проскурівської групи, що складалася з Запорожців і Січових Стрільців, поволі тратить свій критичний характер. Успішний контр-наступ цих наших бойових частин змушує ворога до загального відступу. 24-го липня Запорожська група переслідує червоних у напрямку м. Ярмолинці, а Січові Стрільці — на м. Городок. У половині липня, того року, розпочався перехід УГА р. Збруч. Шикувався спільний наступ обох армій. УГА зосереджувалася за фронтом проскурівської групи. Один із її корпусів вже вирушив із м. Дунаївці до м. Нова Ушиця. Налагоджено зв'язок із штабом армії. Група от. Тютюника-Божка поволі наближалася з боями до ст. Жмеринка. Загальна ситуація на веьому фронті Армії УНР покращала, зміцнилася.

Комдив 3 рішив перейти до наступу. Ситуація вимагала скупчення всіх сил дивізії для міцного удару, але вона не була в стані заатакувати ворога всіма своїми силами, бо 9 полк мусів прикривати ліве крило 3-ої дивізії з боку Жмеринки. До червоних підійшли свіжі сили і тому Комдив просив Штаб Армії спонукати отамана Тютюника до пожвавлення його дій.

7-ий Синій полк усе ще тримався біля ст. Юрківка. Щодня він провадив бої з ворожими броіепотягами, успішно відбиваючи всі їхні спроби висадити десанти піхоти. Його новим завданням було захопити села — Горішківку і Жолоба. Здобувши ці села, 7-ий полк змушений був перейти до оборонних боїв проти ворожої піхоти, що її підвозили бронепотяги. І знову головну роль в боротьбі з броіепотягами відігравала синя батарея. Цілий день, майже безперестанно, відбувався гримотливий артилерійський герць. У повітрі верескливий грохот гармат і несамовите виття літаючих стрілен. Славетний командир синьої батареї, сот. Шура-Бура, влучним огвем змушує ворожі бронепотяги відійти до ст. Вапнярка.

Бої 3-ої Залізної дивізії за підступи до ст. Вапнярка.

Синя батарея стріляла півбатеріями. Перша вела бій з бронепотягами, а друга, під прикриттям піхоти, заходила, замаскованим обхідним рухом, в тил бронепотягам і зненацька відкривала огонь по залізниці. Така тактика змушувала червоні бронепотяги спільно відступати, під загрозою знищення тилового залізничного шляху, іноді під цільним нашим огнем. На протязі дня, один із бронепотягів так сильно ушкоджено нами, що його команда була змуся рятуватися втечею. Покинута бршепотяг опинився в наших руках. Піхотні десанти, що вивантажувалися з бронспотягів, заганялися огнем нашої піхоти назад до вагонів, із великими для них втратами. До 200 червоноармійців взято в полон.

8-му Чорноморському полкові наказано вибити ворога з м. Комаргород. Під натиском Чорноморців, ворожа піхота відступила до міста, але біля земської лікарні прийшло до зустрічі з голов-

ними силами червоних Зав'язався упертий бій. Червоноармійці вживали ручні гранати, яких нам бракувало. Це затримало Чорноморців, але, коли запас тих гранат у червоних вичерпався, Чорноморці перейшли до атаки. У Комаргороді залунало: „Слава! Слава!“... На це комуністи, переходячи до контр-атаки, відповіли: „Ура-а-! Ура-а-!“... Зійшлися груди з грудьми. Розпочався рукопашний бій ... Наші гармати мусіли припинити огонь, бо наші й червоні змішалися до купи в бою на багнети. З наказу Комдива, наша артилерія перенесла вогонь на тили ворога, а саме — на дорогу до Вапнярки. Раптом червона піхота розпочала відступ.

Енергійно переслідуючи відступаючих, Чорноморці взяли полонених, разом із зброєю. Несподівано, на східній околиці Комаргорода, Чорноморців заатаковано резервовими частинами ворога, водночас із двох напрямків: збоку Вапнярки й Антополя. Взяті в „кліщі“, Чорноморці змушені були відступити до земської лікарні. Полк. Царенко доносить Комдиву про погіршену ситуацію й просить дати йому бодай одну свіжу сотню на допомогу. Комдив не має такої до диспозиції і становище стає скрутним. Щоб рятувати полк, Комдив приймає ризиковне рішення: він забрав зайву обслугу батарей, їздових, обозних і, додавши два кулемети, повів цю збірну сотню, під своїм командуванням, по південній околиці Комаргорода, в тил ворога.

Поява цього імпровізованого відділу в тилу червоних заскочила їх і вони почали відступати. Чорноморці негайно перейшли до контр-наступу й остаточно розбили тих червоноармійців, що боронили м. Комаргород. Ворог зник. Змучені й голодні Чорноморці зайняли нарешті весь Комаргород. Дальше переслідування ворога припинилося, не було вже сил та й темрява стала в цьому на перешкоді. До ранку санітари підбирали ранених і забитих, як наших, так і ворожих. Не зважаючи на запеклий бій, втрати Чорноморців не були великі: до 15 забитих старшин і козаків і до 30-ти ранених, у тому числі й Комдив, якого легко поралено в плече. Трофеї полку: до 100 полонених, 10 кулеметів і непорохована кількість рушниць та набоїв.

Після блискучих перемог 7-го і 8-го полків, перед дивізією постало нове завдання: опанувати безпосередні підступи до станції Вапнярка — стратегічно важливого залізничного вузла; опанувавши — захопити станцію й найближчі до неї околиці. 7 Синій полк мав атакувати з півночі, а 8 Чорноморський — з заходу. 9-му Стрілецькому полкові, на фронті якого відбувалися лише

сутички місцевого характеру, наказано наступати одним куренем уздовж залізниці Жмеринка - Вапнярка, з метою допомогти 7-му полкові під час його наступу. Водночас 9 полк мусів провадити інтенсивну розвідку в напрямку Жмеринки, щоб нав'язати контакт із групою отамана Ю. Тютюника.

До цього часу сили дивізії були занадто розкидані. Брак дрову і досвідчених телефонних команд унеможливлювали телефонне сполучення штабу дивізії із своїми частинами. При такому стані керування частинами було для штабу дивізії тяжкою проблемою. Комдив із своїм польовим штабом, мусів часом переїздити верхи по два рази від одного полку до другого, кожного разу від 20 до 30 кілометрів, на протязі одного дня. Штабові старшини, полкові ординарці та їхні коні були перемучені до крайности. Для коней не бракувало свіжої паші, але бракувало зерна. Тому, що вівса в селян дістати було неможливо, сили коней значно підупали. Штаб дивізії мав одно авто, але не міг дістати для нього бензини й тому його тягнули кіньми ... Був це час гарячкової праці селян на полях і через те не можна було достатньо використати селянських коней.

У праці Комдива значну роль відігравав його помічник, полковник В. Ольшевський. Був це кадровий старшина передреволюційної російської армії, з досвідом першої світової війни. По вдачі спокійний і витривалий, трохи млявий, але разом із тим, у потрібний мент завзятий. Своім віком був значно старший від свого побратима зброї, командира дивізії. Його сиве волосся й завжди надзвичайне опанування під час найбільше критичних моментів бойового життя дивізії, викликали велику для нього повагу, як старшини, так і козаків. У той час він мав біля 50 років життя. Не менш імпував дивізії і його кінь. Коли полковник наближався із своїм ординарцем до якогось полку, на своєму сивому коні, то на спостережних пунктах іще здалека пізнавали полк. Ольшевського: „це старий, на своєму сивому!" Кінь полк. Ольшевського був майже білий від старості. „Сивий" визнавав лише два ходи: кроком, або дрібним галопом. Робив це не з доброї волі, а під примусом. Як іздець, так і кінь були задоволені один одним. Злізши з коня, полк. Ольшевський залишав його на призволяще. Кінь зразу йшов шукати собі поживи. „Сивий" ніби знав, що його в дивізії поважають. З рук козаків поїдав однаково ласкаво цукор, хліб і сіль. Одного разу, на якомусь фільварку, де стояв штаб дивізії „сивого" забули голодного. Він вільно ходив по подвір'ї, обнюхуючи всі задвірки, козацькі похідні сумки з хлібом і салом.

Козаки почали ремствувати, що хтось краде в них не тільки хліб, але й сало, Припадково вартовий козак спіймав „зłodія" на гарячому. Був то „Сивий", що смачно їв у сумці одного з козаків не тільки хліб, але й сало... За це симпатія до „Сивого" ще збільшилася, бо ж козак, що любив свого коня більше ніж самого себе, не міг інакше реагувати на визватку „Сивого". „Хлопці! Підвішуйте свої торби, бо „Сивий" їсть сало і хліб!" — гукав вартовий козак.

Одного дня я звернувся до полковника Ольшевського:

— Пане полковнику! Щось діється на відтинку 7-го Синього полку. Чуєте, яка стрілянина в Синіх? Телефонного зв'язку з полком нема, донесень також нема. Добре було б вислати до полку роз'їзд, щоб знати, що там діється.

— Та я сам проскочу, подивлюся, що там робиться. Хай козачки спочинуть. Василю! Сідлай Сивого!

Через кілька хвилин полк, Ольшевський, із своїм ординарцем, без жадного конвою, „гнав" на своєму Сивому до небезпечного місця. Був це великий український патріот, відданий своєму обов'язкові бойовий і надійний старшина, лицар без остраху й закиду.

Після цього короткого спогаду про незабутнього, давно померлого на еміграції, товариша долі й недолі на спільному полі бою — переходимо до фронтних подій, на передодні досягнення нами нашої головної мети — здобуття станції Вапнярка.

7-ий Синій полк розпочав наступ на с. Вапнярка зранку, 17 липня 1919 року. Пристосовуючись до місцевости, полк наступав якийсь час без стику з ворогом, але не доходячи до села, наткнувся на сторожеву охорону червоних. Розпочався бій. Полк опинився під рясним гарматним огнем бронепотягів і польових батарей. Синя б'ятерія поступово відганяла ворожі бронепотяги до станції Вапнярка. Бравурний наступ славного Синього полку, під ворожим огнем, так заскочив червоних, що вони виразно заме тушились і, відійшовши, зайняли позиції перед самим селом. Відступаючи до них, Сині, не давши червоноармійцям привести себе до ладу, прожогом кинулись в атаку і вдерлися до села. Відступивши, червоні командири привели свою піхоту до порядку й перейшли до контр-атаки. Зустрічний бій на фронті Синього полку тривав до пізнього вечора, коли темрява покрила землю й виснажилися сили, як червоних, так і Синіх.

Того ж дня, рівнож ізранку, 8-ий Чорноморський полк повів наступ на с. Антопіль. По виході Чорноморців із Комаргорода, во-

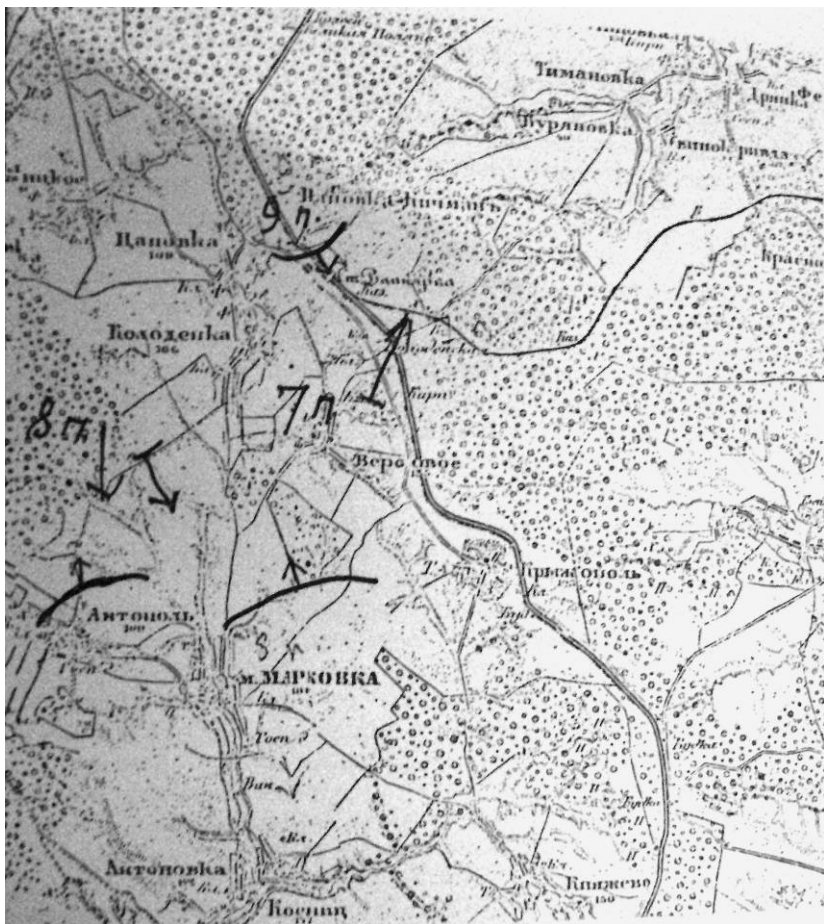
ни відразу опинилися під сильним ворожим огнем. Не зважаючи на всі зусилля Чорноморців вибити червоних із окопів, це їм не вдається. Ворог виявив себе упертим і стійким. Бій тягнувся зранку до вечора, але рушити ворога з місця не пощастило. Все ж, завдання своє полк виконав, бо від Чорноморців вимагалось тільки зв'язати ворога, щоб забезпечити полк від удару по його тилу, що він і виконав.

Наступ 7-ого і 8-ого полків відбувався в дуже тяжких умовах тактичного й топографічного характеру. Синій полк мав деяке укриття в складках місцевости, але терпів від ворожого гарматного вогню, а 8-ий полк мусів наступати майже рівним відкритим полем на ворога, що ховався в окопах, Треба підкреслити точне виконання обома полками директив Комдива, бравурність наступу і взаємність їх діянь. Фронтний бій Чорноморського полку був би ще тяжчий, якби 7-ий полк не загрожував ударом у тил ворога, що з ним билися Чорноморці й навпаки.

9-й Стрілецький полк виконував покладене на нього завдання рівнож ретельно. Частина полку провадила демонстративні наступи в напрямку ст. Ярошенка й Шпитків, а один курінь, на чолі з полк. Чмілем, наступав за лівим крилом 7-го полку, по східньому боці залізниці Жмеринка - Вапнярка. Його завданням було забезпечити рух Синього полку з боку м. Тульчин, де, як повідомила наша розвідка, гуртувалися ворожі сили.

На другий день, після захоплення села Вапнярка, Синій полк розпочав наступ на с. Кислицьке. Згідно з агентурними відомостями, на станцію Вапнярка прибули нові ешелони червоної піхоти й бронепотяги з далекосяжними морськими гарматами. Загальна кількість прибулих — до 3 000 червоноармійців. Збивши передову охорону ворога, Сині ув'язалися в важкий бій за Кислицю й нарешті здобули його. На другий день, із самого ранку, ворожі гармати різного калібру й у великій кількості, обстрілювали с. Кислицьке. Затяжним гарматним обстрілом червоне командування підготовляло своїх вояків до протинаступу, водночас намагаючись здеморалізувати свого ворога — в цьому випадку Синіх — силою свого вогню. Стійкість Синіх унеможлилювала кожна разова спроба червоних перейти до рішальної атаки.

Вже сутеніло, коли виявлено чисельну ворожу колону, що заходила в тил лівого крила позиції 7-го полку. Становище починало ставати загрозливим. Курінь 9-го полку, що був по другому боці залізниці, не міг бачити ту колону, бо обабіч залізниці тягнувся ліс, а Синій полк не мав свіжої резерви, щоб ліквідувати

Здобуття станції Вапнярка — 26-го червня 1919 р.

обхідну ворожу колону. Щоб запобігти оточенню, полк. Вишнівський, зручно маневруючи, відступив до с. Жолоби. Після відступу Синього полку, большевики жорстоко розправилися з мешканцями с. Кислицьке за їхню прихильність до „петлюровців“.

Зранку другого дня стало відомим, що минулої ночі партизанський відділ Павловського закинув червоних несподіваною атакою із ходу й вони панічно залишили Кислицьке. Невгомонний

полк. Вншнівський негайно підняв полк, рушив на Кислицьке й обсадив його. У той час 3-тя дивізія, згідно з наказом Комдива, відступила з району Томпшпіль - Комаргород до району сіл: Ружнатівка - Антонівка - Русава Мала й Велика для відпочинку й перегрупування. 7-ий Синій полк перейшов до с.с. Мала й Велика Русава. В бою за Кислицьке 7-ий полк втратив пораненими двох старшин, 18 козаків і забито двоє коней.

Останні наші бої ще раз ствердили, що сили 3-ої дивізії були за слабкі в порівнянні з ворожими, щоб здобути „Вапнярську фортецю“ фронтовою атакою. Тактичних успіхів можна було надалі осягнути лише обхідними рухами, ударами по тилах ворога й по залізничному його сполученню з Одесою. Такі думки постали в мене, коли 3-я дивізія була перед „порогом“ ст. Вапнярка. На 25-го літня 1919 р., 3-я дивізія зайняла вихідне становище, пересунувшись головними своїми силами на лінію фронту: сіл Вапнярка - Кислицьке - м. Томашпіль - м. Комаргород.

На другий день, 26-го літня, зранку, відновилися бої 3-ої дивізії за здобуття станції Вапнярка й її найближчих околиць. Ці бої мали бути рішального характеру: або ми переможемо, або большевики змусять нас до відступу. В останньому випадку, за ЖОШієнвя нами Вапнярського залізничного вузла вийшло б поза межі наших побожних бажань, а реальною дійсністю був би все дальший відступ 3-ої дивізії, щоб рятувати її від знищення відірванням від ворога...

Того дня большевикн займали станцію Вапнярка і села: Цапівка, Колодника, Антопіль, Савчино та Нетребівка. З Одеси знову прийшло до ст. Вапнярка підсилення червоним. У зв'язку з цим, згідно з наказом, 9-й Стрілецький полк мав наступати в напрямку на с.с. Цапівка - Колодника - ст. Вапнярка; 7-ий Синій полк — на с. Антопіль - м. Марківка; 8-ий Чорноморський — на с.с. Теклівка - Савчино - Нетребівка. Завданням 9-го полку було захоплення станції Вапнярка, а інші частини дивізії мали допомогти стрільцям обхідним маневром із заходу.

Після цілоденного бою, 9 полк вибивав червоних із с. Цапівка й займає с. Колодянка. Відступивши до станції Вапнярка, ворог, зміцнений резервою, завзято борониться і наступ Стрільців загальмовано.

7-ий полк розпочав бойову акцію біля 9-ої год. ранку. Бій затягувався. Давалася відчутти перевага ворожого гарматного огню. Раптом небо заволокло чорними хмарами й розпочалася злива. Ворог зменшив свій огонь. Скориставши з цього, полк. Вишнів-

ський прискішив темп наступу. Сильний різкий вітер несе рясний дощ у напрямку Синіх. Не спиняючись, Сині дійшли до с. Антопіль і не затримуючись, заатакували село. Антопіль здобуто. Переслідуючи ворога, полк. Вишнівський не дав червоним опам'ятатися й захоплює с. Марківка. Червоні спішно відступили до села Антонінва. Нашими трофеями були полонені, одна гармата, два бомбомети, тягарівка й дві польові кухні. Видно, ворогові було дуже спішно, коли все це добро він покинув напризволяще.

Чорноморці виконали своє завдання рівнож добре, але втрати їхні були значно більші ніж Синіх. Назагал втрати 7-го і 8-го полків, на протязі майже цілоденного бою, були: до 300 вояків забито й поранено, між ними 10 старшин.

Перебуваючи в с. Марківка, к-ир 7-ого Синього полку одержав донесення від свого начальника команди розвідачів, що село Вербове вільне від ворога; на ст. Вапнярка ворожа резерва; на північний захід від ст. Вапнярка позиція червоних проти 9-ого Стрілецького полку; один броневику курсує поміж ст. Вапнярка і селом Крнжопіль.

Село Вербове прилягає до залізниці Вапнярка - Одеса і розкидане на пагірках, на віддалі трьох кілометрів від ст. Вапнярка. Полк. Вишнівський рішив використати помилку червоних (брак сторожової охорони в с. Вербове), щоб допомогти 9-му Стрілецькому полкові. Передавши Марківку під охорону Чорноморців, К-ир Синіх зручним, але ризиковним маневром, займав село Вербове, непомітно для ворога, забезпечує себе одним куренем з півдня, один залишає в резерві, а командирові 1-го куреня, видатному старшині, сотн. С. Довгалеви, наказує підійти, маскуючись балкою, до залізничної лінії між Вапняркою й Крнжополем, пересікти її й розгорнутою лавою заатакувати станцію Вапнярка з півдня. Між Вербовим і залізницею курінь сот. Довгалья заскочив заставу червоних, яка, відстрілюючися, швидко відступила в напрямі залізниці. Змусивши її до дальшого відступу, сот. Довгаль рушив лавою в наступі на станцію Вапнярка. На віддалі біля одного кілометра від станції, Перший курінь обсадив залізничний переїзд і розпочав інтенсивний обстріл станції Вапнярка двома кулеметами, викликавши велике замітаюче мвтушню серед червоноармійців на станції. Наблизившись до станції на віддаль 200-300 метрів, лави сот. Довгалья опинилися в безпосередньому тилу червоної частини, що тримала фронт проти наступаючого 9-ого Стрілецького полку. Рушничний та кулеметний огонь Синіх по станції з тилу червоних був для них „громом із ясного неба". Загальне збентження й

панічну метушню ще збільшив сот. Шура-Бура своїми стрільнями, що почали вибухати над станцією. Два бронепотяги червоних біля села Крижопіль почали спішно відходити; один із них чомусь застряг, а другий, відійшовши до станції Крижопіль, відкрив звідтіля гарматний огонь. Большевицька залога ст. Вапнярка (резерви), після короткої спроби боронитися, рятується втечею як хто може; дехто з червоноармійців, обертаючись, стріляв на ходу. До них приєднуються ті лави червоних, що боронили Вапнярку від наступаючого куреня 9-ого Стрілецького полку. Всі вони тікають уздовж залізниці на м. Христинівка. Нарешті Вапнярський залізничний вузол у наших руках. Крім невеликої кількості полонених, ми здобули чимало різного військового й залізничного майна. Стрільці 9-ого полку, почувши стрілянину в тилу червоних і крики „Слава!“, заатакували станцію з північного заходу, але коли заспані Стрільці дійшли до станції Вапнярка, вона була вже в руках 7-го Синього полку. Вже добре стемніло, коли сот. Довгаль, з наказу полк. Вишнівського, передав станцію Стрільцям і повернув з 1-им курунем до свого полку в с. Вербове. Честь захоплення Вапнярського залізничного вузла впершу чергу належить полк. Вишнівському, за ініціативний відважний і ризикований маневр і атаку з тилу ворога й к-ру куреня 9-ого Стрілецького полку, полк. Чмілеві, за витривалість у наступі серед лісистій місцевости.

Отаман Ю. Тютюник, із своєю бойовою групою й 2-ою дивізією от. Божка, розпочав наступ на Жмеринку. Решта 9-го полку що була в районі ст. Рахни, підходила форсовним маршем до району станції Вапнярка. Передбачаючи тяжкі бої за удержання важливого залізничного вузла в своєму посіданні, дивізію зосереджено в цьому районі.

РОЗДІЛ XXVI

3 дивізія після захоплення ст. Вапнярка: бойовий склад дивізії; санітарна служба; проблема амуніції й постачання; взаємини з селянами й румунами.

Становище 3-ої дивізії, після здобуття нею ст. Вапнярка, було скрутне. 7-й Синій полк і 8-й Чорноморський понесли, в боях за посідання Вапнярського залізничного вузла, значні втрати раненими й забитими. Серед тих втрат кидався у вічі несумісно великий відсоток старшинського складу. Дивізія була перевтомлена. 7-й Синій полк., напр, пройшов із боєм за один день, до с. Марківка 11 кілометрів, від Марківки до с. Верbove, без бою, але на поготівлі, з мірами охорони, 6 кілометрів, і одним куренем від села Верbove до ст. Вапнярка з боєм — 3 кілометри і ще мав силу бравурно заатакувати станцію Вапнярка.

3-я дивізія потребувала заслуженого відпочинку, але не мала на те ані часу, ані можливости, бо ворог, як ми знали з досвіду, не був із тих, що дають противникові на те час і можливість... Недостатнє забезпечення дивізії амуніцією, все висіло над головою Комдива, як той „меч Дамокля". Бойовий склад дивізії зменшився; брак кінноти був той сам, що й перед тим. Чисельність піхоти можна було збільшити, але бракувало умундування і взупя, а головне — озброєння; крім того, на перешкоді була тяжка до позитивного вирішення проблема харчування, бо полки не мали обозу 2-го розряду. Штаб армії скерував всю свою увагу на напрямку на Київ, а залишив 3-ю дивізію виключно на власні сили, на самовистачальність; вона мала сама турбуватися про амуніцію і взагалі про озброєння й водночас бути постійно в боях...

Гармат нам вистачало, щоб підтримати бойові акції піхоти, бо кожний полк мав свою легку батарею, що була міцно злютована із своїм полком. Не було випадку, щоб батарея покинула свою піхоту, навіть під безпосереднім рушничним огнем ворога. В самому початку свого існування дивізія мала лише одну „батерію" з двох гармат, під командою легендарного сот. Шури-Бури (розстріляний під Базаром у числі 359), що їх здобув 1-й полк Синьої дивізії в бою. На короткий час до дивізії був приділений кін-

ний дивізіон гірських гармат полк. Алмазова, що відбився від свого Запорізького корпусу. Був це славетний бойовий дивізіон. На жаль, він мусів був повернутися до свого корпусу.

Основною артилерії дивізії, в повному розумінні цього слова, був 4-ий гарматний полк корпусу Січових Стрільців, під командою сотника М. Іванькова (кримський татарин). Як відомо організатором артилерії того корпусу був полковник (нині генерал) Дашкевич. Власне йому зобов'язана 3-я дивізія за приділення до неї 4-го гарматного полку, що мав бойовий досвід, досвідчених командирів і гармашів. Цей полк увійшов до складу 3-ої дивізії, під команду командира гарматної бригади, полк. Г. Чижевського, мавши 20 старшин, біля 450 підстаршим і козаків. Щодо коней, то їх було в полку до 400. Бойовий склад 4-го гарматного полку був наступний:

2 легкі батареї, по 4 гармати, разом 8 гармат;

1 гавбична батарея — 4 гармати;

Набійні скрині при батсріях;

18 набійних скринь в колоні амуніційній;

1 лікар і санітарний віз;

1 ветеринарний лікар і віз-амбулянс;

1 старшина господарчого відділу;

1 зв'язковий старшина;

1 старшина — гарматний технік;

2 німецькі польові кухні, кухонні й господарські вози — разом около 20 возів; кожна батарея мала свою окрему кухню.

Найліпше вввінувана і найкраще презентувалася 3-я батарея (легка) сот. В. Зарнцького, що був водночас заступником к-ра гарматного полку.

Одну легку батарею, під командою сот. В. Зарнцького, приділено до 9-го Стрільцького полку; другу, під командою сот. Альошнна (росіянина), до 8-го Чорноморського полку, і гавбичну батарею, під командою сот. Кавалджі (азебрайжанця) — до диспозиції полк. Чижевського. Одним із старшин 4-го гарматного полку був пор. Є. Гловінеький, пізніше науковець і член Президії УНР-ади (помер у Німеччині). Треба підкреслити, що чужинці в гарматному полку чесно виконували свої обов'язки. Під час війни з біло-російською армією ген. Денікіна, вони просили звільнити їх від функцій на бойовому фронті. Я розумів їхнє становище й кожному дав вільну руку — відійти, або залишитися.

Щождо дивізійної кінноти, то, хоч роля її в бойових акціях того часу могла бути величезною, а часом навіть вирішальною,

то все ж, дивізія не мала спроможності зфоркувати в 1919 році якубудь кінну частину, бо бракувало коней. Всі коні, що надавалися під сідло, були реквізовані червоною армією. При полках дивізії були команди кінних розвідачів у невеликій кількості; лише 9-й Стрілецький полк мав до 40 коней. Часово ділений до 3-ої дивізії малочисленний кінний Лубенький полк, що був таким лише з назви, а по суті тільки ескадроном, мав свої накладені на нього спеціальні завдання.

Штаб дивізії мав коней тільки для оперативного відділу; решта штабу була змушена їхати на селянських возах. Відсутність дивізійної кінноти не раз спричинялася до критичного стану 3-ої дивізії, бо на фронті проти 3-ої дивізії діяла червова кінна бригада Котовського, бойовий склад якої доходив до 400 шабель. Ця кіннота справляла нам чимало клопоту — і то дошкульного — своїми обхідними рухами, а часом і фронтовою атакою. Ані ліве, ані праве крило дивізії не були забезпечені. Праве крило доходило до Дністра, коло м. Ямполь. У тому районі оперувала ворожа кіннота й окремі піші відділи. Скупивши головні сили 3-ої дивізії на вапнярському фронті, ми могли протиставити червоним лише нечисленні сили, що склалися з Лубенського полку й різних відділів партизанського характеру. Щождо нашого лівого крила, то воно було тільки під безпосереднім дозором, а далі, на північ і північний схід, був простір, що в ньому не було ані наших, ані постійних ворожих сил, але який червоні могли повсякчасно використати, щоб заатакувати тил дивізії. Сталося це тому, що 3-я дивізія, як цю була вже мова, діяла відірвана від решти армії на велику віддаль і тому її бойові акції, силою обставин, мусіли мати партизанський характер, бож ворог був з фронту, на крилах і в тилу, інакше кажучи — навколо... Коли, наприклад, 3-я дивізія адобула станцію Вапнярка, решта нашої армії була на Проскурівському фронті, а простір між нею і нами — біля 130 кілометрів — здано на „Божу ласку“...

Позитивне розв'язання проблеми харчування дивізії залежало головним чином від доброзичливості селян. Самочинні реквізиції рішуче заборонено. По селах скликалися збори й на них пояснювалася konieczність допомоги харчами українським воякам, що воювали за визволення від московської „опіки“ нашої Батьківщини-України. Селяни постачали живність і фураж для коней, а за це, замість грошей, воліли цукор і сіль. На цукор були ласі й румуни. На підставі договору з румунською владою в м.

Атаки, на Дністрі, румуни доставляли за цукор, вночі, в пачкарський спосіб, потрібний для дивізії крам. Уся ця справа була в руках румунських жидів, що спекулювали з притаганим їм здирством. Гірше стояла справа з постачанням хліба. Своїх власних хлібопекарень дивізія не мала. Хліб випікали в Кам'янці Подільському й пізніше в Новій Ушиці і привозили до дивізії селянськими возами, сливе за сто кілометрів від лінії фронту. Не краще стояла справа з постачанням амуніції, що її завжди бракувало. Для гармат корнсталися арт. знаряддям, що їх покинуто російською армією в районі м. Шаргороду, але рушничних набоїв не було. Постачання армії надсилало їх дуже рідко й то маленькими, невиспачальними пачками. Командир дивізії іноді звертався до Командувача армії й просто благав його забезпечити дивізію набоями і все мав дуже різку відповідь: „Нема набоїв. Де я візьму їх"... Більше лагідною була відповідь ген. Капустянського: „Тяжко, але позбираю їх від охорони штабу". Часом щастило дістати набої від селян, що мали їх закопаними. Усе ж, головним джерелом постачання набоїв був ворог.

У м. Дунаївці існувала заснована нами майстерня для направи попсутої зброї, але єдиний комунікаційний шлях Кам'янець Подільський - Нова Ушиця, до лінії фронту, був без охорони. Конче треба було налагодити етапову службу. Етапові пункти формувалися під команду полк. О. Петлюри, брата Головного Отамана.

Санітарна служба: Дивізія мала тільки двох кваліфікованих лікарів — Добріяловського і Согологорського. У 7-му Синьому полку за лікаря була студентка останнього курсу медичного факультету Київського Університету. Її забилн червоні в липні 1919 року. Спочатку був цілковитий брак медикаментів, але пізніше пощастило дістати їх, знову в пачкарський спосіб, від румунських жидів. Харчування наших хорих і ранених у шпиталях Кам'янця Подільського, Нової Ушиці і Комаргорода, було за рахунок дивізії. Евакуація ранених і хорих переводилася селянськими возами. Для ранених була це додаткова мука...

У такому стані була 3-я дивізія напередодні тяжких боїв за удержання в своєму посіданні станції Вапнярка, а потім на протязі всього часу нашого поновного наступу в напрямку на Бірзулу – Одесу, з рівно тяжкими боями. Хоч, не зважаючи на всі повищі недотягнення нашого військового міністерства, 3-я дивізія йшла переможно вперед, то все ж, повищий стан гальмував досягнення ще більших успіхів на полі бою.

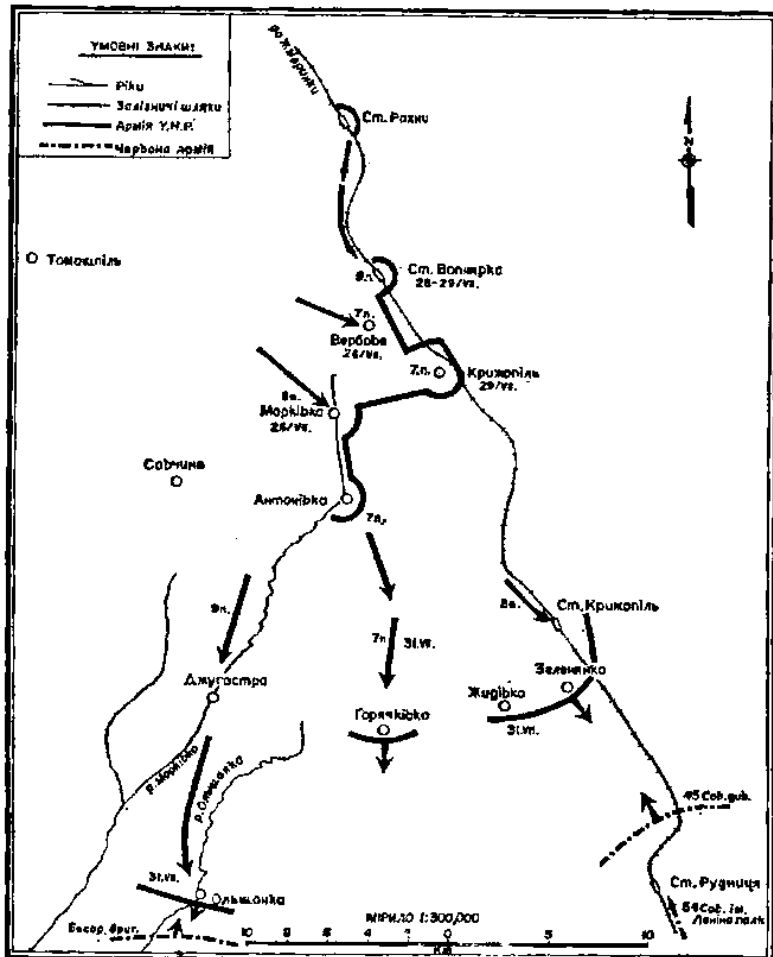
РОЗДІЛ XXVII

Оборонні бої 3-ої дивізії за здобуту ст. Вапнярка, Перехід до контр наступу. Захоплення села Крижопіль. Червоні у відступі. Дальші успіхи 3-ої дивізії. Штаб Армії УНР дає наказ 3-ій дивізії наступати на ст. Бірзула.

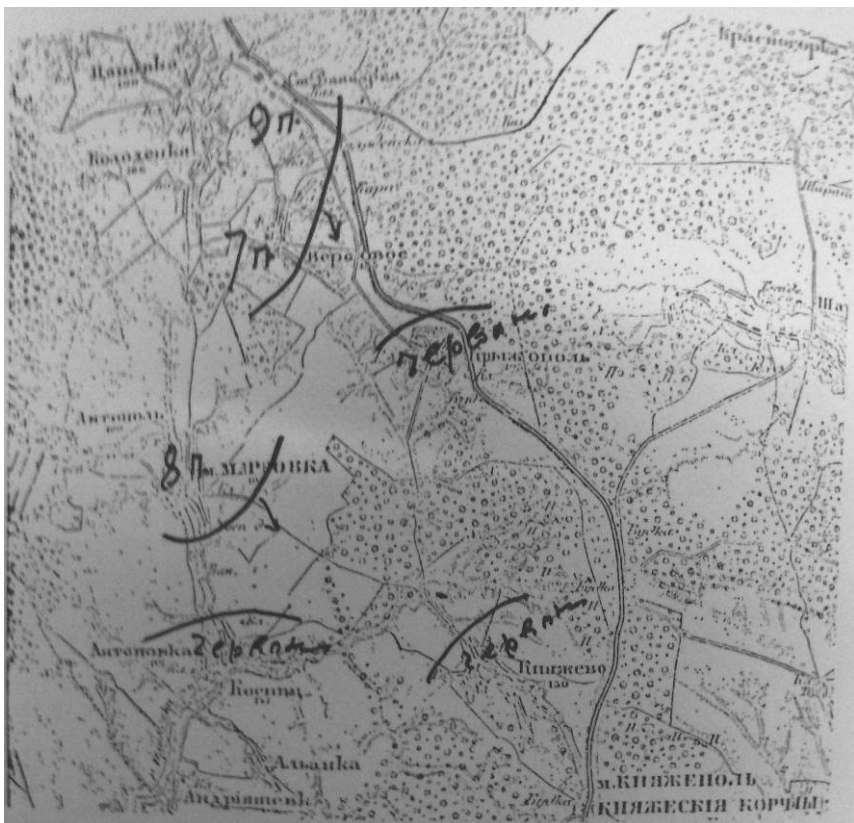
На станції Вапнярка схрещувалися залізничні шляхи: Одеса-Жмеринка-Київ, Одеса-Жмеринка-Проскурів і Одеса-Вапнярка-Зятківці-Гумань. Отже, зрозуміло, що втрата цього важливого залізничного вузла була для большевиків тяжким і болючим ударом. Не треба було бути пророком, щоб передбачати, що червове командування вживе всіх засобів, що були до його диспозиції, аби відбити ту втрату. Комдив здавав собі з цього справу й тому наступу не продовжував, щоб дати своїм частинам бодай мінімум часу на відпочинок після попередніх боїв і підготувитися до оборони. Продовження наступу проектувалося лише після того, як пощастить відбити атаки ворога й тим його здеморалізувати.

На 27 липня головні сили 3-ої дивізії займали: 9-ий Стрілецький полк — станцію Вапнярка; 7-й Синій полк — с. Верbove і його район, до с. Марківка; 8-й Чорноморський полк — с. Марківка та її район. Головні сили червоних були скупчені в селах Крижопіль й Антонівка. На підставі агентурних донесень, ми знали, що до ст. Крижопіль прибули з Одеси свіжі резерви на підсилення 45-ої сов. дивізії, яка перед тим була нами розстрошена. Охорона залізниці в напрямку на Жмеринку належала до завдань 9-го полку.

Оборонні бої за Вапнярку розпочалися 27 липня, зранку, наступом ворога на с. Верbove — ключову позицію нашого оборонного фронту. Після артилерійської підготовки, з с. Крижопіль висунулися, одна за одною, довгі й густі лави червоних. Як пізніше виявилося, наступав 54-ий комуністичний, ім. Леніна, полк — одна з ліпших регулярних частин советської армії. добре й однородно умундурована й озброєна. Не зважаючи на наш гарматний, рушничний і кулеметний огонь, на втрати під час наступу, ворожі лави наближуються до позиції Синіх усе ближче й ближче. Нарешті, припинивши свій гарматний вогонь,

Ситуація на фронті 3-ої Залізної дивізії — 28-го липня і до вечора 31-го липня 1919 р.

**7 п. — с. Вербове, 8 п. — с. Марківка, 9 п. — ст. Вапнярка.
Червоні — м. Крижопіль, ст. Антонівка.**

червоноармійці кидаються, на віддалі біля 100 метрів, в атаку. Лава Синіх, піднімається й переходить до контр-атаки. Червоні заметушилися і, як видно, не витримавши нервового напруження, почали відступати. їх зупинила друга лава червоних і комадвр останньої наново заатакував з'єднаними лавами позиції Синіх. Розпочався бій на багнети, що скінчився поразкою червоних. Вони тікають, під нашим обстрілом, до ст. Крижопіль

Під вечір поновна спроба ворога перейти до наступу Сніми криваво відбита. Наступила темна ніч і разом із нею настав спокій на позиції Синіх. На відтинках Стрільців і Чорноморців день минув спокійно і лише під вечір легка перестрілка між сторо-

жевою охороною Чорноморців і сов. розвідачами. Ворог був упертий, затятий і витривалий в досягненні своєї мети. З Одеси надіслано підсилення червоним: 399-ий сов. полк, учебний Одеський батальйон, відділи одеського бандита, Мішкі Япончика, що склалися з жидів, партизанський відділ Крнворучки й три бронепотяги.

У ніч з 27-го на 28-го липня, десь опівночі, з села Крижопіль вирушила довга колона червоноармійців, дійшла східною стороною залізниці до станції Вапнярка й заатакувала 9-й Стрілецький полк. Після короткого бою, Стрільці залишили станцію, але ворог не довго тішився своєю перемогою. О 3-ій годині ночі, два курені Стрілецького полку, на чолі з полк. Чмелем, несподіваною для „спочивших на лаврах" червоних, вибивають бравурною атакою большевиків із станції й відкидають їх знову до села Крижопіль. На станції залишилося 25 забитих червоноармійців; стрільці втратили забитими к-ра 8-ої сотні й 8 козаків.

Оборонні бої дивізії тривали на протязі 4-ох діб. Після невдалої спроби захопити й тримати станцію Вапнярка, в нічному бою, червоні дали спокій 9-му полкові і всією силою обрупшлмея на 7-і Синій полк, намагаючись здобути ключ до ст. Вапнярка — село Вербове, що його тримали Сині. Ворог атакує позиції Синіх щодня, по кілька разів денно. Доходило до боїв на багнети, але всі ворожі атаки криваво відбито Синіми. На третій день червоні пробують щастя на відтинку 8-го Чорноморського полку, в районі с. Марківка. На протязі цілого дня, 29-го липня, зранку до вечора, одна ворожа атака слідує за другою, але й тут їм не пощастило: Чорноморці відбивають усі атаки з великими втратами для ворога.

Запеклі оборонні бої майже вичерпали весь запас амуніції 7-го полку. Полкову резерву вжито на поповаемни втрат під час кількадечних боїв. Брак набоїв загрожував катастрофою. Це змусило полк. Вишиївського звернутися до штабу дивізії з проханням підсилити його бодай одним куренем 1 набоями. Комдив не міг дати набоїв, бо їх сам не мав, але на підсилення вислав один курінь 9-го Стрілецького полку, що був у дивізійній резерві.

На 4-ий день оборонних боїв, о 4-ій годині по полудні, червоні знову відновили свій наступ на позиції Синього полку, кількома лавами, що одна за другою виходили з села Крижопіль. Мала кількість набоїв змушувала Синіх бути ошадними, зате батарея Синіх частує наступаючі ворожі лави цільно-нищівним огнем, а коли ті лави наближалися до позицій Синіх. то наш руш-

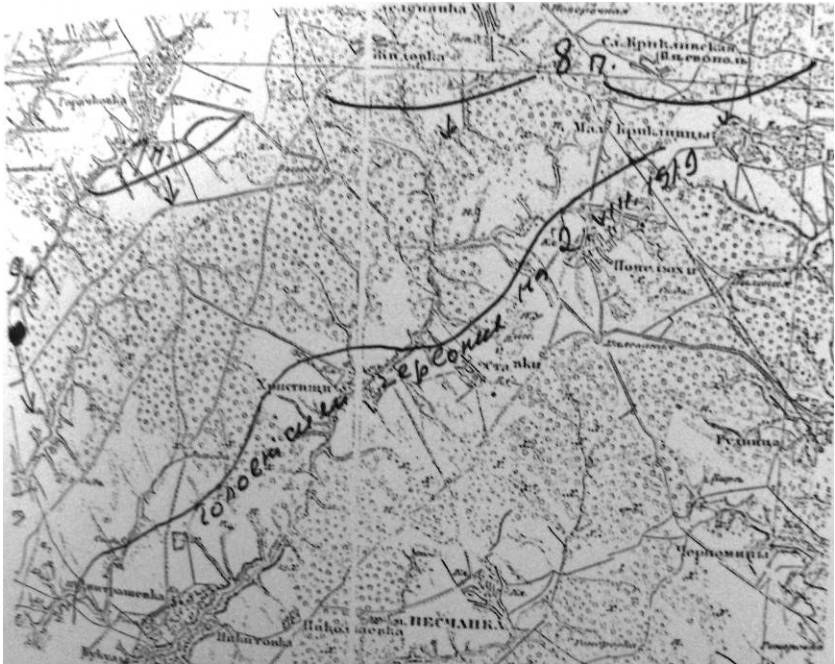
ичний і кулеметний вогонь ніби косою змітав советських бійців.

Усе ж, червоних було забагато й вони дійшли до самої позиції Ских. У цей час командир 7-го Синього полку дав наказ перейти до контр-атаки. Разом із своїми куренями він кинув на червоних курінь 9-го полку, що його тримав у резерві, в балці, за правим крилом свого фронту. Цього, замаскованого балкою куреня червоні не бачили. Заскочний контр-атакою й появою за лавою Синіх лави Стрільців, ворог, що смакував уже перемогу, від несподіванки заметушився й деякі червоноармійці почали тікати. Це подіلالо деморалізуюче на інших червоних вояків і спричинилося до вибуху паніки в їхніх рядах. Атакуючі лави раптом завернули й почали тікати неорганізованою спантеличеною отарою...

Переслідуючи ворога, Синій полк зайняв, на плечах червоних, село Крижопіль. Поле бою було рясно усіяне раненими й забитими червоноармійцями. Наші втрати були рівнож поважні. Найбільшою з них було тяжке поранення бойового командира 1-го куреня 7-го Синього полку, сотника С. Довгала.

Розбиті червоні частини, відступивши, зупинилися на станції Крижопіль і в її околицях. Переможні бої 3-ої дивізії за здобуття й оборону Вапнярського залізничного вузла обезсилнли ворога і він, чекаючи на нове підсилення, що формувалося в Одесі, тримався пасивно. 3-я дивізія, після поважних втрат під час боїв, була не в кращому стані фізично, але міцнішою духом. Пасивність ворога була їй дуже на руку, бо давала можливість бо-дай на коротко відпочити і, як то кажуть, перевести дух. Усе ж таки, недалеко станція Крижопіль була для нас занадто важливим об'єктом, щоб не спробувати її захопити. Після перегрупування частин 3-ої дивізії, 8-й Чорноморський полк несподівано для червоних атакою, захоплює станцію, але ворог контр-атакою знушує Чорноморців залишити її і лише на другий день вони змову відкидають червоних, здобувають станцію Крижопіль, один залишений бронепотяг і кілька вагонів із військовим приладдям, що горіли, підпалені ворогом під час його панічного відступу.

7-ий Синій полк, після однодобового відпочинку в с. Марківка, як резерва дивізії, перейшов ізнову до наступу і вибив червоноармійців із сіл Антонівка, Висока Гребля, м. М'ясківка. с. Гарячківка і с. Джугастра, а 9-й Стрільцький полк обсадив с. Вільшанка. 2 серпня 1919 р., головні сили 3-ої дивізії займали фронт по лінії Свобода Криклівська - с. Жидівка, мавши резерву і штаб дивізії в м. М'ясківка. Головні сили червоних тримали фронт на

Головні сили 3-ої Залізної дивізії на 2-го серпня 1919 р. Фронт червоних.

лінії сіл: Попелюхи - Ставки - Христинці - Дмитрашівка; штаб кінної бригади Котовського в м. Піщанка. Командування 14-ої сов. армії настирливо намагалося розбити 3-ю дивізію, відбити станцію Вапнярка, обсадити станцію Жмеринка і, мавши вільний залізничний шлях Одеса - Вапнярка - Жмеринка, заатакувати тили нашої армії, що лагодилася до наступу на Київ. У районі Одеси ціла 14-а сов. армія шикувалася до підсилення фронту проти 3-ої дивізії, з метою її знищення. Стратегічним завданням 3-ої дивізії було не допустити до зреалізування плянів 14-ої сов. армії. 10-го серпня ворог намагається викинути Синіх із с. Гарячківка, але Синій полк відбиває наступ червоних.

12 серня 1919 р. соборна армія УНР переходить до геиерального наступу на Київ. У зв'язку із цим, штаб армії УНР дав наказ Командирові 3-ої дивізії забезпечити праве крило армії наступом на Бірзулу - Одеса. Полк. О. Удовиченко здає собі справу з того, що 3-я дивізія, виснажена вапнярськими боями і поваж-

ними втратами під час тих боїв, без поповнення втрат і належного забезпечення в амуніцію, не є в стані переможно протиставитися переважаючим чисельно й збройно силам червоної армії, доносить про це штабові армії й водночас, виконуючи наказ, переходить до наступу в напрямку на Бірзулу.

Штаб 8-го Чорноморського полку на станції Крижопіль; 7-го Синього полку — в с. Гарячківка; 9-го Стрілецького полку — в с. Вільшанка. 8-й Чорноморський полк мав наступати вздовж залізниці, в напрямку на Бірзулу, щоб притягнути на себе головну увагу ворога, а в той час інші частини дивізії мали маневрувати обхідним рухом. Завдання Чорноморців було дуже тяжке, бо вони мусіли весь час наступати від станції до станції, під сильним обстрілом ворожих бронеполегів.

РОЗДІЛ XXVIII

3-я дивізія в наступі. Бої 7-го Синьою полку за підступи до м. Піщанка. Здобуття синіми с. Христищі. Обхідний рух 9-го Стрілецького полку загальмовано. Тяжкнй бій Синього полку за м. Піщанка. Здобуття м. Піщанка. 9-му полкові не щастить вибити червоних із с. Дмитрашівка. На лівому крилі дивізії 8-й Чорноморський полк не рушив із місця. Синій полк вдерся в глибину ворожого фронту на 10 кілометрів. Оточення Синього полку з трьох боків. Залишення м. Піщанка. Тяжке порянення командира Синього полку. Поновне здобуття синіми м. Піщанка. Захоплення 9-им Стрілецьким полком с. Дмитрашівка.

Початковим завданням 8-го Чорноморського полку був не наступ, а лише затримання ворожих сил на лівому крилі 3-ої дивізії удаваною підготовкою до наступу, щоб, як уже було зазначено, тримаючи під загрозою ворожий відтинок фронту в районі ст. Крижоліль, стримати кинення ворогом резерви на відтинки фронту 7-го і 9-го полків.

Завдання 9-го Стрілецького полку було захопити с. Дмитрашівка, на правому крилі дивізії й обхідним маневром допомогти Синьому полкові здобути м. Піщанка. Завдання це 9-му полкові не пощастило виконати, бо його наступ на Дмитрашівку загальмовано міцною ворожою обороною цього села.

На долю Синього полку припало здобути с. Христищі і м. Піщанка. Вніч із 13 на 14 серпня 1919 р. полк вирушив із с. Гірячківка в напрямку на с. Христищі. О 4 годині ранку, Синій полк увійшов у етик із ворожою сторожовою охороною й відкинув її до села, але перед самим селом, у старих траншеях, боронив село полк імени Леніна, що з ним Сині вже билися перед тим біля села Вербоє. Лави Синіх спинилися під сильним рушничним і гарматним огнем. Синя батарея розпочала канонаду водночас по с. Станки, звідкіля били ворожі гармати й по червоноармійцях у шанцях. Збоку залізниці почала гатити по Синім тяжка артилерія. Бій затягнувся до 9-ої години ранку, коли червоні бійці, заскочені обходом їхнього лівого крила 2-им ку-

ренем Синіх, що його очолював сотн. Троць, почали квапливо й безладно втікати з села, залишаючи ранених, забитих і полонених. Спинено їх перед самим м. Піщанка. Обхідний маневр 9-го полку все ще був у мертвому куті. Справа допомоги Стрільцям Синім обхідним маневром виглядала безнадійно. Рахуючись із тим, що прийдеться покладатися виключно на власні сили Синіх, маючи в тилу на обох крилах ворога, командир Синіх рішив затриматися з дальшим наступом, щоб дати полкові трохи відпочити перед його продовженням. З цього скористало червоне командування, намагаючись перебрати ініціативу до власних рук. О 12 годині того ж дня, 14 серпня, ворог перейшов до контр-наступу одночасно із м. Піщанка і з с. Ставки, отже, з фронту й на ліве крило Синього полку. Становище Синіх починало бути скрутним, але всі атаки червоних Сині відбивали контр-атаками. Запеклий бій, без успіху для червоних, продовжувався до вечора. Майже перед самим вечером, червоні зміцнивши свій фронт резервою, натиснули на праве крило Синіх. Ховаючись у кукурудзі, високістю до 2 метрів, червоні наблизилася до правого крила Синіх на яких 200 метрів, але наш кулеметний вогонь припинив їхній дальший наступ. Не зважаючи на це, положення Синіх усе було критичним, а 9-й Стрільцький полк продовжував свій безуспішний бій за здобуття с. Дмитрашівка й допомогти Синім не був у стані. Наші втрати на правому крилі Синіх усе збільшувалися. Особливо потерпіла 4-а сотня, що в ній, разом із іншими, забито й командира сотні, хороброго сотн. Лютенка-Лютого. Полк. Вишнівський прийшов до переконання, що грізну для його полку ситуацію може врятувати лише контр-атака. Він звернувся до мене з проханням відкрити на короткий час рясний гарматний вогонь по вкритому кукурудзою полю перед е. Жристищі, після чого Синій полк перейде до контр-наступу. Так і сталося. З обсерваційного пункту батареї я зауважив замішання в лавах червоних і телефонічно дав наказ наступу, але Сині вже рушили вперед одну хвилину перед тим. Сталося це біля 17 години перед вечером. Сині наступали водночас на с. Ставки й м. Піщанка. І знову заскочені несподіваною енергійною контр-атакою Синіх, червоні розпочали спішний відступ. Уже під самим містечком, червоє командування намагається привести до порядку свої панічно відступаючі лави, щоб бороюгтн Піщанку, але слабкий уже опір ворога тривав дуже коротко і Синій полк захоплює це містечко. Червоні відступили до станції Попелюхи. У той спосіб Сині вдер-

лися клином у запілля ворога, на віддаль 10 кілометрів. 8-й Чорноморський полк ще не рушив уперед, а 9-й Стрілецький все ще не здобув с. Дмитрашівка. Ввечері того дня ворожа кіннота Котовського силою до 100 шабель, пробувала відбити с. Ставки, що його здобула перед тим 6-а сотня Синіх, але командир сотні, сот. Люлька, що охороняв ліве крило полку, зустрів її кулеметним і рушничним огнем і тим змусив ту кінноту відійти із втратами. Наші втрати збільшилися на 25 ранених і забитих; між раненими було двох старшин. Того знаменного дня, 14-го серпня 1919 року, 7-й Синій полк перевищив сам себе: на протязі дня пройшов із боєм 17 кілометрів, розбив численно міцнішого ворога і здобув два села і містечко.

Не зважаючи на перемогу, ситуація на нашому фронті не була для Синіх сприятливою. Становище 9-го Стрілецького полку стало таке скрутне, що замість того, щоб допомогти Синім, я був змушений дати наказ полк. Вишнівському вислати одну сотню на допомогу 9-му полкові. Зранку, 15-го серпня, плянувалося вибити червоних із с. Дмитрашівка 9-им Стрілецьким полком і захопити Попелюхи 8-им Чорноморським полком. Вирівнявши таким чином фронт, 3-я дивізія мала продовжувати наступ у напрямку на Бірзулу. Большевики перекреслили цей плян, заатававши 7-ий полк, о год. 5 ранку, 15 серпня, водночас із фронту й обох крил полку, намагаючись у той спосіб оточити Синіх. Зваживши на таку загрозу, Синій полк, після короткого арієргардного бою, залишив м. Піщанка й зайняв оборонну позицію на лінії висоти 140.8. 6-та сотня, що була в арієргарді, залишила в бою 12 козаків забитими й раненими: ранених червоноармійці, після жахливого знування, добили. Поранено к-ра 6-ої сотні, сот. Олексу Люльку, якого вивезено з поля бою на коні к-ра полку. Усе ж, найбільшою втратою для Синього полку й 3-ої дивізії, було тяжке поранення к-ра Синього полку, який відступивши свого коня раненому сотн. Люльці, прийняв особисте командування над його 6-ою арієргардною сотнею. Полк. О. Вишнівський був душею й улюбленцем всього його полку. На його наказ, Сині не зупинялися виконувати всі його бойові завдання. Командування Синім полком прийняв заступник к-ра полку, рівнож бойовий полк. Борис Магеровський, Синьожупанник. На другий день, 16-го серпня, ще темним ранком, Синій полк, згідно з наказом раненого полк. Вишнівського, знову захопив м. Піщанка, під командою полк. Магеровського. Того дня, 9-ий Стрілецький полк таки здобув с. Дмитрашівка.

РОЗДІЛ ХХІХ

3-тя дивізія продовжує наступ. Після тяжких боїв, Чорноморці захоплюють станції Попелюхи й Рудницю. Смертельне поранення к-ра Чорноморського полку. Заскочення ворогом 9-го Стрілецького полку по дорозі до ст. Кодима. Червоні прорвали фронт поміж 9-им і 7-им полками. Відступ 9-го полку. 7-й Синій полк вибиває ворога з с. Безштанків. Загроза тилу 7-го Синього полку й його відступ. Сині в поновленому наступі. Брак зв'язку із штабом дивізії. Лікар Синього полку жертвою прориву большевиками фронту дивізії. 9 полк переходить до наступу. Синій полк допомагає 9-му Стрілецькому полкові. Захоплення Чорноморцями станції Кодима. Загрозливий стан 3-ої Залізної дивізії.

Після захоплення 9-им Стрілецьким полком с. Дмитрашівка, 3-я дивізія знову рушила вперед. 8-й Чорноморський полк перейшов до наступу з району ст. Крижопіль на південь, як і передтим, вздовж залізниці. Поволі, з безперервними боями, Чорноморці здавлюють спротив червоних на шляху свого наступу, захоплюють станцію Попелюхи й наближаються до ст. Рудниця. На протязі кількох діб іде завзятий бій з ворогом, що вперто боронить станцію. Нарешті, ціною важких втрат, Чорноморці вибивають червоних зі станції Рудниця. І знову найтяжча втрата полку й дивізії: в бою смертельно поранено славетного командира 8-ого Чорноморського полку, полк. Євгена Царенка, коли він повів свій полк до останньої рішучої атаки. Безмежно хоробрий, талановитий командир, завжди опанований і зрівноважений в боях, люблений всім своїм полком і безапеляційний авторитет для Чорноморців, був поцілений кулею в груди. Я поспішна на місце бою, щоб відвідати героїчного полк. Царенка, що його вже відвозили в тил. Останній побратимський стиск руки й поцілунок. З невимовним жалем і найглибшим сумом, попрощав я назавжди свого незабутнього побритими. Полковник Царенко, після коротких передсмертних страждань, помер у шпиталі в м. Винниці, де лікувався ранений перед тим полк. Вишнівський. Ця невіджалувана втрата вкрила всю дивізію безмеж-

Наступ: 8 п. — на Попелюхи, ст. Рудниця, 7 п. — на Безштанково, 9 п. — на ст. Кодима. 17-го серпня 1919 р.

ною жалобою. Тимчасово виконуючим обов'язки к-ра Чорноморського полку став сотник Любимець.

Завдання 9-го Стрільцького полку, після захоплення ним с. Дмитрашівка, допомогти Синім здобути м. Піщанка, стало неактуальним, бо Синій полк дав собі раду сам. З огляду на

це, 9-му полкові наказано вирушити до ст. Кодима й обхідним маневром заатакувати тил червоних із півдня, щоб допомогти 8-ому Чорноморському полкові, що в наступі на станцію Кодима зустрів великий опір піхоти й броневиків ворога. К-ир 9-го полку, полк. П. Шандрук, під час Вапнярської операції, погодився обняти становище к-ра Рекруцького полку в Кам'янці, а з того часу командиром Стрільців, замість нього, став полк. Мацак. Був це доблесний кадровий старшина, але тяжке поранення його під час першої світової війни стало для нього перешкодою до активності.

Простір поміж Піщанкою, Дмитрашівкою й залізницею, як рівнож далі на південь, був покритий лісами, з рідкими проселочними дорогами, що вели до станції Кодима. Вирушивши з с. Дмитрашівка, 9-й полк мусів пройти до 25 кілометрів, щоб підійти до ст. Кодима з півдня, тому полк. Мацак вирішив зупинити полк у лісі, за кілька кілометрів до станції, щоб дати полкові відпочинок перед наступом, що його він планував розпочати наступним ранком. Усе було б гаразд, якби він був забезпечив полк охороною й вислав розвідку в напрямку станції. Полк. Мацак занедбав цю конечну акцію, бо безпідставно чув себе безпечним у лісі, в кількакілометровій віддалі від станції, й тому не знав, що вночі на станції Кодима висадився новий піхотний десант червоних із Одеси. Очевидно розвідка ворога була доброю, бо він довідався, що в лісі ночує „петлюрівська" частина. Маскуючись лісом, червоний десант зненацька заатакував 9-й Стрільцький полк. Розпочався тяжкий для захоплених Стрільців нічний бій у лісі. Червоні й Стрільці перемішалися і бій провадився окремими розпорошеними групами. Полк. Мацак втратив керування полком. Окремі групи, під командою витривалих старшин, пробивалися на власну руку в напрямку с. Дмитрашівка, щоб вийти з лісу на відкрите поле. Серед тих старшим особливо відзначився полк. Чміль. Про відступ Стрільців не було вже змоги повідомити 7-й Синій полк, бо між ним і Стрільцьким полком прорвалася ворожа піхота, загрожуючи тилу Синім.

Пригадуються епізод із першої світової війни, коли російську армію ген. Самонова розбито німцями в лісах Східньої Пруссії. У такій власне ситуації й опинився 9-ий Стрільцький полк. Жадних донесень від нього до штабу дивізії не поступало й тому не було відомо, що саме сталося з цим полком.

Тут ще раз дошкулив брак дивізійної кінноти, що став на перешкоді до підтримання зв'язку між штабом дивізії й полка-

ми. Польовий штаб дивізії влаштував свій обсерваційний пункт на окраїні м. Піщанка, де сходилися лісні дороги. З нього можна було спостерігати поле в районі с. Дмитрашівка. Коли штаб чекав на донесення, несподівано в лісу вискочило двох кіннотників на вкритих піною конях. Були це адьютант 9-ого Стрілецького полку, сот. Ліницький, із своїм ординарцем. Від нього штаб нарешті довідався про скрутне становище полку. Я негайно передав через нього наказ полк. Мацакові вивести його полк із лісу. Не встиг був сот. Ліницький далеко від'їхати, як зауважено також двох кіннотників, що наближалися з боку с. Дмитрашівка. Був це вже сам к-ир 9-ого полку, полк. Мацак. Цілковито фізично знесилений і вкрай поденервований, він, ледве злізши з коня, відрепортував про ту ситуацію, що в ній був опинився довірений йому полк. Його пояснення різнилося своїм змістом від доповіді адьютанта полку, бо не мало трагічного характеру: після скомплікованого бою в лісі розпорочених груп полку, пощастило вивести їх із лісних просторів без великих втрат. Дійсно, незабаром із лісу, на південь від с. Дмитрашівка, вийшла колона піхоти, на чолі з полк. Чмілем. Під час відступу 9-го полку, його батарею, під команду сот. Зарицького, заатакована червоною кіннотою, але батарея відбила атаку, змасакувавши її прямою наводкою. Полк, під тимчасовою команду полк. Чміля, повернувся до с. Дмитрашівка, а батарея зайняла позиції в полі, на захід від с. Дмитрашівка. Полк. Мацак, передавши командування полком, від'їхав у запіялля лікуватися, але незабаром повернувся і знову обняв командування полком. Тим часом полк. Чміль приводив полк до порядку.

7-й Синій полк, виконуючи наказ, продовжував свій рух до с. Безштанкова, змітаючи по дорозі окремі большевицькі банди і, без особливих перешкод, зайняв це село. Заступник полк. Вишнівського. полк. Магеровський, вихований славною традицією Синіх „полк-вперед!“, продовжував рух, водвочас намагаючись нав'язати зв'язок із 9-им полком, але замість Стрільців виявив обхід свого лівого крила колоною червоноармійців. Під загрозою удару в свій тил, він повернув полк Синіх у напрямку р. Дністер – м. Ямпіль, відірвавшись у той спосіб від червоних, Відступаючи, 7-ий полк був зненацька заатакований червоним партизанським відділом Криворучка, але відповів таким контр-ударом, що та банда зникла в невідомому напрямі. Відірваний від решти дивізії, полк. Магеровський не мав змоги нав'язати контакт із штабом дивізії. Брак донесень від нього щораз більше тур-

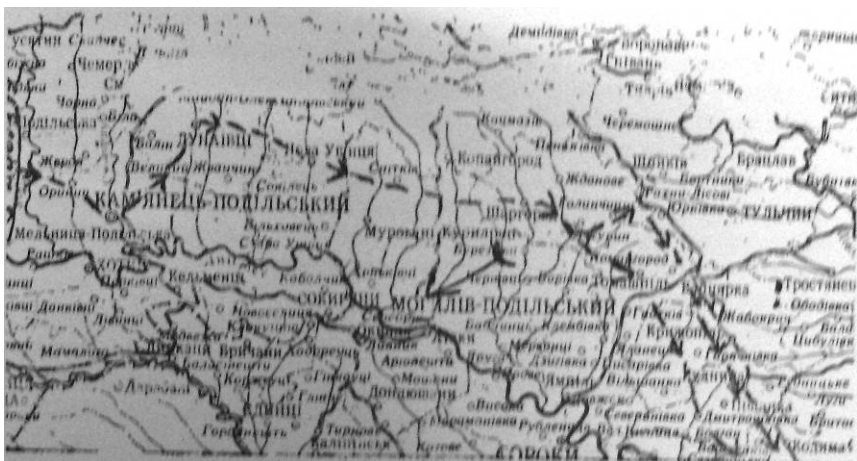
бував Комдива, бо він припускав, що Синій полк бився, оточений із усіх боків. У дійсності ж, дійшовши до Дністра Магеровськнй, повернув полк і всією силою вдаривши по червоних, погнав їх у напрямку на Кодиму. XI Галицька бригада обєрїгала запїлля дивїзїї вїд рїзних червоних банд.

3-я дивїзїя була розпорoшена майже на 30-ти кїлометровому фронтї. Для з'осередження її для дальшого наступу на Бїрзулу потрїбно було кїлька днїв; зокрема, треба було пїдтягнути обози, що застрягли в подїльських ярах. Комдив 3-ої вважав за конечне з'ясувати становище дивїзїї ген. кварт. штабу армїї, ген. штабу ген. Капустянському. З гїркотою вїн пїдкрoслия, що 3-тя дивїзїя вже другий мїсяць б'ється, вїдокремлена вїд решти армїї, залишена виключно на її власнї сили, в наступї на Бїрзулу - Одесу, проти значно переважаючих сил ворога, забезпеченого чисельними резервами, що надходили з Одеси. Дивїзїя понесла великї втрати, особливо в старшинському складї, і тому вимагає вїдпочинку вїд безперервних боїв і поповнення.

Ген. Капустянський, завжди уважний і доброзичливий до потреб дивїзїї, поїнформувавши про загальну ситуацію на фронтї армїї УНР і про стан совєтських вїйськ, закїнчив: „Голубчику! Ми знаємо становище 3-ої дивїзїї. Зараз провадимо перегрупїровку наших сил і на допомогу Вам вирушила Волинська група в складї трьох дивїзїй. Потерпїть!.. Ви ж Залїзнї!”

В наслїдок прориву червоними фрoнту дивїзїї, згинула лїкарка 7-ого Синього полку, Свїтлана Харченко. Довїдавшись, що ранений к-ир полку, полк. Вишнївський, є в штабї дивїзїї, в м. Пїщанка, вона приїхала туди, щоб заопїкуватися раненим. Того ж дня верталася з ординарцем-санїтаром до свого полку, не знавши, що пїд час її вїдсутности червона частина прорвалася помїж 9-им і 7-им полками. На дорозї, в лїсї, їх зненацька оточили червоноарїїйцї; один їз них вїдразу схопив за уздечку коня лїкарки. Не втративши притoмности духа, Свїтлана Харченко звалила його пострїлом їз револьвера, що його завжди мала при собї, дала коневї остроги й намагалася рятуватися, але кїлька рушничних стрїлїв вїдразу забили її. Ординарець урятував себе заявою, що вїн примусово мобїлізований „петлюровцямн”. Того ж самого дня вїн, скориставши з першої нагоди, втік, зголосився до штабу дивїзїї й оповїв про трагедїю.

Свїтлана була мїнїятюрна на зрїст, миловидна й товариська дївчина. В короткому сїрому жупанї, сїрому кашкетї і з револьвером на пасї, з правого боку, вона виглядала радше на хлопця

Схема переможного наступу 3-ої Залізної дивізії від Кам'янець Подільського до станції Кодима.

ніж на дівчину. Під час походу все їхала верхи. Під час бою, завжди опікувалася раненими в недалекій віддалі від бойових лав, не зважаючи на свистіння куль і вибухи гарматних стрілен. Полкова старшина й козацтво любили її й шанували. Трагічна смерть „нашої Світланки“, як називали її в полку, вкрила щиро-глибокою жалобою всю дивізію.

Виславши розвідачів, перебраних за селян, з метою розшукати Синій полк і провадити розвідку в напрямку на Бірзулу, Комдив наказав 9-му полкові відновити наступ на Кодиму. Дійшовши до стику з ворогом, стрільці розпочали завзятий бій, що затягнувся аж до світанку. Не відомо як довго тривав би цей бій, якби раптова стрілянина в тилу ворога не змусила червоних до спішного відступу. Була це несподіванка не тільки для ворога, але й для нас, бо ми не знали, хто саме спричинив був паніку в тилу червоних, що передавалася й на ту червону частину, що тримала станцію Кодима. Ворожі броневики відїхали в напрямку на Бірзулу. Чорноморський полк використав цей мент, щоб заакувати станцію і змусив червоних залишити станцію Кодиму в безладному відступі. Трофеями Чорноморців були полонені й вантажні вагони з різним майном.

Виявилося, що 7-ий Синій полк, переслідуючи ту червону частину, що загрожувала його запіллю, в напрямку на Кодиму,

опинився в тилу того ворога, що бився з 9-им Стрілецьким полком. Несподівана поява Синього полку й його тилова атака, допомогли 9-му полкові й спричинилися до захоплення Чорноморським полком ст. Кодима.

3-тя дивізія розбила ворога й відкинула його на південь, але не знищила його. Після цієї перемоги, стан дивізії був загрозливий. Фронт її розтягнувся на майже 25 кілометрів: Вона була обезкровлена великими втратами, змучена, без забезпеченого запілля й постачання; дошкульно відчувався брак амуніції, а поповнення не було.

Між тим, ворог масував нові сили й треба було сподіватися різних несподіванок із боку міцнішого ворога. Комдив знову звернув увагу штабу армії на критичний стан 3-ої дивізії.

РОЗДІА ХХХ

Кінський Лубенський полк на правому крилі 3-ої дивізії. Співпраця Лубенського полку з 7-им Синім полком. Бій Лубенців під с. Северинівкою.

У початках серпня 1919 року, кінний Лубенський полк ізнову скеровано на праве крило 3-ої дивізії. Завданням його було забезпечення того флангу й у випадку наступу переважаючих сил ворога, стримувати його, в міру можливості, ступневим відступом, до часу прибуття підсилення, бо фронт дивізії то стягвся, то розтягався до 60 кілометрів.

Після того, як 9-й Стрілецький і кінний Лубенський полки нагнали були страху на червоних, вони відійшли до району ст. Кодима, але між залізницею Вапнярка - Бірзула й Дністром гасав червоний партизанський відділ українського зрадника-запроданця, Криворучка. Цей невеликий відділ — до 150 піхоти і до 60 кіннотників (пізніше він збільшився) — тероризував населення антикомуністичних сіл і заходила потреба його „втихомирити“...

Лубенський полк вирушив із м. Томашпіль, через Моївку, Борівку й м. Грушка, до м. Ямпіль. Мавши штаб полку в Ямполі, висилалися розвідувальні роз'їзди в напрямках на Горячківку, Вербну й Джугастру. Час від часу, лубенці заскочували свого старого „знайомого“ Криворучка несподіваною „візитою“ в його резиденції — с. Качківці, — що в нім були його кадри й база бандитських нападів.

Після того! як 3-тя дивізія захопила м. Піщанка й с. Дмитрашівка, Лубенський полк, разом із пластунською сотнею й кулементною чотою, перейшли до наступу й зайняли м. Каменка й м. Рашків, що були обсажені невеликою кількістю охорони червоних. Мавши р. Дністер під боком, лубенці відновили старі знайомства з румунами і за цукор одержували від них так потрібну нам і все недостатню аmunіцію.

У другій половині серпня, большевики, прорвавши фронт 9-го Стрілецького полку, на його правому крилі, між ним і 7-им Синім полком, рушили в обхід лівого крила Синіх, загрожуючи

ударом у тил 7-го полку. Змушений такою загрозою, заступник к-ира Синього полку, полк. Б. Магеровський (помер на еміграції, в м. Здолбунові, Польща, в 1926 році), залишав здобуте перед тим с. Безштанків і відступай в напрямку на м. Ямпіль. Під час відступу, роз'їзд Синіх зустрів роз'їзд кінного Лубенського полку. Полк. Магеровський, як старший рангом, обняв команду над обома полками й наказав Лубенському полкові відступити форсовним маршем через м. Каменка до с. Грушка, на з'єднання там із 7-им Синім полком. Лубенський полк був у той час у м. Рашків.

Наскільки раптовим був вимарш Лубенського полку з Рашкова свідчить те, що забули зняти заставу з південної околиці того містечка. На щастя, наслідки були радше комічного характеру. Начальник застави довідався про вихід полку щойно на наступний день. Врятували селяни: негайно запрягли два драбинясті вози, наклали снопів, поклали на них наших пластунів і кулеметника, прикрили їх снопами і за два дні довели до Ямполь. Замість початкового горя, в полку радість і сміх, а селянам видано по мішку цукру.

Особливо сміялися з одного козака, що його чомусь усі кликали „полковником"... Був він у Пластунській сотні. Кременезний козарлюга, мав біля 30 років, а виглядав на більше, походив із Полтавщини, любив добре поїсти й поспати, від варті не відмовлявся, але йшов неохоче, мовляв „нехай молодші вартують, а я вже на свій вік настоявся досить"... Любив він оповідати про свої геройські вчинки й, очевидно, чимало додавав, фантазуючи. Колись, хтось вперше назвав його, жартуючи, „полковником", він це охоче прийняв і незабаром увесь полк кликав його, чи казав про нього не інакше, як „наш пан полковник"... Знали про це й старшини і приймали на весело. Наколи, бувало, хтось затримається біля Пластунів і запитає про когось, або про щось, то завжди одержить відповідь: „Запитай у „пана полковника", або: „Про це знає тільки „полковник"..."

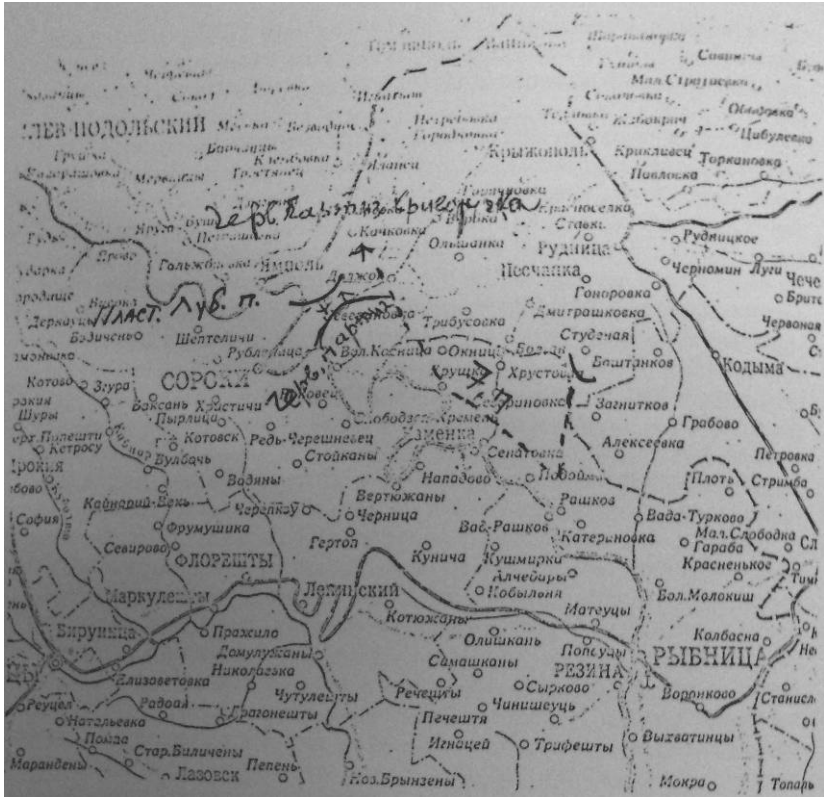
Хлопці використовували його, коли йшло про їжу, а особливо про молоко. Кажуть до нього: „Пане полковнику! Дістаньте чогось напиться!" І він охоче налагоджує, абитільки не стояти на варті. Отож, цей лубенець „полковник" був у складі застави, що її забуто в Рашкові; він же й був отим зв'язковим, який повідомив заставу про вихід полку, залишивши заставу на призволяще. З полку вернувся він уже переодягнений, на всякий випадок, у селянський одяг. Він же й дядьків „змобілізував",

щоб своїми возами рятували забуту заставу. Після щасливого повернення застави, „полковник" став дуже популярним і охоче оповідав про цей випадок, додаючи дещо необізнаним, про свій героїзм.

Згідно з наказом, Лубенський полк, минувши застави Синіх, вирушив до с. Грушка й, виставивши сторожеву охорону, заночував там. Полк. Магеровський поінформував к-ра Лубенського полку про ситуацію, що витворилася після прориву большевиками фронту 3-ої дивізії й виявив йому свій плян: відірватися від ворога, що йде за Синім полком, намагаючись обхідним маневром відрізати його від решти 3-ої дивізії й знищити; втягнути червоних ближче до Ямполя, а потім зробити з ними те, що вони прагнуть вчинити з нами, а саме: обхідним маневром заатакувати нерозумно заглибленого в наше запілля ворога в його тил, змусити його до відступу й тим самим до нашого з'єднання з рештою 3-ої дивізії.

Лубенський полк має прикривати відступ Синього полку активно, щоб замаскувати його маневр і відступати через села — В. Косниця й Северинівка, в напрямку на м. Ямпіль. За годину, після вимаршу 7-го полку, до села Качківка, вслід за ним вирушив і Лубенський полк. У авангарді йшла Пластунська сотня, на чолі з сот. Кобчуком, разом із доданою до неї кулеметною чотою під командою чотового Є. Навроцького (тепер майора); кінної сотні не вислано вперед, бо червоних сподівалися не з переду, а з тилу. Перед самою Северинівкою Пластунська сотня наткнулася на роз'їзд (5 кіннотників) червоних партизанів Криворучки, який відразу ж завернув і зник у лісі, що прилягає до Северинівки й тягнеться до Дністра. Пластунська сотня зайняла село й виставила сторожеву охорону, з обсерваційним пунктом на дереві, край лісу. Село Северинівка було невелике — всього біля 20 хат, обабіч дороги. З цього села одна дорога йшла на північ, до с. Качківка, а друга — на південь, в напрямку на село В. Кісниця й м. Каменка; ця дорога схрещувалася з дорогою м. Ямпіль - с. Довжок - м. Піщанка, на віддалі півтори верстви на північ від Северинівки. Решта Лубенського полку продовжувала марш до Ямполя.

22 серпня, перед полуднем, із обсерваційного пункту спостережено большевицьку колону — приблизно 200 піших, декілька кіннотників і підвод. Повідомивши про це Синій і Лубенський полки, сот. Кобчук зайняв своєю Пластунською сотнею й кулеметною чотою (2 кулемети „Луїса") позицію на перехресті

Відступ 7-го Синього полісу. Бій Пластунської сотні під с. Северинівка.

доріг Ямпіль - Довжок і Качківка - Северинівка, в рові, обабіч перехрестя. Пластуни мали по 150-200 набоїв на рушницю, а 2 „Луїси" — по 6 запасових дисків, разом по 450 набоїв на скоростріл. Виявилося, що запас набоїв замалий, бо большевицька лава була значно довша й мала 4 тяжкі кулемети Максима. Отже перевага червоних була — чисельно й збройно. По полудні червоноармійці пройшли Северинівку й їхня лава наблизилася до позиції Пластунської сотні на 600-700 кроків. Її зустрів інтенсивний рушничний і кулеметний огонь Лубенців. У большевицькій лаві постало замішання й метушня і вона відійшла до Северинівки.

Очевидно, хтось привів червоноармійців до порядку й незбаром їхня лава знову вийшла з села в енергійному наступі. Наступом кермувала вправна рука. По черзі, одна частина лави бігла вперед, а друга підтримувала її рясним рушничним і кулеметним огнем. Дзиччання в повітрі куль не переривалось. Пластунська сотня відступала під натиском переважаючих сил ворога етапами: підпустивши червоних на віддаль 500-600 кроків, сотня зупинялася, залягала й, почаствувавши ворожу лаву рушничним і скорострільним огнем, піднімалася й рівнож перебігами з підтримкою, відходила на таку саму віддаль. До 5-ої години по полудні Пластунська сотня відійшла в той спосіб на приблизно 5 кілометрів. Це все для того, щоб виграти на часі, доки прийде допомога.

Тим часом 7-й Синій полк продовжував свій рух до Качківки. Перед самим тим селом, як уже про це згадувалося в попередньому розділі, Синіх зненацька заскочено нападом червоних партизанів Криворучка. Але 7-й полк zareагував такою бравурною контратакою, що відділ Криворучка відразу зник, разом із ним залишивши на полі бою своїх ранених і вбитих. Почувши про бій під Северинівкою, к-ир Синіх вислав на допомогу свою комендантську сотню з кулеметом Гочкіса, бо тоді ще не остаточно ліквідував бандитський напад Криворучки.

Під час відступу Пластунської сотні, надзвичайно додатню роль відіграла кулеметна чота в двобою з ворожими скорострільними, відбиваючи спроби червоних кіннотників обійти позицію Пластунської сотні. Коли сотня відступила приблизно на пів дороги до Ямполя, до неї приєднався полк. Яворський на чолі свого антикомуністичного партизанського відділу, що складався з 50-ох партизанів і 2-ох кулеметів. Полк. Яворський був б. кадровим старшиною російської царської армії, українського походження. До армії УНР не вступив. Зорганізувавши самооборону, став у той спосіб „отаманом" повстанського відділу і був пострахом різних банд, притаманних тому часові, що грабували села. Прилучившись до Пластунської сотні, Яворський зайняв своїм відділом позицію на правому крилі Пластунів і прийняв активну участь в бою. На жаль, оба кулемети Яворського хутко ушкоджено ворожими кулями, а кулемет Лубенців ч. 2, що був на лівому крилі позиції, зужив усі набої, що їх мав і став рівнож нечинним. Під час бою забито юнака-кулеметника, який стріляв із скорострільного ч. 1, Котлярова. Був це інтелігентний і відважний та національно-свідомий юнак-патріот. Була це невід-

жалувана втрата. Спочатку його лише поранено, але, коли козак-кулеметник, Ванзінглер, виносив раненого юнака з поля бою, на своїх плечах, друга куля поцілила його в голову й забила. Забитого заступив чотовий Є. Навроцький.

На протязі короткого часу, кулемет ч. 1 рівнож зужив усі набої й Пластунська сотня опинилася без кулеметної підтримки, а червоні все наближались... На щастя, якраз у цей критичний час, наспіла комендантська сотня 7-ого Синього полку й її кулемет Гочкіса почав косити червоних, а гармата кількома гранатами загальмувала дальший наступ ворожої лави. Тим часом, коли обидві лави взаємно себе обстрілювали, Синій полк, вирушивши з Ямполя, обійшов червоних уздовж Дністра й, уживши цей обхідний маневр, зненацька заатакував їх із тилу. Почувши стрілянину в запіллі ворога і зрозумівши, що Сині вже в тилу червоних, спільна лава Пластунської сотні, відділу Яворського і комендантської сотні Синього полку, заатакувала червоних із фронту. Почувши себе в кліщах, червоноармійці розгубилися і збентежені кинулися в розтіч, у східньому напрямку. Переслідуючи большевиків, 7-й Синій полк пройшов, лише з малим спротивом села — Трубусівку і Болган, але перед с. Баштанків наштотхнувся на поважніший опір. Зайнявши з бою це село, Синій полк опинився в безпосередньому запіллі червоної частини, що вела бій з 9-им Стрілецьким полком, що й вирішило долю ст. Кодима. Це й була та несподіванка для штабу 3-ої дивізії, що про неї була мова в XXIX Розділі.

Після бою під Северинівкою, кінний Лубенський полк перекинено з правого крила 3-ої дивізії на ліве, для інших спеціальних завдань. Хоч Лубенський полк був таким лише з назви, якщо йде про його чисельність, хоч не всі старшини-лубенці були українцями, то все ж, не зважаючи на це, за весь час прикомандирування його до 3-ої дивізії, Лубенський полк виконував усі покладені на нього Комдивом обов'язки, не лише лояльно, але й добре. Усе ж, треба спеціально підкреслити бій його пластунської сотні під Северинівкою, як зразковий бій малої частини з ворогом, що мав над нею значну чисельну й збройну перевагу. В тому нерівному бою, Пластунська сотня виявила надзвичайну витривалість і боєздатність, а її командир, сот. Кобчук, ще до того й духове і нервово опанування. Ця невеличка сотня й кулеметна чота, з їхніми командирами, сот. Кобчіком і чотовим Навроцьким, заслуговує на підкреслення їхніх заслуг.

РОЗДІЛ XXXI

Оцінка бойових акцій 3-ої дивізії ген. кварт. штабу армії, ген. хорунжим М. Капустянським. 3 дивізія одержала за свої героїчні бої почесну назву: „3 Залізна дивізія”. Державна Інспектура.

Ген. кварт. штабу армії УНР, ген. штабу ген. хор. М. Капустянський, дає наступну оцінку бойових акцій 3-ої дивізії:

„Бої 3-ої дивізії під Валняркою ЗАСЛУГОВУЮТЬ ОКРЕМОГО ВІДЗНАЧЕННЯ, ЯК ПОЗИТИВНІ ЗРАЗКИ УСПІШНИХ І СМІЛИВИХ ДІЙ МЕНШОЇ ЧАСТИНИ ПРОТИ ДАЛЕКО СИЛЬНІШОГО ВОРОГА.

„Удовиченко, скупчивши свою дивізію, не дає ворогові перейти в загальний наступ та охопити себе з двох боків, а сам попереджує його намір блискавичним ударом — спочатку на північ — і жене ворога геть з поля бою. На другий день він уже готовий до рішучого бою з сильнішою південною групою. Тут Удовиченко спочатку дає відсіч ворожому натискові і тільки 30-го, коли червоні знесилилися, він атакує їх на всьому фронті і відсовує на південь.

„Треба відзначити, що частини 3-ої дивізії не чекають наказу згори, а самі оцінюють ситуацію і з власного почину допомагають одна одній. Так, 27-го, коли червоні густими лавами навалилися на с. Вербове, яке стійко тримали в своїх руках сотні 7-го полку, 9-ий полк, помітивши небезпеку для свого сусіда, хоч у самого на фронті бій, важко б'є по тилах червоних, що напірали на Вербове, і ворога відбито, з великими для нього втратами. Гарматчики ділили славу зі стрільцями. Бій виграно.

„Необхідно оцінити те важке становище, в якому опинилася 3-тя дивізія. Серйозний неуспіх, можливо припустити, спричинився б до повного знищення цієї дивізії, бо в близький час ані підкріпити своєчасно Удовиченка, ані рятувати його після неуспіху було ніким і нікому. 3-тя дивізія діяла ізольовано й мусіла покладатися на свої власні сили й умілість.

„СИТУАЦІЯ З 27 ДО 29 БУЛА НАСТІЛЬКИ ЗАГРОЗЛИВА Й НЕБЕЗПЕЧНА, ЩО В ШТАБІ З ТРЕМТІННЯМ СТЕЖИЛИ ЗА ХОДОМ БОЇВ, — ОТЖЕ, НАШ РОЛЯНД НЕ ЗАГИНУВ, А

ПРИДБАВ БОЙОВОЇ СЛАВИ СОБІ Й УКРАЇНСЬКИМ ПРАПОРАМ." (М. Капустянський, Ген. штабу Генерал Хорунжий. „Похід Українських Армій на Київ - Одесу в 1919 Році". Книга друга, стор. 81-82).

У цій оцінці є мала неточність: курінь 9-го Стрілецького полку прийшов на допомогу 7-му Синьому полкові не 27, а 30-ого серпня, на четвертий день оборонного бою Синіх за с. Вербова.

3-я дивізія розпочала свій наступ від р. Збруч (м. Скала) на схід, до станції Вапнярка, в ніч з 31-го травня на 1-го червня 1919 року. Після захоплення Вапнярського залізничного вузла, 3-я дивізія рушила, згідно з директивою штабу армії УНР, на південь, в напрямку на Одесу. Покладене на дивізію завдання, як уже про це згадувалося, було стратегічного характеру. Вона мала забезпечити праве крило Дієвої Армії УНР, що шикувалася до наступу на Київ.

3-я дивізія мала виконати це тяжке й складне завдання лише своїми власними силами, відірвана від решти армії. Виконуючи його, дивізія розбиває на своєму шляху окремі частини советської армії, але чим ближче наближалася до Вапнярського залізничного вузла, тим міцнішим ставав опір червоних частин. 3-я дивізія зустрінулася з організованим спротивом 14-ої советської армії. Розпочався цикл безперестанних упертих і кривавих боїв.

До славетних перемог 3-ої дивізії спричинилися відвага й жертвенний патріотизм усіх частин дивізії — як козаків, так і старшини. Усе ж, головна заслуга за ту славу, що її придбала 3-я дивізія, припадає найближчим помічникам Командира дивізії: завжди спокійному й відважному його заступникові, полк. Ольшєвському, хороброму, з великою ініціативою на полі бою, командирові свого легендарного 7-го Синього полку, полк. Вишнівському, незабутньому героєві, полк. Царенкові, що завжди на чолі свого полку провадив славетних Чорноморців у переможних боях із ворогом; полк. Шандрукові, що вміло керував 9-м Стрілецьким полком, і полк. Чмілеві — героєві Стрільців, після відходу полк. Шандрука.

Така сама заслуга припадає й усім гармашам бригади дивізієвої артилерії — козакам і старшинам, що були вірними побратимами своєї піхоти, і в першу чергу командирові бригади полк. Г. Чнжевському, командирові Синьої батареї, що придбала собі вічну славу, сот. Шурі-Бурі, який героїчно віддав своє життя за Україну, в числі тих 359 легендарних лицарів-мучеників, що

їх розстріляно московсько-комуністичними ватажками під Базаром. До цих заслужених належить і к-ир батареї при 9-му Стрілуцькому полку, сот. В. Зарницький, що вогнем своєї батареї заручав свою піхоту в критичні часи боїв і ніколи не залишав без огневої підтримки Стрілецького полку. Пізніше, коли з дивізії вибули сл. п. полк. Царенко, назавжди, і ранений полк. Вишнівський, тимчасово, до бойової слави 3-ої дивізії спричинився новий командир 8-го Чорноморського полку, відважний і досвідчений в боях, під час першої світової війни, полк. М. Крат, що в бою дивізії з армією Денікіна розбив вщент бравурною Білостоцький полк підвищої армії.

Вагу запеклих боїв дивізії проти всієї 14-ої советської армії, наше вище Командування цілком розуміло й її переможні бої належно оцінило. Коли б 3-я дивізія була не витримала й покотилася назад, то всі плани наступу на Київ були б зійшли на нівець, якщо не на завжди то тимчасово. Після переможних боїв за Вапнярський залізничний вузол, Комдив 3 одержав телеграму наступного змісту:

„Полковникові О. Удовиченкові. Повідомляю, що за високу боєздатність і витривалість, за надзвичайне лицарство 3-ої дивізії, їй надана назва „ЗАЛІЗНА“. Іменем Командарма вітаю Залізну дивізію і зичу їй дальшої бойової слави. Нач. штабу Армії, Полковник Тютюник“.

Цей наказ оголошено по всіх частинах 3-ої Залізної дивізії. Він став стимулом для Залізних Стрільців: ще з більшим завзяттям, ще з більшою самопосвятою продовжували вони боротьбу з віковичним ворогом України, але виснажені фізичні сили її з кожним боєм занепадали... Зміцнення її допоміжними частинами було конче потрібне.

Перед тим, як перейти до дальших фронтових акцій дивізії, не можна не згадати про дуже прикру й несподівану для війська подію, що схвилювала й слушно обурила не тільки 3-тю Залізну дивізію, але й всю Дієву Армію УНР. Сталося це ще в червні 1919 року.

Одного дня, як завжди несподівано, приїхав до 3-ої дивізії Головний Отаман Симон Петлюра. Його приїзд до дивізії завжди підносив козацтво на дусі, бо його промови доходили до сердець козаків і тому вони його завжди радо вітали. У першу чергу, Головний Отаман відвідав козаків, що були в бойовій лінії. Повертаючись до штабу дивізії, він інформував Комдива про діяльність Уряду, політичну ситуацію й неминучість конфлікту в

тому році з „білою" армією ген. Денікіна. Коли Головний Отаман залишився сам-на-сам з Комдивом у польовому штабі дивізії, що містився в селянській хаті, то заявив, що Уряд постановив запровадити в армії „Державну Інспектуру", що відповідала політичним комісарам у совітській армії, себто, що УНР мавпувала СССР...

Ця заява відразу викликала була в мене критичну реакцію. В сов. армії більшістю командного складу були примусово мобілізовані старшини старої царської армії, що палахкотіли ненавистю до совітської влади й тому догляд за ними політичних комісарів був зрозумілий і конечний. Він виправдав себе тим що змусив висококваліфікованих старшин царського режиму взагалі й генерального штабу зокрема, віддати свої знання й досвід на користь своїх ворогів. Зовсім інакше виглядала ця справа в армії УНР. Старшинський склад її належав до іаціонатьно свідомого патріотичного елементу, що вступив до Армії УНР ДОБРОВІЛЬНО і від початку української національної революції, що перетворилася в Україні з російської революції в 1917 році, збройно боронив, у неймовірно тяжких обставинах, проголошені 22 січня 1918 і 1919 років, самостійність, незалежність і соборну державність України. Весь національно свідомий елемент, еліта народу, знаходився в нашій армії. Хто ж мав стежити за їхньою політичною благонадійністю? У своїй переважачючій, жажливо домінуючій більшості були це ті молодики, що, забезпечивши себе партійним ярличком, воліли проливати за Україну не кров, а атрамент, переважно з тих, що їх покликано до російської армії під час війни. Фронтіві старшини армії УНР мали всі підстави трактувати встановлення над ними Державної Інспектури, як вияв недовір'я, як удар по гонорові старшинського корпусу армії. Головний Отаман не міг не здавати собі з цього справи, бож не раз скаржився на партійну безглузду і каригідну боротьбу серед Уряду, але, як видно, на цей раз піддався партійній демагогії.

Хоч на фронті було неспокійно, то все ж треба було, щоб про встановлення Державної Інспектури поінформував старшин сам Головний Отаман. За його згодою, я скликав збори старшин з найближчих частин дивізії. На зборах старшини вислухали інформації Головного Отамана похмуро, але мовчки. Винятком був к-ир дивізійної гарматної бригади, полк. Г. Чижевський. Цей старий український громадський діяч на Полтавщині, був-

ший губернiальний комісар Полтавщини і б. міністер уряду УНР, не втримав:

„Пане Отамане! Нам не треба політ-комісарів... Серед нас нема й не буде зрадників, але, коли б такий війнятково знайшовся, то ми самі зліквідуємо його. Наші партійці все шукають зрадників серед кадрових старшин, т. зв. „мартовських українців“, себто шукають там, де їх нема, а не там, де вони дійсно є — серед українських соціалістів лівого напрямку. Коли дивізія, після важкого бою, захопила Кам'янець Подільський і один із старшин дивізії зірвав у робітничому клубі із стіни червоний прапор з серпом і молотом, що залишився після большевиків, то в українському партійному часописі вміщено статтю про контр-революційний настрій в 3-ій дивізії... Коли ж 3-тя дивізія, розбиваючи червоних на шляху свого наступу, висунулася майже на 100 кілометрів від фронту Армії УНР, то в партійних колах почали ширитися інсинуаційні чутки, що наша дивізія спішить на з'єднання з армією Денікіна... І це не перша така провокація. На початку 1919 року, Волохом спровоковано в той спосіб отамана Билбочана і на безпідставний донос цього партійного авантюрника, усунуто з армії заслуженого командира Запорожців. Ми, Пане Отамане, українські старшини, билися проти російських частин Скоропадського, проти поляків, б'ємося тепер проти червоної армії й будемо битися проти білих москалів. З намічених державних інспекторів користи для армії не буде, радше навпаки — вони лише внесуть до армії шкідливий фермент ... Найкраще зформувати з цих недозрілих військово, громадсько й політично безробітних партійців — патріотів тилу і дармоїдів — окремих курінь і призначити його до 3-ої дивізії на вишкіл. Ми напевно зробимо з них людей...”

Під час цієї запальної промови полк. Чижевського, похмурі обличчя старшин прояснилися. Як перед тим, старшина мовчки слухала Головного Отамана, так тепер Головний Отаман мовчки вислухав реакцію полк. Чижевського, що відбивала думку всієї 3-ої дивізії. Ввечорі того дня, Головний Отаман від'їхав до Кам'янця Подільського. З того часу, полк. Чижевський був під спеціальним доглядом Державної Інспектури...

Незабаром до дивізії прибули українські політруки, що їх названо державними інспекторами. Майже всі вони були молоді люди, замасковані уніформою на військовиків... У той час в дивізії бракувало уніформи, взуття й білизни. Тепер ми зрозуміли чому саме ... Минуле прибулих було нам невідоме. Як піз-

ніше виявилось, всі вони були ставлениками тих чи інших партій. що швендяли по Кам'янці Подільському, уникаючи участі в фронтівій збройній боротьбі. Під час війни армії УНР з армією Денікіна, були окремі виняткові випадки переходу старшин від нас до денікінців, але наші політруки не були в стані запобігти таким випадкам. Як уже згадувалося, в 3-ій дивізії було кількох чужинців, що льояльно виконували свої обов'язки українських старшин. Коли розпочалася була війна з Добровольчою армією, Комдив 3, зрозумівши їх положення, сам звільнив їх, на їхнє бажання, від дальшого виконання тих обов'язків. У 7-му Синьому полку, дуже здібний артилерист і надзвичайно порядна людина, сотник Зуб, не витримав нервового напруження в боротьбі між почуттям обов'язку старшини української армії й почуттям російського патріота і застрелився.

Прибулих до 3-ої дивізії державних інспекторів, в її частинах прийнято коректно, але стримано-холодно. Перш за все, вони всі хотіли мати коня, або окрему повозку. Майже всіх їх відіслано до полкових обозів, чим вони були дуже задоволені, бо мали що їсти, не наражали себе на фронтіву небезпеку й нічого не робили, хіба тільки час від часу, щоб продемонструвати свою „державну" діяльність, писали якісь доноси... У Синьому полку, к-ир відправив одного політрука до немуштрової сотні другому дозволив залишитися при штабі полку. Одного дня, цей другий, по прізвищу Григор Шеремет, зажадав, щоб усі бойові накази к-ра полку стверджувалися його підписом, хоч у справах військових був абсолютним профаном. Обурений полк. Вишнівський дав йому рушницю й запропонував завжди бути в ним на фронті під час боїв і як виявиться, що він щось тямить у керівництві полком і буде тримати себе так, як це належить старшині під обстрілом, або атакою ворога, то тоді він дозволить йому підписувати його бойові накази. Один раз Шеремет таки зарискував, але після того його амбіція підписувати бойові накази відразу зникла...

В кінці листопада 1919 року, колишня пропозиція полк. Чижевецького щодо державних інспекторів, стала актуальною. Щоб підсилити більше ніж здесятковану тифом нашу армію, штаб армії наказав створити з усіх державних інспекторів окремих курінь і тим дійсно прислужитися Україні. Наслідки наказу були „знамениті": наші політруки негайно повтікали, куди тільки хто міг, а державний інспектор Запорізького корпусу, Гавришко втік до червоних і, ставши московським охвістям, виступав на

суді, під час процесу Шварцбарта (вбивці С. Петлюри), в Парижі, як свідок комуністичної Москви. Той з них, хто хотів підписувати бойові накази, втік одним із перших, разом із екіпажем і парою коней 7-го Синього полку. У той спосіб непотрібно впроваджена в життя Державна Інспектура, безславно закінчила своє існування.

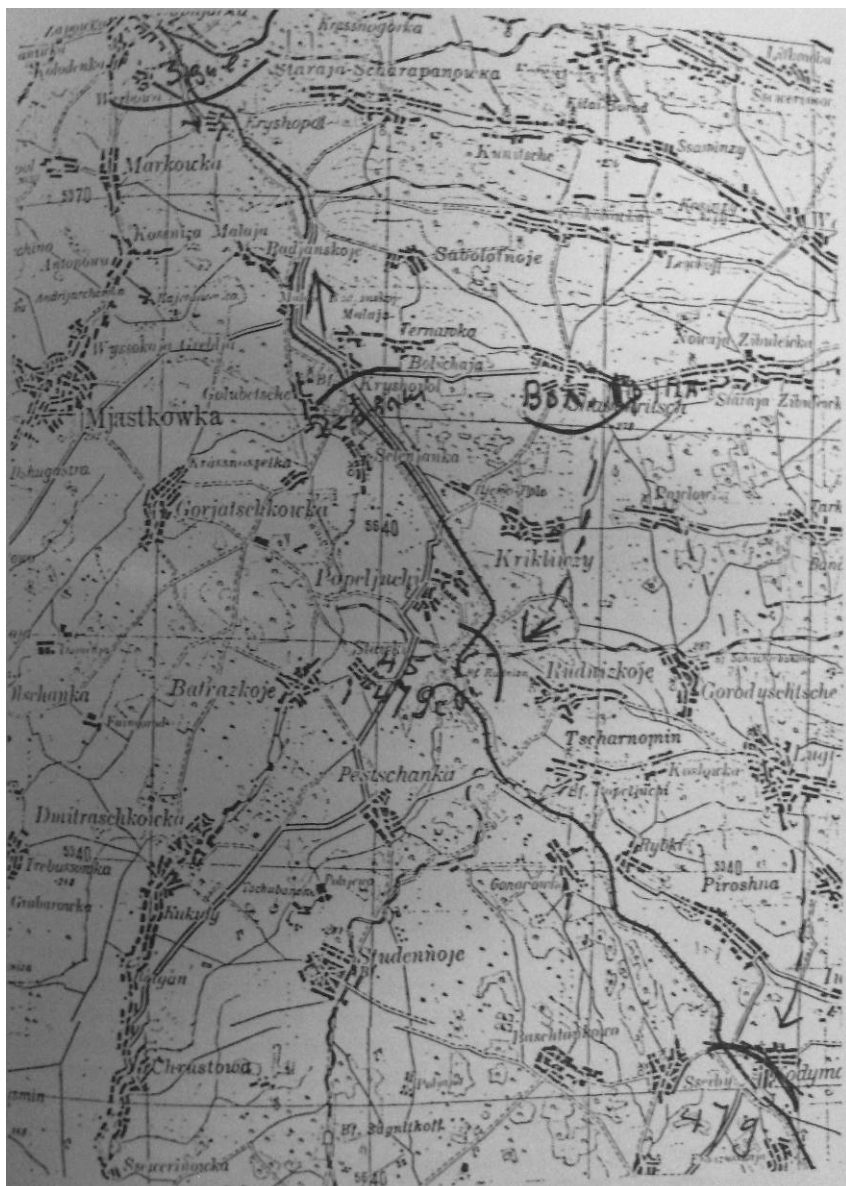
РОЗДІЛ XXXII

14 сов. армія планує прорив українського фронту. Втрати 3-ої Залізної дивізії. Група полк. Удовиченка. Контр-наступ змасованих сил ворога. Відступ групи полк. Удовиченка. Вапнярка загрожена. Ліквідація червоної Вапнярської групи. Новий ворог України.

На 12-у і 14-у советські армії, що оперували на півдні Правобережної України, сунулася з півдня чорна смертоносна хмара — армія ген. Дензкіна. 12-ого вересня 1919 р., передові її частини захопили Знаменку, а 21-ого вересня — Цвіткове і скерували свій рух в напрямку на Христинівку й Білу Церкву. Численні партизанські загони анархіста Махна й українські повстанські відділи деморалізували своїми нападами запілля й фронтові частини червоних армій.

Опинившись між двома ворожими фронтами — українським і денікінським — і під загрозою моральної деморалізації в стику з махнівцями, штаб 14-ої сов. армії намагається прорвати український фронт. Він плянує знищити 3-тю дивізію, здобути Вапнярський залізничний вузол і, прорвавши в той спосіб фронт армії УНР, вийти на її тили. З цією метою, скеровує 58-у сов. дивізію до Вознесенська, а 47-у залишає в Одесі, щоб допомогти 45-ій сов. дивізії та іншим червоним частинам, що все відступали перед 3-ою дивізією.

Під час Вапнярської операції, 3-я Залізна дивізія втратила до 40% свого бойового складу, 5 легких гармат і 4 гавбиці, що їх підбито ворожим огнем. З її командного складу вибуло двох командирів полків — одного забито, а другого поранено. Поранено одного й забито двох помічників к-ів полків; забито і поранено командирів куренів, сотень, молодших старшин і підстаршин. Найбільші втрати були в 7-у і 8-у полках. Про загрозовий став 3-ої дивізії була вже мова. Штаб армії УНР нарешті упритомнив собі, що всьому є міра і край. Це стосувалося й до знеможеної в боях 3-ої Залізної дивізії, знищення якої загрожувало загибеллю цілої нашої армії. У нормальних умовах, 3-ю

**Відступ 3-ої Залізної дивізії до району села Крижопіль – Вапнярка. Атака
Водинської групи ст. Рудниця і ст. Кодима – 30-го серпня 1919 р.**

дивізію, конче треба було б відтягнуте з фронту в тил і дати їй принаймні два тижні на відпочинок, доповнення свіжими силами, зброєю, амуніцією й на забезпечення одягом, білизною та взуттям, але в тодішніх обставинах усе це було не до виконання.

19-ого вересня, до Залізної дивізії прибули похідним порядком на підсилення, з наказу штабу армії, 9-а Залізнична дивізія й 11-та Галицька бригада. Бойова сила прибулих частка була далеко не тою, що їй конче вимагав наш фронт Вапнярського напрямку, щоб переможно ставити чоло значно переважаючому чисельно й збройно ворогові. Штаб Дієвої Армії хутко в цьому переконався... Усе ж, те підсилення підбадьорило всю дивізію.

9-ту Залізничну дивізію зформовано нашвидко з вояків охорони залізниць, під командою полк. Кудрявцева. Вона мала всього 800 вояків і одну батарею. Головним мінусом цієї частини було те, що вона не була ще в боях. Тому, що дивізія була не обстріляна, в мене виникнув був сумнів щодо її боєздатності.. На всякий випадок, я дав їй другорядне завдання: охороняти праве крило дивізії. Мої побоювання незабаром виправдалися, бо, зустрівшись із якимсь відділом червоних, 9-та Залізнична дивізія не витримала бою й хутко відступила.

11-та Галицька бригада, під командою молодого енергійного майора Шльосера, робила добре враження. Складалася вона переважно з молодих стрільців (17-18 років), була дбайливо заосмотрена й мала одну батарею. Приємно було дивитися на цих безусих стрільців, але водночас із тим, мимохіть виникала думка щодо їхньої витривалости на полі бою, у відмінних для них умовах жорстоко-безпощадної війни з московсько-комуністичною армією. Бригада зайняла позицію уступом за лівим крилом 7-го Синього полку, для його забезпечення,

45 і 47 сов. дивізії, зміцнені різними додатковими частинами, перейшли до рішучого контр-наступу проти непереможного до того часу свого ворога. Першу атаку червоної піхоти на 11-у Галицьку бригаду молоді стрільці відбили, але, коли зараз же після того, їх атакувала ворожа кіннота, то нерви недосвідчених у бою з кіннотою стрільців не витримали й вони почали поспішно відступати. На допомогу їм поспішили батареї — їхня й Синього полку. Рясний гарматний вогонь спинив ворожих кіннотників, а тим часом командир бригади швидко привів своїх стрільців до порядку й бригада відбила дальші атаки ворога.

Ця перша співпраця на полі бою Залізних із частиною УГА, що скінчилася перемогою, зміцнила побратимство зброї, що його окроплено спільно пролитою кров'ю Залізних і Галицьких стрільців. 11-а Галицька бригада приймала й надалі участь у боях Залізної дивізії, як у наступі, так і під час відступу, ділючн спільну долю й недолю. 3-я Залізна дивізія, 11-а Галицька бригада й 9-а Залізнична дивізія дістали назву „Група полковника Удовиченка“.

Становище 14-ої сов. армії ставало щораз більше скрутним. 12-а сов. армія спішно відступала під натиском Добровольчої армії. Советське радіо б'є на сполох із приводу становища 12-ої сов. армії на фронті: „Армія бежит, командний состав отсутствует. Мы катимся, как яблока, нїзвестно где остановимся“

Одна група Добровольчої армії, на чолі з ген. Бредовим, гнала червоних уздовж Дніпра, в напрямку на Київ. 47-а сов. дивізія залишає Одесу й скупчується в Бірзулі, як резерва 14-ої сов. армії. У перспективі можливість розчавлення 14-ої сов. армії поміж двома ворожими фронтами — армії УНР і армії ген. Денікіна, що наближалися одна до одної, набирала на актуальності.

З огляду на таку ситуацію, штаб 14-ої сов. армії намагається рятувати свою 58-у дивізію проривом на Христинівку - Козятин, а решті армії — Вапнярській групі — командування 14-ої сов. армії наказало прорватися, за всяку ціну, через станцію Вапнярка, на Христинівку, або Жмеринку. Вапнярська група складалася а 45-ої і 47-ої сов. дивізій, інтернаціональної бригади, матроських частин та залог різних міст і етапів. Ця змасована червона Вапнярська група, силою до 10.000 багнетів і шабель, бравурно обрушилася на групу полк. Удовиченка.

Сили порогів були нерівні. Бойовий склад виснаженої попередніми боями 3-ої Залізної дивізії, значно зменшився й лише трохи перевищував 2 000 вояків. 11-а бригада не була численна, а 9-а Залізнична дивізія, рівнож нечисленна, не була певною щодо боєздатности в наступі і витривалости під час оборони. Перший раз, за весь час своїх бойових акцій на фронті, 3-я дивізія була змушена перейти від наступу до загального відступу.

Під натиском переважаючої червоної Вапнярської групи, ми, огризаючись, відходимо й віддаємо ворогові попередньо здобуті нами терени. На лінії села Гарячківка, ворог розбиває 9-у Залізничну дивізію, розгромлює один курінь 11-ої Галицької бригади, відкидає 9-ий Стрілецький полк і тим самим змушує до

відступу 7-й Синій полк. На цей раз, найбільші втрати випали на долю 9-го Стрілецького полку: забито командира куреня й усіх командирів сотень.

Ми залишаємо Гарячківку й відступаємо до Крижополя. Червона група невпинно атакує з новою силою й захоплює Крижопіль. На станції Вапнярка приготуються до евакуації... Під кінець серпня, ситуація в районі Вапнярського Залізничного вузла стає для нас аж надто загрозливою. Для нашої групи ще одним чорним днем більше: в оборонному бою за саму станцію Вапнярка, 8-й Чорноморський полк і знову 11-а Галицька бригада, понесли тяжкі втрати на лівому крилі нашого фронту. Два наші бронепотяги ушкоджено. Сталося це в днях 29-ого і 30-ого серпня 1919-ого р. Здавалося, що воєнне щастя перейшло на бік ворога... Але, як відомо, щастя є змінне й особливо на полі бою.

Штаб Дієвої Армії упритомнює собі, що ослаблена група полк. Удовиченка не в стані сама, власними силами, переможно протиставитися атакам ворога. В наслідок цього, він рішає знищити червону Вапнярську групу допоміжними акціями Волинської групи (дві дивізії) і групи отамана Ю. Тютюника (рівнож дві дивізії). Волинська група мала заатакувати праве крило і тил ворожої групи, а група от. Тютюника — забезпечити ліве крило групи полк. Удовиченка. З цією метою, Волинська група вирушила з району Тульчина до Жабокрич і звідтіля повела наступ одною дивізією на станцію Рудниця, а другою — на ст. Кодима. Водночас, група от. Тютюника вирушила з м. Умань й и. Тальне в напрямку на Голованівськ.

Заатаковані спільними силами груп Удовиченка і Волинської з фронту, правого крила й тилу ворожої Вапнярської групи, червоні спішно залишають Крижопіль і намагаються дістатися до Бірзули, але це вдається лише деяким частинам 47-ої сов. дивізії. Решта ворожої Вапнярської групи, мавши відрізаний шлях відступу на південь, є в ростечі в лісах, у напрямку на північ. До наших рук дісталось багато полонених червоноармійців; крім того, ми зміцнили себе здобутими гарматами, кулеметами, амуніцією, обозами й різним майном.

На полудні, в районі Одеси, скупчує свої сили новий ворог України — вже не червона, а біла Москва.

РОЗДІЛ XXIII

Загальна ситуація на нашому південному фронті. Зустрічні бої групи от. Ю. Тютюника. Поповнення 3-ої Залізної дивізії. Новий командир 8-го Чорноморського полку. Зміцнення групи полк. Удовиченка й її нове завдання. Рух Волинської групи. З'єднана 14 сов. армія проривається на північ і приєднується до 12-ої сов. армії. Спокій на фронті Одеського напрямку. Напередодні війни з Добровольчою армією ген. Денікіна.

58 сов. дивізія, вирушивши з Вознесенська, скеровує свої головні сили на Голованівськ - Христинівку, з метою прорватися на північ. Для забезпечення свого правого крила, на випадок зближення передових частин армії Денікіна, менший її відділ просовується на Покотило.

Після невдалої спроби прорвати наш фронт Вапнярського напрямку, командування 14-ої сов. армії наказує частинам своєї, розбитої нами, Вапнярської групи, відступати в тому ж напрямку, щоб з'єднатися й прорватися спільними силами всієї своєї армії. Тому саме, частини 47-ої сов. дивізії, що не спромоглися відступити до Бірзули, залишили залізницю Вапнярка - Одеса й рушили форсовним маршем у напрямі на Бершадь - Соболівку - Теплик - Христинівку, на з'єднання з 58-ою сов. дивізією. У тому самому напрямку й з тою самою метою, простували лісами рештки червоної Вапнярської групи, на чолі з недобитками 45-ої сов. дивізії.

30-го серпня, передові частини групи от. Ю. Тютюника, що прикривали праве крило групи полк. Удовиченка зіткнулися з авангардними частинами 58-ї сов. дивізії в районі Голованівська. Зав'язалися завзяті зустрічні бої, які перешкодили червоним скористати, під час відступу, з залізниці Христинівка - Козятин. Перемога виявилася на боці 58-ої сов. дивізії, що й змусило слабшу групу Тютюника відступити до Христинівки й там зупинитися.

3-тя Залізна дивізія дістала поповнення із свого запасового куреня. З того ж самого куреня прибув до дивізії гідний наступ-

них, сл. п. героїчного полковника Євгена Царенка. Новим командиром 8-го Чорноморського полку став полк. Михайло Крат — кадровий старшина дореволюційної російської армії. Під час першої світової війни, полк. Крата нагороджено за бойові заслуги найвищим орденом російської армії — Хрестом Святого Юрія („Офіцереким Георгієвскім Крестом“).

Водночас групу полк. Удовиченка зміцнено ще й Бригадою УСС. Ногам завданням цієї групи було, повернувши на схід, переслідувати розбиту червону Вапнярську групу, в напрямку на Хрестинівку й тим допомогти групі от. Ю. Тютюника боронити Хрестинівський залізничний вузол.

Волинська група зайняла Бірзулу. На цій станції червоні залишили 5 спалених ними броіепотягів і багато, рівнож спаленого, майна. Одна з частив Волинської групи розбила 47-у сов. дивізію в районі Бершаді, але принаймні її половині й деяким, прорізаним втратами, частинам 45-ої сов. дивізії, пощастило вирватися й приєднатися до 58-ої сов. дивізії. В той спосіб знову з'єднані частини 14-ої сов. армії, виштовхнувши із свого шляху групу отамана Тютюника до Хрестинівки, прорвалися неутральним коридором, поміж фронтами армії УНР і армії ген. Денікіна, до станції Попельня, а звідтіля до Коростеня, після чого 14 сов. армія приєдналася до 12-ої сов. армії.

Під час свого відступу до Коростеня, 14 сов. армія мусіла маневрувати поміж тилловими частинами нашої армії Київського напрямку. В той час денікінська козацька Терсько-кубанська дивізія займала Цвіткове. Коли передові стежі групи от. Тютюника, мавши бронепотяги в м. Шпола, висунулися в напрямку на Цвіткове, дійшло до стику із стежами повищої дивізії. Кубанці поставилися до нас прихильно і навіть перші запропонували нам демаркаційну лінію.

Класичний, надзвичайно фаховий і вміло виконаний, маневр штабу 14-ої сов. армії врятував її від оточення і знищення. Цього не сталося б, якби денікінці були приспішили свій обхідний маневр, а штаб армії УНР своєчасно був підсилив групу отамана Тютюника бригадою УСС. Таке підсилення було можливе, без шкоди для бойових акцій нашої армії Київського напрямку.

В наслідок прориву 14-ої сов. армії і тим самим зникнення протибольшевицького фронту в Одеському напрямку, на нашому південному фронті наступив спокій. 3-я Залізна дивізія відпочивала й приводила себе до порядку в районі Гайсин - Гумань, де й

відсвяткувала перемогу над 14-ою сов. армією. Цей відпочинок тривав недовго, бо його порушило те напруження, що його спричинив був генерал денікінської армії своїм збройним виступом проти тих наших частин, що вибили червоних із Києва.

З переходом 3-ої дивізії до району Гайсина, закінчився перший цикл тяжких боїв з чисельно переважаючими силами червоної армії. Ген. кварт. штабу Дієвої Армії УНР, ген. штабу ген. хор. М. Капустянський так характеризує бойові акції групи полковника Удовиченка у своїй праці „Похід Українських Армій на Київ - Одесу в 1919 році”;

„Тритижневі бої спочатку лише однієї 3-ої дивізії, а потім і всієї групи ЗРАЗОК МИСТЕЦЬКОГО КЕРУВАННЯ КОМАНДНОГО СКЛАДУ І ПОКАЗНИК НАДЗВИЧАЙНОЇ УПЕРТОСТІ ТА ВИТРИВАЛОСТІ ВІЙСЬКА. Це — красна сторінка бойової слави молодій українській Армії. Значення цих боїв для захисту Вапнярки і Христинівського напрямку та забезпечення операційно лінії на Київ, видно без жадних коментарів.” (Книга друга. Частина III. Стор. 175).

Усі заходи Головного Отамана і нашої дипломатії за кордоном, щодо воєнної конвенції поміж обома антибольшевицькими арміями, зійшли на нівець, бо ген. Денікін ішов війною проти червоної Москви з гаслом відновлення „Єдиної, Неділімої Росії”, а Україну вважав лише за „Югозападний Край”...

Під час маршу до відпочинкового району Умань-Гайсина, 8-й Чорноморський полк переходив через розташування II-ої Галицької бригади. Хоч та бригада була приділена до 3-ої дивізії ще в серпні, Чорноморці до того часу ще не бачили галичан, а галичани — Чорноморців. Полк, мавши на чолі малиновий стяг, із образом Архистратяга Михаїла, маршував у радісно-бадьорому настрою, а оркестра грала „Не пора”. Вояки галицької бригади вийшли на дорогу і віддали пошану прапорові. Це була незабутня хвилина зустрічі вояків частин поділеної ворогами України, що були розлучені на протязі віків, а тепер зустрінулися як брати. У другій половині вересня 1919 року вже стало ясно, що армія УНР є напередодні війни з білою московською армією. У цей час, на станції Бірзула, що її займала українська частина, дійшло до бойової сутички з денікінським розвідочним відділом. Така ситуація змусила штаб Головного Отамана до перегруповання армії УНР. Запорізький корпус зосередився в районі Вапнярка - Рудниця - Бершадь. До цього району включено й 3-тю Залізку дивізію.

На 33-му розділі кінчається рукопис ген. О. Удовиченка. Тяжка хвороба Генерала унеможливила йому докінчити працю, що їй присвячено 3-ій Залізній Дивізії.

Дальші розділи, починаючи від 34-го до кінця, написано ген. О. Вишнівським, за співучастю наступних ветеранів повищій Дивізії: ген. пор. М. Крата, полк. інж. С. Довгаля, підполк. В. Зарицького, майора М. Отрешко-Арського, майора Є. Навроцького, майора М. Старовійта, сот. інж. В. Романовського, сот. інж. Л. Романюка і пор. І. Толочного.

КАПИТУЛА В.Х.З.С.

РОЗДІЛ XXXIV

Бойовий склад советських дивізій Вапнярського напрямку. Перелицювання московсько-советських частин в Україні на „український лад“.

Виявилося, що бойовий склад дивізій червоної армії на фронті Вапнярського напрямку, що діяли проти 3-ої Залізної дивізії, був більший ніж припускалося. У книжці „Гражданская Война на Україні“, том 2, стор. 32, під числом 368, „по состоянию на 12. 7. 1919 г.“, оперативне управління штабу південного фронту червоної армії стверджує наступний бойовий склад 45-ої і 47-ої сов. дивізій:

„45 дивізія: штиков — 8630
сабель — 662
пулеметов — 95
орудій — 40
бронеповздов — 2
47 дивізія: штиков — 950
пулеметов — 8
орудій — 18“

(Сведенія оперативного управління штаба южного фронту о боевом Составе армії і укреплении районов).

Як москалів перелицьовували на українців...

Витяг із листа Леніна до Г. К. Орджнікідзе:

... „немедленная эвакуация хлеба і металов на восток, организация подрывных групп, создание единого фронта обороны от Крима до Великоросії, с вовлечением в дело крестьян, **решительная і безоговорочная перелицовка імющихся на Україні наших частей на українській лад — такова теперь задача. Нужно запретить Антонову называть себя Антоновим-Овсієнко, — он должен называться просто Овсієнко. Тоже самое нужно сказать о**

Муравьєв (єслі он останеться на посту) і другіх." Підкреслення наше. О. В.

„Гражданская война на Україні". Том 1-ий, книга 1-я, сторінка 42, номер 61).

Із повищого видно з якими переважаючими силами воювала 3-тя дивізія, коли дістала назву „Залізна" і як дурих Ленін цілий світ „гражданскою війною", себ-то, ніби-то визвольна війна України була лише війною українців із українцями ...

РОЗДІЛ XXXV

Відпочинок серед напруження. Денікін одкриває свої карти. Відозва до галичан. Взаємне оголошення війни. Перша сутичка Чорноморського полку з денікінцями. Поранення помічників к-ра 7-ого Синього полку, полк. Б. Магеровського.

Напруження серед вояцтва 3-ої дивізії, під час відпочинку, після ліквідації протнбольшевицького південно-західнього фронту, збільшувалося, бо вже всі знали, що йде до війни з біло-московською Добровольчою армією. Повідомивши Антанту, що він не визнає самостійности й державности України, ген. Денікін видав наказ при зустрічі з українськими частинами („військом Петлюри“), вимагати від них негайно скласти зброю й розійтися по домах; у противному разі, вважати „петлюровців“ за такого ж противника, як большевики.

Дійшли чутки, що на окупованій Добровольчою армією українській території провадиться гостра русифікація й жорстока розправа з „сепаратистами“: денікінці палять села й грабують еелян; серед тамошнього українського населення посилюються антиденікінські ферменти, а на тилах Добровольчої армії збільшується повстанський рух. Такі чутки, що їх джерелом були оповідання біженців із окупованої добровольцями української території, викликали в запіллі армії УНР демонстрації за війну з біло-московськнм наїзником.

Спіткавшнсь із ворожим відрухом українського населення, ген. Денікін намагався викликати розбрат у нашій армії і для того видав відозву до галичан, ніби від карпаторусів, що починалася: „Дорогі братья галичане!“. Ось деякі витяги з тієї відозви:

„В родную Галичину Вам вернуться не можна, в Росіі удержатися трудно, бо против заманівших Вас на братоубійственную войну петлюровців ідуть великіі війська, перед которими ніякая сила не устоить і которіі зметут іх так що і след за ними загине“.

„С того тяжкого положенія другого вихода нема, як шукати помочи у наших братей в недродженой Росіи в лице Добровольческой Армії. Добровольческая армія ставит себе задачу собрати все русскіи земли в одно и тим самим найстаршіи русскіи землі Галичину, Буковину и Угорскую Русь”,

„Одже ж и ви не упускайте случайности, бо больше підходящого момснта для нашего освобождения от чужого ярма в исторіи не буде.

Ударив последній час! Не дайте пропасти родной землице и не покидайте єя в тяжкой године.

Кидайте Ваших неудачних предводителей н немецку команду та переходите в ряди Добровольческой Армії, где Вас с открытими руками встретят Ваші Братья в Карпаторусском отряде”.

(Олександр Доценко. „Літопис Ураїнської Револуції”. Том II, книга 4, стор. 261-263).

Подано без виправлення — так як написано було в оригіналі.

21-ого вересня 1919-ого р., перехоплено наказ ген. Денікіна про відкриття бойових акцій проти армії Української Народньої Республіки. 24-ого вересня, того ж року, Директорією і Урядом УНР проголошено, офіційною спеціальною декларацією, війну білій Москві, на підставі якої Штаб Головного Отамана видав наказ армії УНР збройно боронити Україну від наступаючої армії Денікіна. Декларацію, що нею проголошено війну Денікінові, підписав рівнож Диктатор Західньої Народньої Республіки, д-р Є. Петрушевич, як Президент Української Національної Ради.

„Отже, Українська Армія знову мусіла битися на два фронти з могутніми ворогами. Перед нею була майже 40.000-на Добрармія та червона армія, в силі до 20.000 бійців,, з необмеженим запасом людського і військового матеріалу. Сили були нерівні. Кожний вояк Української Армії, починаючи від козака до старшини, розумів обставини, в яких він мусить битися. Кожний розумів, що без зброї і без набоїв, голий і босий, з одною тільки непереможною ідеєю в серці — Незалежна Україна — він не зможе подолати ворога. Ні з політичного, ні зі стратегічного боку, ця війна не давала надії на перемогу, але честь молодій Українській Армії диктувала: або вмерти, або перемогти.

З цим гаслом український вояк пішов у нерівний бій.

В жовтні 1919-ого року, на всьому фронті розпочалися бойові сутички з Добрармією. В цей час наступили зміни в складі командування Української Армії — на чолі армії став, замість отам. Василя Тютюнника, генштабу ген. В. Сальський".

(Ген. Олександр Удовиченко. „Війна у війні за держав-Яість". ст. 117).

Наказ про розпочин війни з Добровольчою армією дістався до 3-ої дивізії, коли вона була в районі м. Теплик. У той час авангардний відділ ген. Денікіна займав с. Росоша, у віддалі 5-6 кілометрів. Командирові 8-ого Чорноморського полку, полк. М. Кратові, наказано тримати м. Теплик і назад не відступати. Вважаючи, що передумовою тримання Теплика б захоплення с. Росоші ще перед тим, як невеликий відділ добровольців, що його займав, зміцниться частиною головних сил, полк. Крат наказав одній сотні перевести зміцнену розвідку й вибити ворога з с. Росоші. Сотня блискуче виконала завдання: заскочивши денікінців, вона вибила їх із села й взяла в полон денікінського капітана з вояком. Полк. Крат мав рацію: мавши ворога в 5 кілометрах і не знавши його сил та замірів, не можна було тримати м. Теплик пасивним вичікуванням ворожого наступу. Це була перша збройна сутичка 3-ої дивізії з денікінцями.

Під час вересневих боїв 3-ої дивізії, ранено гідного заступника полк. Вишнівського, полк. Бориса Магеровського. Тимчасовим командиром 7-ого Синього полку став сот. Іван Запорожченко, другий помічник к-ра полку, а його заступником к-ир 1-го куреня, сот. С. Довгаль, що повернувся після видужання від поранення в бою під ст. Вапнярка.

РОЗДІЛ XXXVI

Відвідини 3-ої Залізної дивізії Симоном Петлюрою. Промова Головного Отамана.

9-ого жовтня 1919 р., напередодні наступу армії УНР проти Добровольчої армії ген. Денікіна, 3-тю дивізію несподівано відвідав Головний Отаман Симон Петлюра. Приїхав він до с. Четвертинівка, де тоді перебував 8 Чорноморський полк. Війшовши до штабу полку й привітавшись із командиром полку і старшинами, що були тоді в штабі, Головний Отаман наказав зібрати полк на вулиці села. Цитуємо, не все дослікво, спогад про ці відвідини б. к-ра Чорноморського полку, ген. М. Крата:

„Наказ негайно виконано. Команда „Струнко! Вправо глянь!“ Оркестра заграла Український гімн, а потім полковий марш, під час якого Головний Отаман пройшов перед фронтом полку. Наказавши всім скупчитися біля нього, Снмон Петлюра почав промовляти до Чорноморців. Говорив він, як батько до своїх дітей:

„Ось хлопці, досі ми маля надію, що вдасться якось порозумітися з „білими“, бож ми й вони маємо одного й того самого ворога — большевиків, але, мабуть, Господь відібрав у генерала Денікіна розум, бо він із нами й говорити не хоче, а каже нам скласти зброю, розійтися по хатах і ждати на його мобілізаційні розпорядження... А з Лівобережжя приходять до нас люди, між ними й повстанці, і кажуть, щоб ми йшли визволяти їх від цих царських генералів, що знущаються над нашим народом і хочуть повернути все по старому, щоб ніякої України не було та щоб знову наші селяни працювали на панів. Отак хлопці, як не здобудемо, то вдома не будемо! Завтра підете в наступ. Придбайте нової козацької слави та дайте білим такого прочуханця, як давали червоним під Вапняркою. Недаремно ж я дав вам назву „Залізних“.

Я бачив по обличчях козаків, як вони відразу віджили після промови улюбленого Головного Отамана. Вони раділи, що нарешті скінчилося те безнадійне вичікування на домовлення й

нарешті дійде до зустрічі в бою з новим ненависним ворогом України.

Полк знову розійшовся по квартирах, після від'їзду Головного Отамана, але не встиг я був ще повернутися до штабу полку, як мене викликано до штабу дивізії. Там, на гарній луці, прекрасного соняшного осіннього дня, довелося мені вперше почути довшу промову Головного Отамана. На тій поляні були вже зібрані командир дивізії, із своїм штабом і командири полків. Головний Отаман дозволив закурити і сам теж скрутив цигарку. А тоді, поволі й стиха, почав говорити. Була це незабутня промова, що в ній накреслено надзвичайно складну нашу ситуацію — політичну й воєнну. Головний Отаман зробив це без прикрас, нічого не приховуючи.

Він сказав, що наш народ, який і досі ще не набув національної свідомости, починає розуміти, що москалі всіх кольорів несуть йому лихо. На Лівобережжі вибухають повстання проти Денікіна, а на півдні повстанці Григорієва, які ще так недавно (впочатку 1919-ого року) виступали проти нас, пізнали большевиків і прийшли до нас, під командою помічника Григорієва — отамана Юрка Тютюника. З тих повстанців створено Київську групу, в складі двох дивізій — 5-ої та 12-ої. Їх названо „Селянськими" дивізіями. В часі, коли народ пробуджується й починає розуміти нас і наші прагнення, ми мусимо бути дуже обережні, щоб чимсь не зразити народних мас. Протибольшевицький союз наш із Денікіном сильно скомпромітував би нас в очах цих мас. Але війна проти Денікіна була б на користь тільки большевиків. Боротьба проти Денікіна ускладнила б теж нашу політичну ситуацію, бо за Денікіним стоїть Антанта. Диктатор і уряд Галичини теж були за порозуміння з Денікіном. Тому ми висилали до Денікіна різні делегації з метою порозуміння з ним. У цьому ж напрямку працювали наші дипломатичні місії за кордоном. Усі ці заходи не дали позитивних наслідків. Ми мусимо боротися проти ворога, який мілітарно й політично значно нас перевищує. Однак ми знаємо, що Добрармія проіснує недовго, бо в ній нема ладу й вона не витримає війни проти червоних, проти нас і проти наших повстанців. Треба нам витримати й ми переможемо. Мусимо битися, бо іншого виходу не маємо. Тепер іде справа яє про що Інше, як про саме існування нашої держави; zagrożена воля українського народу й його існування як нації. Тому, що ми слабі, мусимо вирвати ініціативу від ворога. Так вирішив штаб Головного Отамана, на чолі з отаманом Юна-

ковим. Мусимо наступати. Набої відберемо від ворога. Наші ряди збільшаться, коли люди побачать, що ми рятуємо їх від московської навали.

Далі Головний Отаман із жалем розповів про те, що „Диктатор і уряд Галичини, абсолютно не розуміючи загального положення, та не вірючи в безсумнівний кінець Добрармії, поширювали, весь час по переході Збруча, погляд про обов'язкове порозуміння, а то й про союз із Денікіним. Робили це не лише на урядових засіданнях, але й у своїй пресі. Ця акція, а особливо галицька преса, не могли не вплинути деморалізуючо на галицького стрільця, який, безумовно, перевищує нашого козака (в масі) національною свідомістю та дисципліною. Як відомо, Галичина ступнево, впродовж 70 років, дозривала до свого славетного 1-го листопада, а Наддніпрянську Україну пробудили громи революції, „окрадену" і позбавлену навіть почуття національної окремішності від москалів. Але саме тому це стрілецтво, маючи віру в свій провід, напевно в боях проти „білих" не викаже того гарту й тієї мужності, що його виказало проти поляків і в наступі, разом із запоріжцями, на Київ, проти большевиків. Тому штаб Головного Отамана визначив до складу ударної групи виключно наддніпрянські частини — Запорізький корпус і 3-тю Залізну дивізію".

Після від'їзду Головного Отамана, всі мовчали, повні враження від його слів, таких щирих і таких змістовних. Тишу перервав командир дивізії: „Отже, панове! Завтра наступ. Набоїв обмаль, сили наші не дорівнюють силам денікінців... Уся надія виключно на маневр. Прошу його широко застосувати". („На слідах" II квартал 1956, рік II, ч. 2).

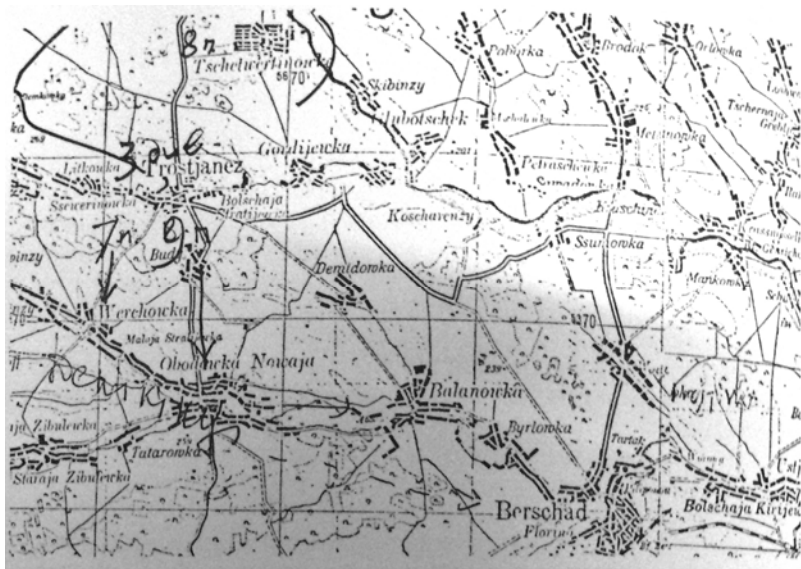
РОЗДІЛ XXXVII

Брак суцільного протибольшевицького фронту. Загальна ситуація на фронті армії Української Народньої Республіки. 3-тя дивізія переходить до протинаступу проти Добровольчої армії ген. Денікіна.

На тему, чому саме не дійшло до порозуміння між Денікіним, Петлюрою і Пілсудським щодо спільного фронту проти комуністичної Москви, в 1919-ому році, написано вже цілком достатньо, щоб зорієнтуватися, що саме стало тому на перешкоді. Все ж, не зашкодить пригадати про це, бодай коротко і синтетично.

Переможна в першій світовій війні Антанта планувала створити й підтримати суцільний протибольшевицький фронт, що складався б із армій: білоросійської Добровольчої, армії УНР і армії Речі Посполитої Польської. Ген. Денікін не тільки хотів військової конвенції з армією польською, але просто домагався цього посередництвом всевладної на той час Антанти, але водночас ухилявся від гарантування Польщі її державности й зобов'язань до неї територіяльного характеру. Спеціальна делегація Пілсудського, що її він був вислав, під натиском Антанти, до ген. Денікія, ствердила єдино-недслимські заміри Денікіна. Він хотів, щоб польська армія допомогла йому перемогти большевицьку навалу й відбудувати „Велику Єдину-неділиму Росію", а ров'язання польської проблеми залишав на рішення Російських Установчих Зборів, що їх планувалося скликати після ліквідації большевизму. Про все це дуже докладно написано в „Najnowsza Historia Polityczna Polski", tom: „Drugi. Rozdział czternasty". — Władysława Pobóg-Malinowskiego.

Повища польська делегація поінформувала Пілсудського, пише повищий польський історик, що „найбільше обурення викликали в Таганрозі (місце тогочасного постою штабу й уряду ген. Денікіна. О. У.) наші жадання справедливої східньої границі, національні постуляти українців і федеративні тенденції Пілсудського..." Само-собою розуміється, що після цього Пілсудський,

Зосередження 3-ої Залізної дивізії перед наступом проти Добармії — 11-го жовтня 1919 р.

під різними претекстами, з огляду на Антанту, від військової конвенції з Денікіним, стримався й наступу на праве крило червоної армії, чого так домагався Денікін, не розпочав.

Щождо військової конвенції Добровольчої армії з українською, до Денікін її зовсім відкинув, бо України, як самостійної держави, про що вже було згадано, не визнавав. Денікін, у своїх „Очерках русской смуты“, том V., стверджує: „Само собою, ніколи жадна Росія — чи то реакційна, чи демократична, республіканська чи одноособова — не дасть згоди на відірвання від неї України, злученої з нею вузлами крові. Недоречний, неузасаднений і загострений зовнішній спір між Руссю московською і Руссю кийвською, є нашим внутрішнім спором, що нікого не обходить, спором, що його буде вирішено тільки нами самими" ... Там же він пише: „Представники Антанти вчасно, ще в серпні, були повідомлені про неможливість будь-якої співпраці з Петлюрою. Врешті англійське і французьке командування прийняли цю точку погляду". Сталося це в наслідок того, що Денікінові вдалося переконати Антанту фальшованими інфор-

маціями, що „українська армія — це ті самі большевики, лише другої категорії” ... Те саме, зрештою, твердила в Парижі й польська пропаганда. Можна припускати, що деяку роллю в цій справі відіграла й подвійна відмова Диктатора Західньої УНР, д-ра Євгена Петрушевича, погодитися на проект Антанти замирення з Польщею. Відмова та зробила негативне враження на всесильну тоді Антанту. Отже, УНРеспубліці нічого іншого не залишалося як збройно боронити свою державність перед москалями „другої категорії”.

Після того, як 14 сов. армії вдалося висмикнутися з кліщів, поміж українською й Добровольчою арміями, денікінський фронт проти 14-ої сов. армії перетворився у фронт проти армії УНР. Фронт цей ішов через м. Шпола до р. Синюха, якийсь відтинок уздовж цієї річки, потім через Голованівськ, Балту й Бірзулу. Фронт цей все ближче наближався до фронту українського. Напередодні нашого протинаступу, денікінський фронт був уже недалеко від Христинівки і тягнувся на південний захід по лінії с. Росоха - м. Бершадь — ст. Рудниця. Простір від району Рудниці до Дністра, властиво був „безфронтний”. Змасована кіннота денікінців могла б дуже легко дістатися через той простір до глибокого запілля армії УНР, з катастрофальними наслідками для останньої і дуже дивно, що вона з такої нагоди не скористала. Фронт Добровольчої армії проти червоних тягнувся рівнож через Шполу до с. Цвіткове, звідтіля до Білої Церкви, далі повертав на північний захід, до ст. Кожанка й звідтіля — вздовж р. Тетерів. Червона армія тримала фронт по лінії Житомир - Коростень - уздовж р. Тетерів — шосе Зв'ягель — Житомир.

Фронт армії УНР розтягнувся до 400 кілометрів. Тому, що довжина його не відповідала численности армії, він був слабо обсаджений. Найсильніша група армії УНР — Корпус Січових Стрільців — була занадто далеко від решти наддніпрянської армії, а саме в районі Шепетівка - Полонне, на протибольшевицькому фронті. В наслідок цього, армія УНР розпочала наступ проти денікінців без того Корпусу. Перед самим початком нашого протинаступу, Корпус С. С. дістав наказ перекинутись з найдалше висунутого на північ лівого крила протибольшевицького фронту на протиденікінський фронт. Полк. Є. Коновалець так згадав про це, аж надто запізнено, перекинення.

„Через брак палива, паротягів і вагонів, ми мусіли пересуватися похідним порядком по поганих розмоклих шляхах, так,

що треба було витратити аж три тижні на перехід з району Шепетівка - Полонне до району Жмеринка - Рахни (біля 200 кілометрів. О. В.). На денікінському фронті Січові Стрільці з'явилися аж тоді, коли становище на ньому ставало щораз більше катастрофальним.

Тиф лютував. З одного нашого куреня, що мав 800 вишколених новобранців, на протязі одного тижня, залишилося тільки двісті душ. Брак бокових припасів та одягу (саме після великих дощів почалися великі морози) не давав змоги починати бойових операцій".

(Полковник Євген Коновалець. „Причинки до історії Української революції“).

2-ий корпус УГА займав Бердичівський фронт. 1-й і 3-й корпуси УГА боронили район від Христинівки до Козятина, обабіч залізниці. 5 і 12 дивізії тримали фронт на лінії Хрнстннівка - Умань - Тальне. Запорізький корпус зосередився в районі м. Жабокрич, а 3-я дивізія в районі м. Тростянець (штаб дивізії, 7 і 9 полки) і с. Четвергинівка (8 полк). На протденікінському фронті 3-ої дивізії полки 5-ої дивізії Добрармії зайняли район Балажняка - Ободівка - Верхівка. Така була загальна ситуація на фронті напередодні наступу проти армії ген. Денікіна. Волинська група творила армійський резерв у районі м. Гайсина.

10-ого жовтня 1919-ого року розпочався протинаступ армії УНР. 7 і 9 полки 3-ої дивізії рушили в наступі на м. м. Ободівка - Верхівка; 8 полк залишався в резерві. Після завзятого бою, Ободівку й Верхівку здобуто 11-ого жовтня. Після невдалої спроби перейти до протинаступу, денікінці відступили до лінії Бершадь - Баланівка.

Того, чого бракувало Січовим Стрільцям, — амуніції, взуття й теплої одягу — бракувало й у всіх частинах нашої армії. Те саме й щодо тифу. Ця жахлива хвороба косила не тільки Січових Стрільців. Вона почала шаліти у всіх без винятку формаціях армії УНР, а жертви її смертоносного жнива все збільшувалися. У таких обставинах протинаступ був не на часі.

Більше відповідним було б відірватися від ворога головними силами, щоб, у міру можливості, привести армію до більшої боєздатности, а війну провадити невеликими арієргардними частинами, що маскували б відірвання головних сил. Мали б це бути кінні відділи, здібні надати війні партизанський характер. У той спосіб, ми зберегли б головні сили армії і виграли б на часі. Поразка за поразкою денікінців на їхньому протибільше-

цькому фронті змусила б їх до відступу і з протиукраїнського фронту, що в швидкому часі дійсно й сталося.

Але наказ був наказом і його треба було виконувати. Підбадьорена першим успіхом, 3-я дивізія шикувалася до дальшого наступу в напрямках на м. Бершадь і с. с. Баланівка й Войтівка.

РОЗДІЛ XXXVIII

Бій 7-го Синього полку за с. Войтівка.

У початку жовтня 1919-го року, коли 7-ий Синій полк перебував ще в м. Зятківці, до полку повернув, після вилікування від поранення в шпиталі, заступник к-ра полку, полк. Борис Магеровський і обняв команду над полком. К-ир полку, полк. О.Вишнівський, все ще лікував свою тяжку рану в шпиталі ім. Пирогова, в м. Винниця.

Після захоплення 9-им полком Ободівки й 7-им Верхівки, денікінці відступили в напрямках на Бершадь, Баланівку й Войтівку. 7-ий Синій полк дістав наказ наступати на с. Войтівка. До фронтового настану вирушив перший курінь, під командою к-ра куреня, сот. С. Довгаля; решта полку, з батареєю наступала обхідним маневром, щоб заатакувати ворога з флангу, або і з тилу.

Село Войтівка розкинулося в глибокій і широкій балці. Перед селом, з боку наступу Синіх, стелилося рівне і чисте поле, а перед полем був ліс. З протилежного боку села, вихідна дорога йшла крутим підйомом на гору, що виглядала як не дуже високий горб.

У авангарді 1-го куреня йшла 2-га сотня, на чолі з сот. Біланчуком, на віддалі одного кілометра від решти куреня. Коли сотня наближалася до Войтівки, із села, назустріч їй, вийшла колона денікінців. Очевидно, була це рівнож авангардна сотня. Обидві колони розгорнулися в лави. Зав'язався зустрічний бій. Загнали два легких кулемети, що їх мала 2-га сотня. Збоку денікінців — лише рушничний огонь.

З початком бою, решта першого куреня наблизилася до лави 2-ої сотні на яких 400 метрів і розгорнулася, готова підтримати 2-у сотню. Після короткого бою, денікинська лава повернула й зникла в селі. Настала тиша. Ворог не давав про себе знати. Висланий від 2-ої сотні дозир доніс, що Войтівка вільна від ворога. Схилистою дорогою 2-а сотня ввійшла до села. Помилкою к-ра 2-ої сотні було те, що він не дав був наказу дозорів перевірити місцевість за селом. Насліки цієї помилки були для сотні трагічні.

Штаб 3-ої Залізної Дивізії
Зліва на право: полк. Чижевський, сотник Коваленко,
полк. Удовиченко, полк. Ольшевський, полк. Харченко
(Саперський курінь).

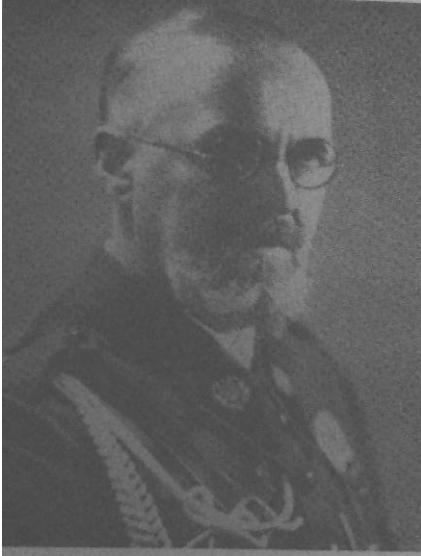

Михайло омелянович Павленко
Генштабу генерал-полковник
Командир Армії УНР в Зимовому Поході

Микола Юнаків
Генштабу генерал-полковник
Начальник Штабу Головного Отамана

**Ген. штабу Ген. Хорунжий
Микола Капустянський**

**Полковник
Гнат Стефанів**

Володимир Кедровський
полковник, Головний Державний
Інспектор України

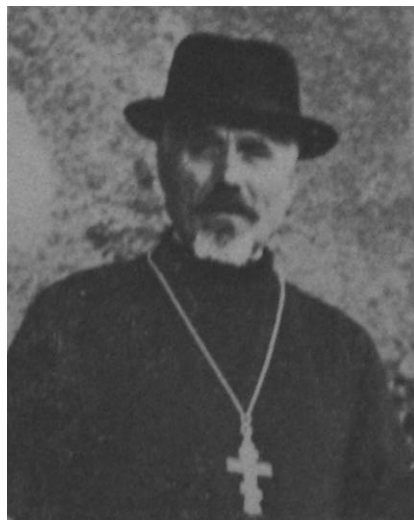
Генерал Олександр Удовиченко з дружиною (Каліш 1923 р.)

Студенти Под'єбрадської Академії, колишні вояки 3-ої Залізної Дивізії

Семен Іващенко
сотник

Протоірей Семен Іващенко
сотник

Іван Запорожченко
сотник

Олекса Люлька
сотник

**Олекса Макушенко
сотник**

**Інж. Кость Ліневич
хорунжий**

**Борис Фідь
хорунжий**

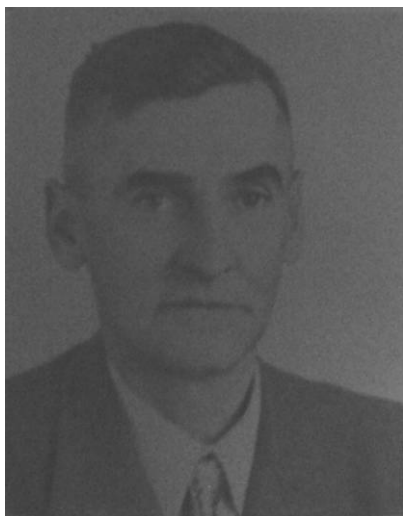
**Олекса Левицький
поручник**

Всеволод Радченко
майор

Інж. Леонід Романюк
сотник

Інж. Володимир Романовський
сотник

Іван Толочений
поручник

Олександр Петлюра
полковник
командир куреня 3-ої Зал. дивізії

Олекса Яворського
поручник УГА і УНР,
Учасник Зимового Походу
(в уніформі австр. армії)

Інж. Володимир Шевченко
сотник Гарматної бригади
3-ої Зал. дивізії

Юрій Ківерчук
полковник
командир куреня 3-ої Зал. дивізії

**Яременко
сестра-жалібниця**

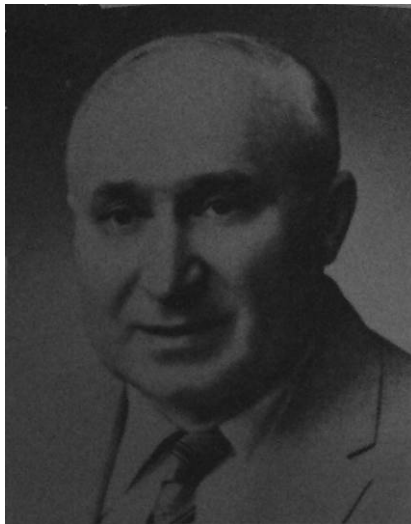
**Яків Вовкогон
сотник**

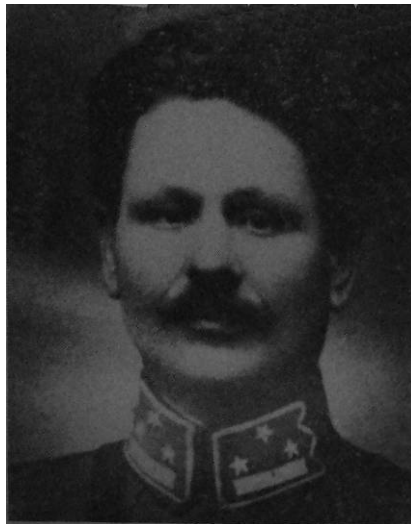
**Арт.-мал. Леонід Перфецький
сотник**

**Свящ. П. Шпірук
підполковник**

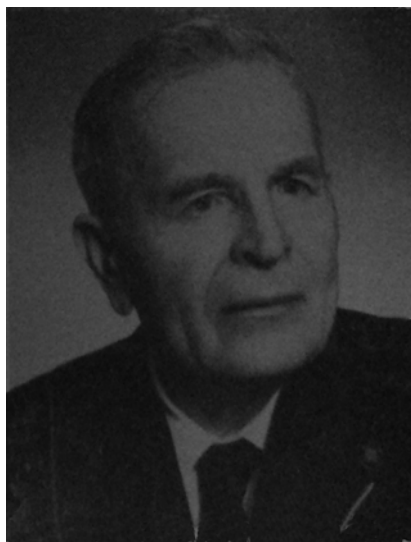
Микола Павлович Нездійминого
доктор медицини

Григорій Полтавченко
сотник

Дмитро Верба
хорунжий

Дмитро Самоквал
поручник

Леонід Єрмолаєв
сотник

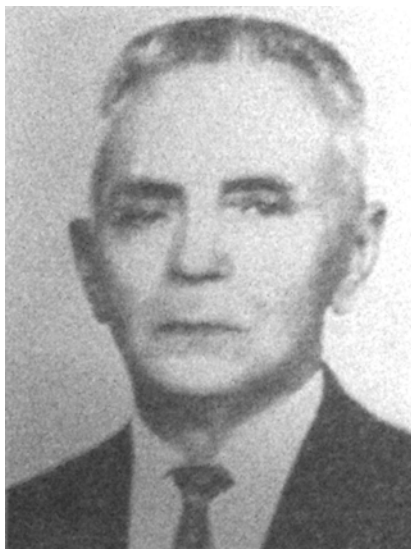
А. Кедронович
хорунжий

Микола Прасіцький
поручник

Григір Кравченко
бунчужний

Іван Чесно
майор

М. Огрошко-Арський
майор

Єлісей Навроцький
майор

Юрко Мороз
однорічник

Протоірей Микола Литваківський
хорунжий, тепер майор

Віктор Чекірда
майор

Михайло Старовійт
майор

Захар Шкуруцій
майор

Михайло Кобилянський
бунчужний

Ігоріон Криловецький
сотник

Антін Зарицький
адміністративний поручник

Олександр Меуш
стрілець-сапер

Одержавши повідомлення к-ра 2-ої сотні, що Войтівка вільна від ворога, обережний сот. Довгаль не увійшов услід за авангардного сотнею до села. Залишивши решту куреня на полі, він дав наказ сот. Біланчукові упевнитися, що денікіців нема рівнож і за селом, за тим горбам, що ним можна було легко маскуватися. Обережність к-ра куреня була цілком на місці. Не встиг іще його наказ дійти до сот. Біланчука, як власне із-за того горба денікінці раптом розпочали інтенсивний гарматний огонь. Обстрілювали поле, що на ньому була решта куреня. Негайно збільшивши дистанцію поміж бійцями в лавах куреня, сот. Довгаль спішно відступив на південь, край лісу, до довгої канави й зайняв там позицію. Ворог не встиг пристрілятися й тому сотні дійшли до канави без втрат.

Ще якийсь час денікіці обстрілювали поле, а потім перенесли гарматний огонь на край лісу, але тим сотням, що були і канаві, обстріл ппсодж не приніс.

Через село, що в ньому була 2-га сотня, пролітали з галасом, потрясаючи повітря, гарматні стрільна. Водночас, понад хатами села й головами козаків 2-ої сотні, то вили-завивали, то роями джмелів дзижчали кулеметні кулі. Сот. Біланчука цей „концерт“, як видно, вивів із нервової рівноваги. У такій ситуації він не чув себе в селі певним і рішив приєднатися до решти куреня. Це була його друга помилка, фатальна не тільки для сотні, але й для нього самого.

За наказом к-ра, 2-а сотня вийшла із села розгорненою лавою й почала відходити в напрямку на ліс. Сот. Біланчукові не вільно було відступати відкритим полем, бо на його тлі, лава була для ворога доброю ціллю. У селі 2-а сотня мала захист від обстрілу й забезпечений свій тил рештою куреня. Якби та сотня зачекала ще бодай пів години і з села не вийшла, то не дійшло б до катастрофи.

Зауваживши на чистому полі лаву відступаючої 2-ої сотні, денікінці негайно перенесли гарматний вогонь на ту сотню. Один переліт, другий недоліт, а третє стрільно в саму середину лави. Поле вкрилося мертвими й раненими, закривавилося... Заметушилися козаки. Одні, що й духу несуться вперед, а другі лягають трупом, або корчаться на землі в калюжі крові... Між останніми був і к-ир сотні, сот. Біланчук. Обидві ноги його перебиті стрільном. Поблизу санітарів не було.

Сот. Довгаль, взявши трьох козаків, спішить, під ворожим обстрілом, короткими перебіжками й пересуненням на череві,

до ранених. Перебиті ноги сот. Біланчука лежать нерухомо, а вище колін тремтять-рухаються від страшного болю. Весь одяг нещасливого вояка-патріота, що життя своє присвятив боротьбі державність України, налитий кров'ю. Обидві ноги покаліченого сотника ампутовано в шпиталі й хутко після того сотник Біланчук помер.

Стрільянина денікіїців продовжувалася, але їхня піхота до протинаступу не квапилася. Нарешті сталося те, на що так чекав увесь перший курінь: в запіллі ворога почувалася гарматна й кулеметна стрільянина. Це полк. Магеровський зненацька для денікінців заатакував рештою Синього полку їхню позицію за горбом. Ворожий огонь відразу припинився й денікінці розпочали відступ.

Перший курінь дістав наказ дійти форсовним маршем до хутора Попове, зайняти його й, перетявши денікінській частині шлях відвороту, знищити її. Виявилось, що хутора, що був на мапі, не було на ґрунті. Замість нього було т. зв. урочище тієї самої назви. Це урочище уявляло собою терен окопаний рівчакми і зарослий чагарником. Жадної будівлі там уже не було, але залишилася ще решта колишнього саду. Місцевість добре надавалася на засідку. Решта полку пішла іншою дорогою, з тією ж самою метою, бо денікінці могли відходити лише по одній з двох доріг.

Перший курінь, швидко, як тільки міг, обсадив урочище Попове. Замаскувавшись чагарником і садом, зайняв таку позицію, щоб було легко оточити відступаючого ворога. Кулемети, готові до стрілу, скеровано на дорогу. Чекаючи на „дорогих гостей", сот. Довгаля все свердлила думка: „прийдуть чи не придуть? А може втечуть іншою дорогою?" Але доля таки судила 1-му куреневі зриватися за вбитих, пораних і покалічених вояків 2-ої сотні.

Вже сутеніло, коли з роздоріжжя, біля самого урочища, почувся рух хурманок і пирхання коней. Ефект засідки був повний: взято до полону кілька сотень денікінських старшин, що тікали з Войтівкн. Їх було більше ніж козаків у 1-му курені... Всі вони були дуже добре одягнені: мали світло-сірі й зеленкуваті френчі, штани й шинелі та нові похідні черевики. На розсвіті всіх полонених відправлено, під конвоєм, у запілля, а курінь вирушив на з'єднання з рештою полку.

РОЗДІЛ XXXIX

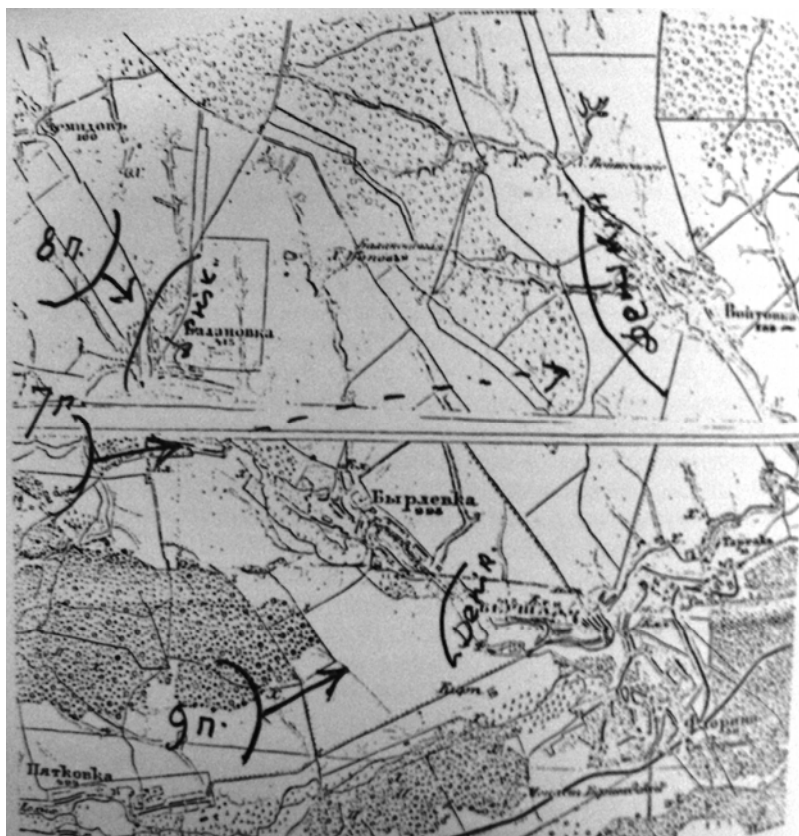
Бій 8 Чорноморського полку за с. Баланівка. Зміна фронту.

Вранці 12-го жовтня 1919 року, 3-я дивізія продовжувала протинаступ. 7 Синій полк вирушив у напрямку на с. Войтівка, 9 Стрілецький — на м. Бершадь, а 8 Чорноморський полк, залишаючись у резерві дивізії, мав іти походним порядком у напрямі на с. Демидів. При кожному полку була батарея. Незабаром до Чорноморців донеслася гарматна канонада й рушнична та кулеметна стрілянина. З високої гори штабу Чорноморського полку було виразно видно типовий зустрічний бій поміж Синім полком і денікінцями. Прибувши до полку к-ир дивізії, полк. Удовиченко, наказав полкові бути в повній бойовій готовості, а батареї зайняти позицію.

Після одержання донесення, що 7 полк розгромив ворога, а с. Войтівка вільне від ворога, полк. Удовиченко наказав Чорноморцям розпочати наступ на с. Демидів і с. Баланівка. Наказ негайно виконано. У селі Демидів ворога вже не було, але поспішно відступивши, денікінці залишили в тому селі віз із набоями й чоботами, що стали Чорноморцям у великій пригоді.

Забезпечивши полк охороною флангів, полк. Крат наказав полкові перейти село Демидів і стати готовим до бою край села, в напрямку на Баланівку. Село Баланівка, як більшість сіл на Поділлі, було в яру. За яром стелилося поле, густо засіяне високими соняшниками, що рясно вкривали ціле поле. За соняшниками стояла на позиції денікінська батарея й стріляла по стрільцях 9-го полку, що наступали на Бершадь. Місцевий священик запровадив полк. Крата на дзвіницю сільської церкви й показав йому позицію денікінців в околиці с. Баланівка, фронтом на захід.

Наказавши сот. Старовійтові вести демонстративний наступ на Баланівку з боку с. Демидів, на чолі двох сотень, полк. Крат повів решту поку через гору, маскуючись високими соняшниками, поміж с. Демидів і денікінською батареєю, з метою зненацька заатакувати її. Мавши на увазі відрізати батареї шлях її відступу в бік с. Бирлівка й далі на м. Бершадь, к-ир полку вислав для

**Наступ: 7-ий полк на Вапнярку, 8-ий полк на Ба Баланівку,
9-ий полк на Бершадь.**

виконання цього завдання кінну сотню, на чолі з хор. Л. Перфецьким (після війни видатний маляр-баталіст). Завдання це не пощастило виконати, бо на перешкоді стало багно-трясовина, що його кінна сотня не була в стані перейти.

Цілком непомітно для ворога, Чорноморці перейшли соняшника (всі кіннотники спішилися, а їздові кулеметних двуколок поводили коней) й на віддалі яких 600 метрів заатакували батарею кулеметним огнем. Очевидно кулеметники-Чорноморці стрі-

ляли надто поспішно, бо нецільно. Ворожі гармаші заметушились, намагаючись повернути гармати на Чорноморців. Зорієнтувавшись, що вже немає на це часу, батарея знялася з позиції й під прикриттям своїх кулеметів, на повному кар'єрі від'їхала в напрямі на с. Вирлівка.

Чорноморський полк, зайнявши окраїну села Баланівка, довідався від селян, що ворожа піхота займає позицію на другій окраїні села, та що через село протікає річка з багnistими берегами. Обидва ці береги сполучувала Довга гребля і тільки через неї можна було дістатися з одної половини села на другу. Деякі селяни були озброєні й побачивши, що денікінська батарея поспішно втікає, відкрили по ній рушничний вогонь з-поза хат і плотів.

Усе це сталося так хутко й стрілянина тривала так коротко, що ворожа піхота або не почула стрілянини, або зовсім не звернула на неї уваги. У кожному разі, денікінська піхота ще не відкрила нашої присутності у Баланівці. У селі було зовсім спокійно і наша розвідка жадних ворожих відділів у ньому не виявила. Очевидно денікінці все ще були за річкою, на протилежній окраїні села, злегковаживши надзір над греблею через річку. З їхнього боку чулася рідка стрілянина, що її вітер доносив з боку с. Демидів. Була це реакція на демонстративну бойову акцію — наступу з боку того села сотника Сгаровійта, двома сотнями Чорноморців — з наказу к-ра полку, полк Крата.

Вводити весь полк до середини села було ризиком і тому, забезпечивши полк від обходу, к-ир Чорноморців зайняв позицію вздовж річки пішою і кулеметною сотнями, а решту полку тримав у резерві, на окраїні села. На протязі майже цілого дня. ані денікінці, ані Чорноморці не давали про себе знати; останні обмежувалися лише розвідною акцією, з метою орієнтації для дальших дій.

Вже почало сутеніти, коли на обрії, за річкою, показалася ворожа піхота, що маршувала в похідній колоні, в напрямку на греблю. Було видно, що та колона денікіиців мала замір перейти річку греблею, щоб, можливо, заночувати в селі. Ворог був так певний, що йому ніхто й ніщо не загрожує, що колона йшла без авангарду і навіть без чолового дозору... Коли чоло денікінської колони перейшло вузьку греблю, наші кулемети й піхота заскочили ворога інтенсивним огнем, викликавши серед денікіиців вибух раптової паніки... Перші ряди кидали зброю й, піднявши руки вгору, перебігали греблю, а дальші ки-

далися в воду. До полону взято біля 600 деікінських вояків, разом із їхніми старшинами та шість кулеметів. Батерія, що втікла була від Чорноморців, дісталася до рук 9-го Стрілецького полку. 50-ий піший Білостоцький полк Добровольчої армії перестав існувати.

Ніч минула спокійно, а вранці, згідно з наказом. Чорноморці, продовжуючи наступ, зайняли с. Бнрлівка, що було вільне від ворога, щоб, пройшовши село, атакувати м. Бершадь. Перед самим містечком було велике озеро, довжиною 4-5 кілометрів і шириною около одного. Коли дозори Чорноморців дійшли до того озера, їх обстріляли денікінці. Дозори zareагували рушничним і кулеметним огнем. Не мавши змоги форсувати озеро, полк. Крат, залишивши одну сотню для демонстрації наступу з боку с. Бнрлівка, рушив із рештою полку й батерією в обхід озера, на м. Яланець, повідомивши про це штаб 3-ої дивізії.

Яланець займав у той час Кініо-Гаїдамацький дивізіон полковника Легена. У районі цього містечка було ліве крило позиції Запорозжів. Згодом цей дивізіон одержав наказ залишити Яланець і відійшов, а Чорноморський полк остався, шикуючись до наступу на Бершадь. Одначе до наступу не дійшло, бо полк. Крат одержав повідомлення Комдива про зайняття 3-ою дивізією (9 полк) м. Бершадь; водночас прийшов наказ Чорноморцям перейти до с. Лісничє.

Денікінці відступили за р. Буг. Чорноморський полк одержав наказ зфорсування ріки. Ні човнів, ні понтонів полк не мав. Полк. Крат доніс, що він особисто перевів рекогносцировку і ствердив, що протилежний берег Бугу міцно обсаджено денікінцями, а по вузькоколійці маневрує імпровізований бронепотяг. На його думку, успіх форсування Бугу без понтонів і резерви був дуже сумнівний. Це відповідало дійсності, але ситуація на протденікінському фронті змінилася і тому до форсування не дійшло.

Зміцнені свіжо-підоспівшими резервами, денікінці змусили наші дивізії до відступу, захопили Христинівку і зайняли позиції вздовж р. Соб. Така змінена ситуація загрожувала напрямові Христинівка - Вапнярка. Щоб зміцнити загроженнй відтинок фронту, 3-тю дивізію перекинено до району Тростянця. Тому, що частини Добровольчої армії, продовжуючи наступ, зайняли Гайсин і змусили Волинську групу відійти аж до Тульчина, постала безпосередня загроза Вапнярському залізничному вузлові. В наслідок цього, 3-тю дивізію знову пересунуто із району Тростянця

до району Тульчина. 3-тя дивізія (7 і 8 полки) зайняла позицію на схід під Тульчина, а скривавлена Волинська група перейшла до армійської резерви. Не зважаючи на знищення 9-го Стрілецького полку в с. Клебань, 3-тя дивізія завзято боронила Тульчин аж до часу відступу Запорізького корпусу до району станції Вапнярка, після чого їй наказано відійти до району села Журавлівка. 8-й Чорноморський полк зайняв с. Вапнярка (біля 8 кілометрів на північний захід від ст. Вапнярка), а 7-ий Синій — село Журавлівка. До того ж району стягнуто рештки двох полків 9-ої Залізничної дивізії.

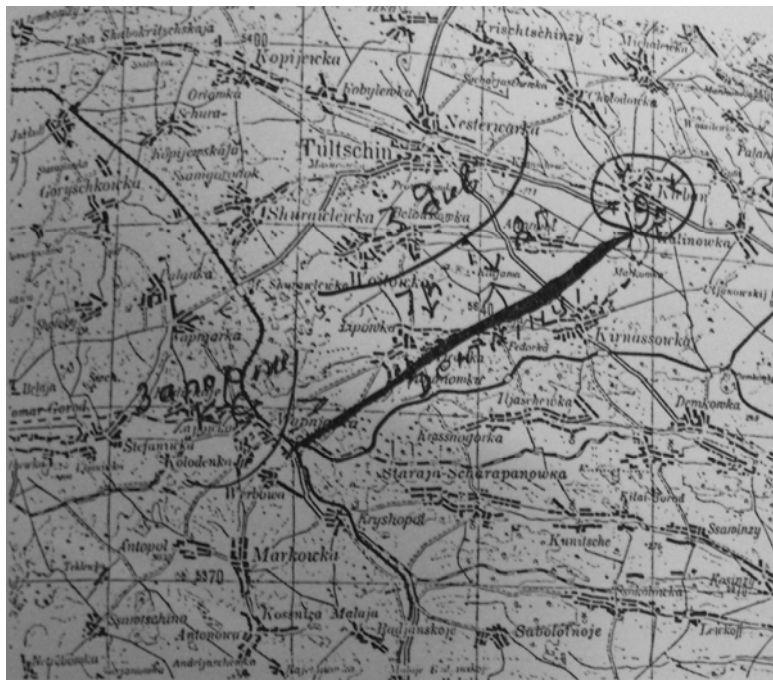
РОЗДІЛ XL

Зайняття м. Бершадь. Розтрошення денікінського полку. Трагедія 9-го полку.

9-й Стрілецький полк розпочав наступ на м. Бершадь рівнож 12-ого жовтня. Брала містечко вночі. Підійшовши непомітно для ворога до самого містечка стрільці без стрілу зліквідували сторожеву охорону денікінців. Заскочена несподіваною нічною атакою, денікінська частина піддалася й 9-ий полк зайняв Бершадь, здобувши полонених і зброю. Під час наступу 9-ого полку на Бершадь, перший курінь цього полку, на чолі з полк. Чмілем, здобув-перехопив, за підтримкою 3-ої батареї сотника В. Зарицького, ту денікінську батарею, що їй пощастило було втекти від Чорноморців, у бою за с. Баланівка.

У дальшому наступі, 9-й полк наткнувся на опір 75-го Севастопільського полку Добровольчої армії, в районі болотнистої річки Бершанка. Після короткого бою, денікінський полк розгромлено. Частина полку дісталася до неволі, а решта втікла. Найбільше завзятий опір ставила денікінська старшинська сотня. Скінчилося на тому, що ту сотню загнано в покрите очеретом болото. Залізши в очерет і маскуючись ним, старшинська сотня, по коліна в болоті, відстрілювалася і не хотіла піддатися, хоч була оточена з усіх боків. У тому болоті ті очайдушні денікінські старшини й провели цілу ніч, а ніч була холодна, з приморозком зранку... Звичайно, можна було їх усіх перестріляти, як качок, у тому болоті, але людське почуття й відвага цієї денікінської старшинської сотні, стримала к-ра 9 Стрілецького полку, полк. Мацака, від масакри. На другий день, вранці, частина денікінських старшин сама вилізла з болота, але решту прийшлося нашим козакам витягати з болота в жалюгідному, закостенілому стані. Вигляд витягнутих був трагі-комічний. На фронті 3-ої дивізії, головні сили денікінців відступили до р. Буг і окопалися на протилежному її березі (східньому).

У зв'язку і в наслідок відступу наших 5-ої і 12-ої дивізій та Волинської групи, дальший наступ 8-ої дивізії припинено й наказано відійти спочатку до району Тростякця, а потім м. Туль-

**Оточення й знищення денікінцями 9-го полку в с. Клебань.
Відступ 7-ого і 8-ого полків із району Тульчина.**

чина, щоб змінити Волинську групу, що перейшла до армійської резерви. 9-му полкові наказано зайняти м. Клебань, що в ньому мав чекати на стрільців кінний відділ Волинської дивізії. У цей час к-ир 9-ого полку, полк. Мацак, тяжко захворів і його евакуйовано до шпиталу. К-ом 9 Стрілецького полку став полк. Євтушенко — кадровий старшина з бойовим стажем.

Виславши вперед кінну чоту для нав'язання контакту з кіншм відділом Волинців, полк. Євтушенко вирушив, на чолі полку в колоні, вслід за чотою. 3-я батарея посувалася в колоні за табором першої лінії (тачанки, амуніція і кухні). Село Клебань розкинулося в глибокій балці. З півдня й зі сходу воно оточене високим лісом. Батерія затрималася на віддалі 3-ох кілометрів від Клебані, з метою вибрати позицію. Батерія мала два скоростріли; крім того, для її охорони, к-ир полку приділив одну сот-

ню першого куреня й один скоростріл. Дві гармати, без передків, готові до стрілу, уставлено в напрямку на схід. Села в глибокій балці не було видно. Частина табору полку — кухні, господарські вози — залишилися на поляні в лісі, недалеко від батареї.

Про те, що саме сталося в с. Клебань є кілька реляцій учасників. Тому, що полк. Євтушенко трагічно закінчив своє життя під час бою в тому селі, нема офіційної реляції про бій к-ра Стрілецького полку. Залишилися лише три реляції учасників трагічної події. Ось вони:

Підполк. В. Зарницький, б. к-ир прикомандированої до 9-ого Стрілецького полку, 3-ої батареї:

„Не пройшло й години, коли колона полку ввійшла до села, як нагло в селі почалася стрілянина з рушниць і скорострілів. Не бачучи, що в селі діється, не можна було стріляти — батарея не мала цілі.

Жах мене брав, що батарея не могла боронити своїм вогнем полку, на якого зненацька напала ворожа кіннота у кількості одного полку, що маршував авангардом Денікінської кінної дивізії, яка прямувала з Гайсина до Тульчина. В короткому часі, сотня ворожої кінноти виїхала з Клевани й гнала чвалом в напрямку батареї. Два скоростріли відкрили з лісу огонь по кінноті. Батерія була в поготівлі на позиції, але не стріляла, очікуючи, щоб кіннота під'їхала ближче, але кіннота повернула і зникла в селі. Незабаром прийшло до батареї кілька старшин з полку, що втікли з села і оповіли, що діялося в селі і що к-ир полку, полк. Євтушеико застрілився, щоб не іопасти до полону.

Коли засутеніло, 3-тя батарея, сотня піхоти 9-го полку, коло 50 стрільців, що втікли лісом із села й долучилися до батареї, табір полку, що був залишений при батареї, уся ця „гармада" відступала, заховуючій чуйну охорону маршу вночі, на захід, в напрямі Вапнярки. Дорога була розмокла, падав дощ із сиігом і тому приспішити марш було неможливо, Другого дня батарея прибула до району Журавлівки. За кілька днів туди стягнуто 3-ту гавбичну і 6-ту легку батареї 4-го гарматного полку."

Сот. іиж. В, Романовський, б. к-ир кулеметної сотні 9-го полку:

„У другій половині жовтня 1919 року, 9-ий Стрілецький полк, що в ньому я був командиром кулеметної сотні, одержав наказ зайняти м. Ладижин. Маршрут — через село Клебань.

Напередодні бою, 31 жовтня, новопризначений к-ир полку, полк. Євтушенко, викликав до себе командирів куренів і сотень, щоб запізнатися з командним складом полку і обміркувати ситуацію. Пішов і я. Полк. Євтушенко поінформував нас, що м. Гайсин уже захоплено денікінцями й тому, правдоподібно, Ладижин, поки ми туди дістанемось, буде рівнож ними зайнятий, отже, треба підготуватися до бою. К-ир полку — молода людина, років тридцяти — зробив на нас добре враження.

На другий день, ранком, ми вирушили й у короткому часі підійшли до с. Клебань. Село в яру, перетяте посередині болотистою річкою, з єдиним — і до того досить слабеньким — дерев'яним мостом. З нашого боку високий берег, що майже прилягав до лісу; з протилежного боку села — невисокий підйом, у напрямку на Ладижин - Гайсин. Підійшовши до села, полк зупинився на крутому березі і к-ир полку вислав кінну розвідку в бік Ладижина. Незабаром наша кінна стежа зустрінулася в селі з такою ж стежею денікінців. Після короткої стрілянини, денікінці відступили в напрямку Ладижина, а наша стежа повернула назад і доклала про це к-рові полку. Вислухавши, полк. Євтушенко дав наказ полкові спуститися вниз, перейти річку й село і зайняти позицію на протилежному боці села, на терені, що повільно піднімається вгору.

На мою думку, цей наказ був трагічною помилкою к-ра полку, що в своїх наслідках і спричинився до розгрому полку. Я дуже добре пам'ятаю мою останню розмову з полк. Євтушенком. Я все намагався тоді переконати його, що нам значно вигідніше зайняти позицію тут, на горі, де ми зараз стоїмо — перед селом, коло лісу. Перш усього, казав я, тут дуже добрий розгляд, а подруге, в скрутний мент можна відступити до лісу, до якого денікінська кіннота не піде; окрім того, під час затяжного бою, нам може прийти на допомогу Синій полк, що був у той час недалеко від нас. За селом позиція не вигідна ще й тому, що ми будемо внизу й мало що зможемо побачити, а денікінці будуть зверху й наша позиція для них як на долоні ... Поза тим усім, треба ще й прийняти на увагу, що в разі невдачі, відступ через слабенький місток, на болотистій річці, може мати для нас трагічні наслідки. Нарешті, переконував я, — і це саме головне, — денікінцям буде легко нас обійти. Полк. Євтушенко терпеливо вислухав мене до кінця, але свого рішення не змінив і 9 полк зайняв позицію за селом, на схилі терену.

Бій, що почався після того, тягнувся до пізнього вечора. Я зняв усі свої кулемети з тачанок і зайняв позицію на віддалі $\frac{1}{4}$ кілом. Усі атаки ворожої кінноти ми відбили дуже успішно. Як виявилось, (про це довідалися ми пізніше) проти нас наступали 2-й Лабінський Кубанський кінний полк і Сводно-Козачий кінний полк. Денікінська юнацька піша школа була під час бою в резерві, в м. Ладижин. Командиром денікінської групи був полк. Гетьманов. Переконавшись, що його кіннота не всилі з нами впоратися, він викликав із резерви юнацьку школу.

Надійшов вечір. Як тільки засутеніло, майже раптово припинилася ворожа стрілянина. Ми рівнож перестали стріляти. Настала мертва тиша. Ворога не видно. Підходить до мене бунчужний Доваренко — б. підпрапорщик російської армії — і каже: „Дали чосу денікінцям. Повтікали!“.. На землю спустилася більша темрява, що її ще збільшувала густа імла з річки. Я наказав відтягнути кулемети до тачанок. Пішли відтягати й біля самих тачанок побачили кінноту. Ще й тоді ми були певні, що це наша кіннота, але попали до рук денікінців ...

Після довгого перебування в полоні, мені пощастило вирватися з нього й повернутися знову до 3-ої Залізної дивізії, з якою я пережив увесь тягар таборового життя в Каліші.

Що ж фактично трапилося? Денікінці обійшли наш правий фланг глибоким обхідним маневром і зайшли нам у тил. Першою жертвою був штаб полку з командиром полку. Не бажаючи піддатися на ласку ворога, полк. Євтушенко застрілився. Після захоплення штабу полку, денікінці зайняли міст, відрізавши в той спосіб наш шлях до відступу. Полк Стрільців опинився в кліщах. Під час розпачливого бою в оточенні, багато Стрільців забито й ранено, решта трапила до полону. Винятком була лише та нечисленна кількість вояків, що їм пощастило переховатися в наших селян. Полонені Стрільці нікого із старшин не видали. „Всі ми козаки, старшин нема, бо всі забиті“ — відповідали вони на запитання денікінців: „Хто є старшиною?“

Полк. Б. Чміль, б. к-ир першого куреня 9-ого Стрілецького полку:

„Кінного відділу Волинської групи, що його ми сподівалися застати в Клевані, не було. Наша кінна розвідка, що її вислано ще перед маршем полку, була в терені на схід від села. Вона донесла, що до Клебані наближається колона кінноти, додавши, що то, мабуть, будуть галичани, бо розмовляють по ук-

раїнськи. Коли чоло колони ворожої кінноти в'їхало до села, наші сотні були заскочені, але на команду „до зброї!" Стрільці розбіглися поодинокі й малими групами по господарствах, садах і стріляли з-поза хат і інших забудовань по кінноті до останнього набою. Розлючений ворог безпошадно рубав тих, що боронились, старших рубав на місці — до полону не брав. К-ир полку і щоб на попасти до полону і тим не згнєбити полк, застрілювався. Найдовше боронилися огнем скорострїлів стрїльці першого куреня, що були на цвинтарі.

Наші втрати приблизно були такі: 50% взято до полону, 35% забитих і поранених, 15% втікли до поблизького лісу, або поховались у господарів, які допомагали їм усім, чим тільки могли, не шкодуючи свого одягу, щоб передягнути стрїльців. Мене врятували ріенож селяни і я втік передятутий". Перемога денїкїнців у с. Клебань не обїйшлася їм дешево. Втрати ворога в людях і конях були дуже великі,

Після розгрому 9-ого Стрїлецького полку, він не перестав існувати. Його рештки переорганїзовано в м. Томашпіль. Склад тих решток був такий: Сотня, що була в охороні 3-ої батерїї під с. Клебань — 92 стрїльців. Тї що їм пощастило втікти з Клебані — 5 старшин, 55 підстар. і козаків. Легко хворі після видужання в полковому таборі — 50 козаків. Буковинський курїнь, який в бою в селі Клебань участі не брав, мав при сотні по 70 - 80 бїйців у кожній. Кїнна сотня 9-го полку, що в Клебані не була — бїля 50 шабель.

Коли на третїй день після трагедїї в Клебані до дивїзїї повернувся полк. Чмїль, його призначено командним наново формованого 9-го полку з бойовим складом до 400 бїйців.

На господарській частині полку катастрофа в Клебані не вїдбилася. Вона залишилася в повному порядку й такий її стан значно полеглив полк. Чмелеві організувати Стрїльців, Формування переводилося на тїлах армії, в умовах постїйного її вїдступу. Не зважаючи на це, формування було доведено до позитивного завершення. Новозорганїзований 9-ї Стрїлецький полк, хоч і був нечисленний, але боєздатний і мїг би ще змїцнити 3-ю дивїзїю, але не судилося. У районі Староконстантинова, власне тоді, коли полк. Чмїль збирався приєднати свїй, ним зформований, полк до 3-ої дивїзїї, його зненацька оточили частини польської армії й забрали до неволі. Полишилися лише кїнна сотня, яка весь час була на фронті, разом з 3-ою дивїзїєю. У той спосїб, кїлькїсть полків 3-ої дивїзїї зменшилася до двох полків.

РОЗДІЛ XLІ

На переломі фронтних дій

Переможні бої 3-ої Залізної дивізії, на початку наступу проти Добровольчої армії ген. Денікіна, були її „лебединою піснею“, були останнім акордом її тріумфального маршу... На цьому властиво можна було б і закінчити, але кожна історія має свій кінець і тому підемо далі шляхом славної дивізії, до самого трагічного кінця її існування.

У половині жовтня 1919 року, фронтні дії на українському протиденікінському фронті набрали переломового характеру. Передумовою надії на успіх наступу було: забезпечення армії належною кількістю зброї й амуніції, медикаментами, шпиталями і санітарною обслугою, одягом і взуттям. Не проаналізувавши до кінця наявність цієї передумови, Уряд УНР заризикував наступ, докладаючись, головним чином, на бойовий дух армії й патріотизм вояцтва. Бойовий дух наша армія мала, патріотизм вояцтва був безсумнівний, але потрібної для наступу передумови бракувало, а самим патріотизмом виграти війни не можна.

Заризикувавши найвищу ставку, Уряд УНР програв її й опинився у розбитого корита своїх надій і сподівань. Український протиденікінський фронт починав тріщати... Настала мокра, вітряна й холодна осінь, а наше вояцтво на фронті було напів голодне, напів одягнуте й напів обутое. Бракувало зброї й амуніції, а до того всього, все більше давав себе знати найбільше нищівний ворог нашої армії — жахлива повальна пошесть тифу, що невблаганно косила ряди наших вояків. Число жертв тифу все збільшувалося, а чисельний склад частин армії УНР все зменшувався. Витривалість і патріотизм тих вояків, що їх та пошесть іще не діткнула, тримали їх у подивугідній героїчній поставі, але чи ж можна було наступати в так нечувано безнадійних обставинах? Армія „відгризалася“ як могла, але відступати мусіла.

Добровольча армія відштовхує сильним ударом дві наші дивізії в районі Христинівки й займає те містечко; у кривавому бою змушує Волинську групу відійти до Тульчина, здобуває Гай-

син і простує далі на захід. 3-ю дивізію перекидають латати поставші діри, спочатку в районі Тростянця, а потім змінити скривавлену Волинську групу, що займала позиції на лінії Тульчин - Клебань. Не зважаючи на знищення ворогом свого 9-ого Стрілецького полку, 3-я дивізія завзято боронить позицію на схід від Тульчина, але, коли Запорізький корпус, що був праворуч від 3-ої дивізії, змушено до відступу аж до району ст. Вапнярка, їй наказано відступити до району села Вапнярка. Тульчин зайняв ворог.

У районі станції Вапнярка йшов упертий бій Запорізького корпусу. Ст. Вапнярка була ще в наших руках, коли до полустанку Журавлівка зненацька вдерся одною сотнею декікінський козацький відділ; однак, коли розвідка заалармованого 8-го Чорноморського полку наблизилася до полустанку, то вже там денікінців не було. Виявилось, що зайнявши полустанок Журавлівка, командир козачої сотні, очевидно не орієнтуючись у ситуації, припускав, що ст. Вапнярка зайнята деякіицями й тому зателефонував туди. У той час на ст. Вапнярка був Комдив 3-ої полк. Удовиченко. Почувши, що говорить денікінський старшина, який просить поінформувати про ситуацію, полк. Удовиченко, зарепрезентувавши себе полковником Добровольчої армії, „наказав“ денікінському старшині негайно вирушити до Тульчина, бо „навколо петлюровці“, що той і вчинив ...

Втрати 3-ої дивізії на протиденікінському фронті були такі великі, а сили вояків так виснажені, що їй наказом штабу Дієвої Армії скеровано на відпочинок і приведення до стану боєздатності до району Могилева Подільського — на той час глибокого запілля. Але та глибінь, у зв'язку з загальним відступом армії УНР, хутко скорочувалася й ставала безпосереднім запіллям...

Відступ армії не давав 3-ій дивізії змоги ані відпочити, ані зміцнити себе до стану боєздатності, бо вона була змушена відходити все далі й далі на захід. Під час відступу пошесть тифу шаліла з новою силою, зменшивши бойовий склад дивізії до кількасот багнетів. У селах, що повз них переходила дивізія, залишалися мертві й хворі на тиф козаки. Хворих, тяжкий стан яких не давав можливості брати їх з собою, залишалося в селах, на підлогах селянських хат і в стодолах, в тифозній гарячці, без лікарської опіки, в повному розумінні цього слова — на ласку Божу ... Хворих із не так тяжким станом, везли на селянських возах, у дивізійному обозі. Померлих по дорозі ховали на

полянах і край лісу. По березових хрестах на цих могилах можна було легко прослідити тернистий шлях відступу дивізії ...

Трагічна доля тяжко хворих не минула й Командира 3-ої Залізної дивізії, полк. О. Удовиченка: його рівнож залишено, як майже безнадійно хворого. Хвороба улюбленого Командира і його примусове залишення на ласку Божу, вщерть морально пригнобило змасакровані тифом рештки дивізії. Команду над ними прийняв заступник к-ра дивізії, полк. Б. Ольшевський.

Зла доля хотіла, щоб відступ 3-ої Залізної дивізії, в так жалігідному стані, зі сходу на захід, ішов тим самим шляхом, що ним Залізна дивізія наступала, на чолі з полк. Удовиченком, переможно з заходу на схід, змитаючи на тому шляху переважаючі сили червоних москалів. В уяві засмучених „Залізних“, як на екрані, поставали картини днів минулої слави української зброї, що так стимулював віру й надію на краще майбутнє України. І водночас, як у калейдоскопі, промайнув у тій уяві пройдений шлях: Кам'янець Подільський – Шатава – Дунаївці – Міньківці – Нова Ушиця – Копай Город – Шаргород – Мурафа – Рахни – Комар Город – Томашпіль – Могилів – Вапнярка – Крижопіль – Піщанка – Попелюхи – Кодима... Тяжко було на душах вояків 3-ої дивізії...

РОЗДІА ХLII

Дальший відступ. Сепаратні дії УГА. Зятківський договір. Катастрофа. Безнадійність.

Залишивши позиції в районі Вапнярського Залізничного вузла, армія УНР продовжувала відступ на захід. Нами залишено Томашпіль і Комаргород. На проти денікінський фронт прибув, з району Шепетівка – Полоне, корпус Січових стрільців. Хоч пошарпана тифом, ця група була ще найміцнішою серед наддніпрянських частин, бо не приймала участі ані в попередньому протинаступі наддніпрянської армії, ані в попередніх оборонних її боях. 28-го і 29-го жовтня ця група і Запорізький корпус були в контр-наступі на Томашпіль – Комаргород – М'ясківка – ст. Вапнярка. Метою відступу було затримати рух денікінців, щоб упорядкувати наше заплілля.

Після невдачі контр-наступу, фронт наш посунувся далі на захід, до лінії Ямпіль - Черневці - Джурин - Рахни. Щоб прикрити дальший відступ тих дивізій армії УНР, що вимагали відпочинку, штаб Дієвої Армії наказав Січовим Стрільцям і Запорожцям знову перейти до наступу на Томапшіль і Комаргород. 3-я дивізія в цьому наступі участі не брала; вона все відходила від одного місця відпочинку до другого, намагаючись привести себе до стану боєздатности. Після наступу, знову відступ у напрямку на Нову Ушяцю - Дунаїнці - Жмеринка. 3-я дивізія перейшла з району Могилева Подільського до району Курнлівці Муровані, а звідтіля знову на захід, аж до радону м. Фельштин. Головний Державний Інспектор, полк. В. Кедровський, доповідаючи Раді міністрів УНР про ситуацію на фронті, заявив, що „нам бракує набоїв і що наше військо часто відступає, бо не має чим стріляти. Але головна причина прориву на фронті, — казав він, — є сепаратна політика галицького командування. Галицькі частини наче навмисно весь час відступають перед менш численним ворогом. Кедровський не сумнівався в сепаратних планах галицького командування." (І. Мазепа. „Україна в огні і бурі революції". Стор. 110. Т. II.).

Вуло в тому твердженні Кедровського явне перебільшення,

бо головною причиною були всі причини вкупі, але було правдою, що вояки УГА в боях з Добровольчою армією не виявляли того завзяття, що було таке притаманне їм на протипольському і протибольшевицькому фронтах. Причиною цього явища була та психоза „денікіноманії“, що опанувала в той час як Начальну Команду УГА, так і політичний провід Західної УНР, що його очолював диктатор Євген Петрушевич. Прийнявши свою ілюзію за дійсність, вони вбачали в Добровольчій армії непереможну потугу, протиставитися якій не було сенсу. Ілюзія ця постала якраз тоді, коли, згідно з передбаченням Симона Петлюри, Добровольча біло-московська армія почала розпадатися і була напередодні остаточної ліквідації її армією червоно-московською.

У кінці жовтня 1919-ого року, Начальна Команда УГА перестала виконувати оперативні накази Штабу Головного Отамана. Її корпуси розпочали самочинно рух у непередбаченому штабом Головного Отамана напрямку, оголивши ліве крило фронту Січових Стрільців. Ані штаб Дієвої Армії, ані штаб сусіднього по фронті корпусу Січових Стрільців, ані диктатор Петрушевич, не були про це повідомлені... На нараді в штабі Начальної Команди УГА, в Винниці, з участю Петлюри, Петрушевича, ген. Сальського і ген. Тарнавського, молодші старшини Н.К., за мовчазною апробатою Командувача УГА, ген. Тарнавського, „в один голос заявили, що стан армії неможливий і що взагалі галицькі стрільці не хочуть битися проти Денікіна.“ (І. Мазепа. Там же, стор. 132). Були це симптоми, що нічого доброго не віщували. Як пізніше виявилося, ще перед цією нарадою, 25-ого жовтня 1919-ого р., ген. Тарнавський вислав таємно делегацію до командування Добрармії в складі от. О. Лисняка, сот. О. Левицького і сот. Куриці. Самочинні пересунення галицьких корпусів і були власне наслідком договорення повищої делегації з денікінським ген. Слащовим ...

Армія УНР продовжувала свій відступ на захід. 6-ого листопада, делегація Начальної Команди УГА, в складі от. О. Лисняка, от. А. Ерле і сот. О. Левицького, підписала сепаратний договір на ст. Зятківці, з представниками денікінського командування, поставивши уряди Наддніпрянської і Західної Українських Народних Республік перед доконаним фактом... Обурений Диктатор звільнив за це ген. Тарнавського і його нач. штабу, полк. Шаманека, але хутко після того договір акцептував і доручив його оформлення наступникові Тарнавського, ген. Микитці. Таке своє рішення Петрушевич умотивував 12-ого листопада, на

скликаний ним нараді, з участю представників галицького громадянства, в Кам'янці Подільським, в наступний приголомшливий спосіб:

„Мусимо залишити думку про самостійність ы шукати по-ратунку в порозумінні з Денікіном. Лінія Директорії власними силами, це ризиковний шлях. Ми мусимо годитися з Польщею, або з Денікіним. З Польщею неможливо, бо вона може забрати собі Правобережну Україну. Росія не є така страшна, як Польща. Треба погодитися на автономію, бо ми ще не доросли до самостійности. Україні бракує для державного будівництва освіти, інтелігенції, тому думати сьогодні про самостійну Україну — це просто фантазія!" (І. Мазепа. Там же, стор. 140, Т. П.), Ось зміст Зятківського договору:

„Галицька армія переходить у повнім своїм складі, з етапними установами, складами і залізничним майном, на бік російської Добровольчої армії і віддається в повне розторядження Головного Коменданта озброєних сил Півдня Росії, через коменданта військ Новоросійської області.

Під час перебування під згаданою командою, Галицьку армію не буде вжито до боротьби проти армії отам. Петлюри; до хвили одержання дальшого завдання, Галицьку армію відводиться в запілля.

З огляду на відсутність території, Галицький Уряд припиняє тимчасово свою діяльність і переходить під доку російської команди Добровольчої армії. Місце перебування Галицького Уряду — Одеса."

Славну сторінку спільної збройної визвольної боротьби перевернуто...У найбільш критичний час свого існування, Соборність, на підставі Акту 22-ого січня 1919-ого року, не витримала іспиту соборної дозрілости. Соборність залишилася на папері, як архівний документ побожних прагнень. Шляхи обох братніх армій розійшлися. УГА пішла на схід, під опіку московських неділинців, а армія УНР — на захід, залишена на призволяще, назустріч своїй недолі. Чи ж зустрінуться, щоб ізнову з'єднатися?

Маршуючи одним шляхом, але в різних протилежних напрямках, одні для хвилевого відпочинку від фронтової перетвоми, під московською опікою, а другі на нові страждання, во-яки обох армій зустрінулися вже поінформовані про Зятківський договір. Ні в одних, ні в других не було ані взаємних закидів, ані взаємного жалю. Не вони рішали й не вони за Зятківський

договір відповідали. По братньому поділилися тютюном, або й останнім шматком хліба й розійшлися, можливо навіть не цілком усвідомлюючи собі весь трагізм їхньої перехресної зустрічі. Визначений діалог, хоч і не злочиного характеру, знаходимо у спогадах ген. Крата, коли він згадує про зустрічні діалоги між наддніпрянцями й галичанами на шляху поміж Курилівцями Мурованими і Новою Ущицею. Але на загал, спогад має оптимістичний характер. Цитуємо уривок із того спогаду:

„Дуже знайомий був цей шлях. Багато разів пересовувалися по ньому наші колони, то в наступ, то у відступ, але ніколи цей шлях не був такий сумний та такий трагічний, як у ту незабутню осінь. Наддніпрянці йшли на Захід; йшли в невідоме, босі, обдерті, без набоїв, без ліків; йшли в супроводі стогонів товаришів-побратимів зброї, що маячили в тифозній гарячці та в супроводі стогонів коней, що обабіч дороги конали з голоду, бо не було фуражу.

А назустріч — на Схід — у терени, призначені Ленініном до розлоги Галицької армії, йшли галичани, зведені Зятківською угодою з ясного шляху боротьби до згину. Йшли на манівці рятунку особистого життя вояків та збереження майна дорогою ціною капітуляції та підлеглості ворогові.

Здавалося, український Захід і схід розійшлися навіки. Здавалося, сини Києва і Львова, Дніпра й Дністра, ніколи вже не зустрінуться на шляху до спільної мети — Соборної України.

Проте історія вписала факти, які на віки-вічні служитимуть доказом того, що спільна кров та спільні бої, без огляду на всякі договори та міркування політиків, лучать розлучених братів. Факти ці сталися власне під час Зимового Походу, того славетного походу, коли армія УНР, без УГА, п'ять місяців мандрувала по Батьківщині, сіючи паніку у ворожих рядах та поширюючи національну свідомість і прагнення волі поміж своїми, спантеленими большевицькою дурійкою, братами, а славетна колись Галицька Армія безпомічно догоряла, втративши ту провідну зірку, що світила їй підо Львовом, Чортковом і під Києвом.

У таких, здавалося б, найбільше несприятливих обставинах, виявилось, що обидві роз'єднані армії стриміли до одного: знову бути ралом і, як колись, разом боротися за волю України."

(„Різними шляхами". „Свобода". 1-го липня 1955 р., ч. 125. Бюлетень ОБВУА. Подано з оригіналу рукопису, що не все погоджується з надрукованим у Бюлетеню.)

Дуже спізнений рефлекс на Зятківський договір знайшовся в спогадах б. адъютанта ген. Тарнавського, пізніше відомого політично-громадського діяча Д. Палієва:

„Сьогодні, з 10-літньої перспективи, розглядаючи ту сторінку історії (Зятківський договір — О.В.), немає думок поділених. Всі стоять на становищі, що політично був це промах, якого не можна допускатися навіть у найкригічніших хвилинах (найка рго futuro). З військового становища був це крок наскрізь фальшивий, а поповнено його наслідком злого поставлення розвідочної служби при Начальній Командні УГА. Це й спричинило, що ми дивилися на Денікіна, як на грізну мілітарну силу в той час, як денікінська армія вже відступала на цілому большевицькому фронті, представляючи собою здеморалізовану отару". („Літопис Червоної Калини", 1930).

Згідно з доповненням із Денікіном, УГА відійшла із спільного з армією УНР фронту для зосередження в районі м. Винниця. На протиденікінському фронті залишилася сама Наддніпрянська армія, подвійно загрожена: обходом на тому відтинку фронту, що його займала УГА, і ударом Добровольчої армії, зміцненої силами, що їх знято з фронту проти УГА. В наслідок такого фатального становища на фронті, залишеної на призволяще, Армії УНР, дійшло до катастрофи.

Ген. Удовиченко так характеризує тогочасну ситуацію на наддніпрянському фронті: „Під ударами Добрармії, фізичні сили Української Армії були остаточно зломлені, але дух був твердий. Рештки бійців, хоч і босі й голі, голодні, без амуніції, рішили не здаватись на ласку ворога, а битись до останнього. Шляхи відступу Української Армії являли з себе жакливу картину. На возах везли тисячі хворих на тиф, прикритих тільки дірвими шинелями."

Гармати, що їх голодні коні не мали сили тягнути далі, залишали по дорозі, знявши з них перед тим колеса і замки, а знявши, топили, якщо було де. Під час відпочинку 3-ої дивізії в Фельштині, рештки 4-го гарматного полку реорганізовано в батарею з 5-ох гармат. До батареї доходили 2 важкі скоростріли на тачанках, кухня, 15 возів для хворих козаків і 68 коней. К-нр батареї сот. В. Зарицький, молодших старшин — 7, підстаршин і гармашів — 75. Це було все, що залишилося від 4-го гарматного полку. З решти 3-ої гарматної бригади (без гармат) зформовано кінний відділ, на чолі з полк. Г. Чижевським. Хворих коней і різне військове майно, що його не було як везти далі,

роздавали селянам за опіку над залишеними в їхніх хатах хорими, або нездібними, з огляду на виснаження, на дальшу мандрівку, козаками.

У Фельштині повернув до полку з Винницького шпиталю, з іще не зовсім вилікуваною раною, полк. Вишнівський і обняв команду над 7-им Синім полком. Армія безперестанно відходила, лише „огризаючись", щоб, спинивши на короткий час ворога, дати можливість тиловим частинам і обозам спокійніше відходити. Після розпачливих спроб затримати ворога перед Проскуровом і Староконстантиновом, армія залишила ці міста і спрямувала свій рух до району м. Любар. З Фельштина 3-тя дивізія рушила похідним порядком у тому ж напрямі, через Старокостянтинів – остропіль. Загальне становище армії виглядало трагічно-безнадійним. Почуття безнадійности тяжіло над вояками армії УНР, але не зламало їх ані духово, ані морально.

Під час відступу в Старокостянтиніві відбулася військова нарада, з участю Головного Отамана і Командувача армією, отамана В. Сальського. Під час наради виступив із промовою к-ир Гадамаків, відомий авантюрник „батько-отаман" Омелько Волох, закликаючи до визнання радянської влади й союзу з большевицькою Москвою. Петлюра перевав промову. Серед командного складу вибухло голосне обурення. Полк. Дубовий, відкликавши декого з командирів полків, запропонував не випустити Волоха з наради живим. Полк. Жупінас погодився забити зрадливого авантюриста. З готовим до стрілу револьвером, він чекав на Волоха при виході з залі нарад ... Ззнайшовся хтось, що шепнув про це Волохові. Той кинувся до Петлюри з благанням рятувати його життя... Старий сентимент Петлюри до Волоха, ще з того часу, коли Петлюра був командиром Слобідського Кошу, а Волох – командиром Гайдамаків у Коші, вдруге врятував зрадникові життя. Перший раз у березні 1919-ого рю, коли Волох перейшов був на радянську платформу, видав „універсал" проти Директорії і хотів перетягнути на бік большевиків увесь Запорізький корпус. Рішучий спротив корпусу став цьому на перешкоді, але Волохові минуло це безкарно. Справу затушовано. Не було ані слідства, ані воєнного суду, хоч зрада каралася смертю...

РОЗДІА ХЛІІІ

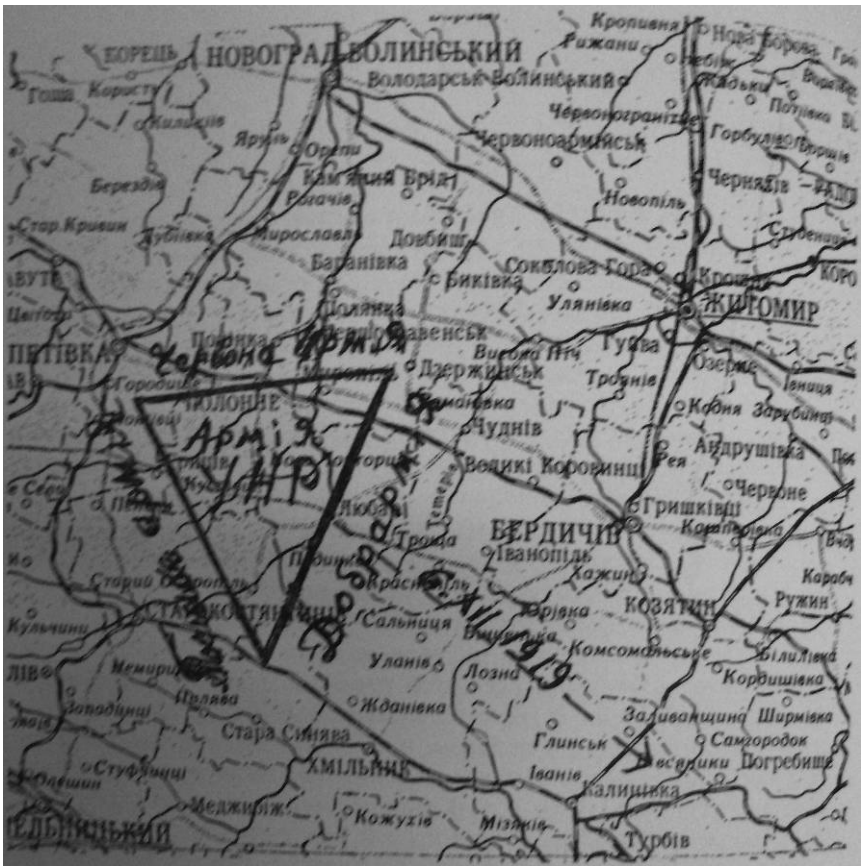
**Загальна ситуація. Трикутник смерти. Зрада Волоха.
Реорганізація. Бути чи не бути? Новий Комдив 3-ої дивізії.**

У початках грудня 1919-ого року, протиукраїнські фронти були наступні: Добровольча армія Денікіна: лінія Козятин — Староконстантинів; Червона армія: Бердичів - -Чудвів – Новгород Волинський; Польська армія: Кам'янець Подільський - Дунаївці - Чорний Острів - Полонне і далі вздовж р. Случ, в напрямку на північ.

Армія УНР зосередилася в так зв. „Трикутнику Смерти": Остропіль - Лубар - Миропіль. Така назва постала тому, що проти кожного боку трикутника, що в ньому силою обставин опинилася армія УНР, був ворог: польський фронт, денікінський фронт і большевницький фронт.

2-ого грудня, зранку, до села недалеко від Любара, що в ньому часово зупинився 7-й Синій полк 3-ої Залізної дивізії, прибув хор. Дем'яненко й доручив командирові полку наказ Головного Отамана. Згідно з наказом, полк. Вишнівський мав негайно вирушити, на чолі колони, що складалася з його полку та інших відділів, якщо такі були в селі, а прибувши, негайно зголоситися до Головного Отамана. У селі на той час, крім Синіх була лише чота розвідного відділу 3-ої дивізії, на чолі з полк. В. Яворським.

К-ир Синього полку знайшов Головного Отамана в невеликому будинку, на головній вулиці містечка. У малій кімнаті Симон Петлюра був не сам, разом із ним був його ад'ютант, сот. Крушинський. Головний Отаман ходив по малій кімнаті, заклавши обидві руки за спину й пожвавлено щось йому говорив. Після привітання розпочалася розмова. Вона була коротка. Ствердивши, що в Любарі крім Гайдамаків Волоха і ватаг Божка-Данченка інших військових частин ще нема, Петлюра згадав про „вибрик", як він це окреслив, Волоха й додав, що Волох не виконав наказу бути разом із Запорізькою дивізією в районі Мирополя і самочинно прийшов до Любара. Можливо, казав Петлюра, що заноситься на якусь нову авантюру Волоха в Любарі. „Я викликав Вас," — продовжував він, звертаючись до пол-

Трикутник смерти

ковника Вишнівського, — „в надії, що присутність у Любарі бодай невеликого відділу стримає Волоха від нерозважного кроку. ”

Відповідаючи, к-ир Синього полку висловив сумнів щодо стримання, бо сили тріумвірату „отаманчиків" {Волох - Божко - Данченко) перевищують ті, що він привів їх до Любара. На його думку, єдиною можливістю стримати Волоха ще перед тим, як до Любара прийде якась наша дивізія, є заскочення Волоха сьогодні вночі й обезброння його Гайдамаків. Одначе, Головний Отаман на цн не погодився, мотивуючи свою відмову тим, що

Волох не дасть себе легко обезброїти, а до кровопроливу допустити він не хоче. На тому розмова й скінчилася.

Вночі, з 2-го на 3-ого грудня, Волох, після попереднього доловлення з начальником Спільної Юнацької Школи, полк. Вержбицьким, загарбав державну скарбницю, що її охороняла Юнацька Школа, і разом із своїм Гайдамацьким відділам і більшою частиною Юнацької Школи, попростував до большевиків. Зрада відомого авантюриста. Омедька Волоха, стала фактом докованим. Наколи б Головний Отаман погодився був на обезброокня зрадливого „батька-отамана”, то тієї ночі дійшло б було до зустрічного бою на вулицях Любара поміж Синіми і Гайдамаками. Полилася б кров, були б жертви, але державної скарбниці Волох таки не здобув би.

Силою обставин, гарматна бригада 3-ої дивізії опинитися в оточенні волохівських „червоних Гайдамаків”, під загрозою примусового переходу, разом із Волохом, до червоної армії, але їй пощастило з того оточення вирватись. Передаю зміст (не дослівний) спогаду про це сотника тієї бригади, інж. Леоніда Ромакюка:

„Ми посувалися на північ. Десь між Чорвим Островом і Любаром, ми зустріли роз'їзд польських уланів. Ні вони нас, ні ми їх не чіпали — ми простували на північний схід, вони широким півколом повернулі на північний захід. Так, тут, у цьому кутку, були всі — і Українська Армія, чн те. що з неї залишилося, і поляки, і большевикп, десь далі на північ, і денікінці, десь на схід. Добивали Україну. А над усім, у сніговій імлі, маячив найстрашніший ворог — т и ф...

Перед Любарем полк. Чижевський наказав мені їхати з чотирма розвідачами наперед квартир'єром. Він хотів, щоб бригада була приміщена на передмісті Любара, де було б легше розташуватися й прогудувати коней. День був морозний, поля притрушені раннім сніжком. Шлях виразно чорнів перед нами. Десь біля самого Любара. ми побачили 4-ох вершників; годі було знати хто саме вони. Я залишив двох розвідачів, а з другими двома наблизився до вершників.

— Я отаман Данченко. Любар є тереиом моїх повстанців. Хто Ви? — Тон запиту цієї, порівнюючи ще молоді людини, був досить бундючний.

— Хорунжий Романюк, квартир'єр 3-ої Залізної гарматної бригади Української Армії — відповів я коротко. — Бригада й інші частини надходять за нами.

Я виразно бачив, що „отаманові" це не подобалось. Мабуть, він хотів би задемонструвати нам, що він тут „господар хати", але побачивши, що на обрію вже чорніла наша бригадна валка, негайно повернувся й почвалав назад до Любара...

Любар виглядав не краще й не гірше, ніж пересічне містечко в цій частині України. Жидівські крамниці, тепер, очевидно, порожні, та кілька корчем і заїздів, причаїлися по обох боках торговиці. Ось споживча кооператива, здається, торгує. Далі височіли бані церкви і готична вежа костюлу. Людей на вулицях небагато, хіба біля кооператива, коло одної з корчем стояли хурманки й кілька осідланих коней. Мало балакучий міщанин, біля якого ми зупинилися, сказав нам, що по іншому боці р. Случ в Старому Любарі. знайдемо великі подвір'я, просторі хати й клуні, що в них легко буде розташувати як людей, так і коней. Дійсно, за досить широкою річкою, вже замерзлою, ми знайшли вигідне розташування для нашої бригади. Хати стояли по вулиці, і за господарськими будівлями тяглися аж до річки розлогі луки. Чималі копиці сіна й соломи заповідали, що й наші коні не зле матимуться. Коваль був недалеко.

Ми вибрали велику заможну хату, майже проти пошти, під штаб бригади й трохи далі, майже таку саму, для старшинського зібрання. Наша частина повільно розташовувалася на ніч. Потомлені люди і коні, трохи попоївши, втихомирювалися. Лише стежі, час від час, повільно рипали чобітьми по гомінкій морозній вулиці.

Другого дня рано, полк. Чижевський, залишивши замість себе сот. Чижевського, від'їхав із розв. Акаловським до Нового Любара, де мали бути наші вищі штаби, включно зі штабом 3-ої Залізної дивізії. Коло 11-ої години перед полуднем, я і сот. Чижевський вийшли на вулицю. Мали ми замір піти до старшинського зібрання, але побачивши біля пошти гурт козаків патлатих папахх і кілька санок, змінили напрямок і пішли до пошти. Там було рушно. Козаки спішно виносили великі пакунки з будинку пошти й поквапливо вантажили їх на санки. Зацікавившись, ми пропхалися через юрбу й попростували до середини будинку. Наш одяг і наші штани не відрізнялися й тому ніхто не звернув на нас уваги. Ми побачили, що пакунками були урядові мішки з написом „Державна Скарбниця", але ще й тоді не втямили, що саме діється. Побачивши в кутку кулька юнаків в уніформі Спільної Юнацької Школи, що розгублено купчилися біля стіни, підійшли до них. Нас здивувало, що вони були без

зброї. Я запитав одного з них, що тут діється. Він прихапцем розповів нам, що вночі до пошти прибула Державна Скарбниця, під охороною чоти юнаків. Налетіли волоховці, обеззброїли їх і захопили Державну Скарбницю. Тепер вони вивозять її до отамана Волоха, що зрадив Армію УНР і приєднався до большевиків.

Ця новина була для нас, наче грім із ясного неба, але що могли ми зробити? Я мав при собі наган, але сот. Чижевський і юнаки зброї не мали. У той час у нашому штабі не було нікого, крім бунчужного й пари розвідачів. Отже, годі було думати про якусь акцію спротиву. Коли волохівці вже докінчували вантаження Скарбниці, я і сот. Чижевський швидко виплуталися з натовпу й перебігли вулицю до штабу бригади. Щоб не притягати уваги волохівців, ми зняли прапор бригади з брами. Сот. Чижевський рішив спробувати перейти замерзлу річку Случ. Він дав мені свій величезний „жандармський" мавзер у дерев'яній кобурі і взяв мій наган, бо його легше було сховати під кожухом. Сказавши мені: „Тримайтесь тихо. До побачення!" — він зник за стодолюю.

Я, з одним розвідачем, вийшли на вулицю, щоб дивитися, що саме діється. Ставши на розі, ми мали добрий розгляд на три боки. Було вже десь між 2-ою і 3-ою по полудні. Раптом ліворуч показалися три вершники, що швидко наближалися до нас. Водночас з гори з'явилася група на конях, що теж простувала до нас. Вмить ми були оточені.

— Отес вони, бери їх! — гукали одні. Інша група, під проводом високого вершника, з інтелігентним обличчям, зупинила крикунів.

— Куди ви берете їх? Ми їдемо до отамана Волоха і вони з нами!

Він схилився до мене й потиху:

— Масте коней? Дайте їх привести. Їдьмо!

В його поведінці було щось, що розвіювало сумніви. За хвилину мій осідланий кінь був тут і вся група — 8 чи 10 людей — швидко рушила на північ. Було дивно, що ніхто не звернув уваги, звідки приведено коня.

І в мене і в незнайомого вершника були добрі коні й у чвалі ми значно випередили решту. Тоді він відрекомендувався як підп. Климко, гармаш Залізничної дивізії. Я назвав себе й мою частину. Він планував ніби приєднатися до Волоха і, покликаючись на konieczність упорядкування обозу й закінчення перековки

коней, дістати дозвіл вирушити пізніше. На його думку, вигра на часі дасть шанс на визволення під „опіки“ зрадника-отамана. Без вагання я погодився, бо треба було за всяку ціну рятувати залишки бригади.

Ми наздогнали обоз гайдамацької частини й самих волохівських Гайдамаків. На чолі розтягнутої колони їхав сам „батько-отаман“ Нолох. Підїхавши до нього, ми представилися по-військовому й заявили, що наші частини приєдналися до нього, але не зможемо вирушити до Чуднова раніше, ніж за 5-6 годин і пояснили, чому саме. Волох був наявно втішений. Його широке, вкрите ластовинням віспи і заросле рудою бородою, обличчя задоволено всміхалося, отсе, мовляв, і гармати є... Він запевнив нас, що ми можемо спокійно докінчити наші справунки, бо обидва мости ним зайняті й хоронені Гайдамаками, після чого наказав своєму адьютантові повідомити застави, що ми вже „їхні“, але вирушаємо на Чуднів допіро вночі. На прощання Волох нахилився до нас і докинув довірочно: — Пропуск — „шлик“, відклик — „Шепетівка“...

Ми обернулись і почвалані назад, напружено чекаючи, що нас іще хтось дожене, зупинить, заверне... Час минав, але нас ніхто не доганяв. Ми зідхнули з полегшею й почали планувати, що і як зробити. Незабаром почало сутеніти. У Старому Любарі ми поінформували наших людей, коротко і довірочно, про ситуацію й наш плян. Ми мали зменшити наш обоз до найпотрібнішого і якнайбільше людей посадити на вози, санки і коней, а тоді зформувати валку так, щоб на чолі були вершники, за ними хурманки й сани, а на кінці гармати. Копита коней мали бути обмотані мішками й ганчірками.

Около 9-ої вечора з'явився розвідач Акаловський, що перейшов був р. Случ із Нового Любара й приніс записку від полк. Чижевського, приблизно такого змісту: „Дивізія вирушає спішно на Чорторию. Рятувати вас нема змоги. Переходьте поодинокі на цей бік. Ст. Ч. тут. Щастя Боже! Г.Ч.“

Я подер записку, нікому про неї не кажучи. О 9-ій год. 40 хв. вечора те, що лишилося з бригади, витяглося в колону: 20 вершників, хворі, обоз і кілька гармат. За моєю колоною — колона пполк. Климка. Я з моїми вершниками мав зайняти південний міст, а пполк. Климко із своїми — північний.

Ми були готові. Докладно о 9-ій годині 50 хв. вечора ми мовчки вирушили до південного мосту, що його ми мали форсувати. Перед нами стояв довгий будинок, здається жидівський

заїзд. За булинком, яких 50 метрів ліворуч, був міст. Ми припускали, що водохівська застава є обличчям до протилежного берега й тому не матиме часу повернути фронт і кулемет проти нас.

Я витягнув прокляту мавзерівську пістолю., „Не стріляти... Рушай!..” Ми зірвалися із-за рогу. Коротка хвилина і ми вскочили на міст. Мої вершники щось вигукували, якісь фігури плигали з мосту, кидаючи рушниці... Ось перевернений кулемет... Я і два вершники вже на другому боці мосту. Я все ще вимахую мавзером і кричу: „Піддавайся!...” Якісь силуети вискакують із яру, вже за мостом і підносять руки догори... Вони піддаються. З півночі пролунало кілька пострілів. Це певно підп. Клімко на другому мості. І знову тиша. Напруження зникає, ситуація виявляється. Ми захопили волохівську заставу — 8 Гайдамаків і кулемет. На другому боці я гуртую заставу юнаків, що теж піддалися нам. Кажу їм хто ми; вони засоромлено виправдуються. З півночі над'їхав вершник пполк. Клімка. Вони там теж захопили міст і вже почали переправляти на „наш” бік свою колону. Десь кого 1-ої год. ночі ми закінчили перехід і повільно рушили в напрямку на Чорторию, де був штаб гарматної бригади. Коли я зголосився до штабу, то обидва Чижевські не хотіли вірити, що наша бригада врятована і ми всі цілісенькі...

3-тя дивізія приготувлялася до виходу в запілля ворога. Хоч ніхто з нас не знав, що нас чекає — вагання не було. Ми відчували себе малим коліщатком великої машини і тримали міцно своє місце в ній. Машина ж бо працювала... 5-ого грудня 1919-ого року, ввечорі, ми одержали наказ бути готовими до виступу. Нарешті очікування скінчилося... Час виступу: вніч із 6-го на 7-ого грудня.

Ніч була темна. За захмареним небом не було ні місяця, ні зірок. Починало сніжити. А на серці, попри все, було ясно і радісно. Починалася нова дія великої містерії боротьби за волю України... Руш-а-а-ай!..”

Зрадник Волох іще раз боляче заскочив нашу армію під час перебування її в Зимовому Поході. У початках січня 1919 року, під час Зимового Походу, в м. Гумані перебував 6-ий Загін Запорізької дивізії: Вніч із 11-ого на 12-ого січня, о год. 4-ій, це місто захопив зненацька Волох і взяв до полону Запорізьку залогу. Полонених козаків приділив до Гайдамацької частини; тих старшин, що погодилися перейти до нього, залишив, а решту по-

стріляв. Дальша доля Волоха долею всіх авантюристських зрадників. Зорієнтувавшись, куди саме веде їх Волох, Гайдамаки почали дисертувати. Організовано перейшло до армії УНР в Зимовому Поході волохівський сотник Легін. Решту Гайдамаків, що їх Волох таки довів до „московсько-комуністичного раю“, примусово вліто до 44-ої й 60-ої московських червоних дивізій. Самого Волоха знищено пізніше, згідно з засадою „мурин зробив своє, мурин може померти“.

З огляду на величезні втрати армії УНР, головним чином від тифу, штаб Дієвої Армії вирішив реорганізувати її, звівши групи в дивізії. Дивізіями, що постали з груп, були: Запорізька, Київська і волинська. Фактично. Всі ці дивізії були, щодо численности, такими лише з назви. 3-тя дивізія не входила в той час до жадної групи. Спочатку планувалося підпорядкувати її штабові Київської дивізії, але згодом проект цей відпав. Вирішено додати до неї Спільну Юнацьку Школу з її Старшинською школою, але через авантюру Волоха й до цього не дійшло. Разом із 3-ою дивізією дивізією в Зимовий Похід вирушили лише ті юнакх й старшини, що їх пощастило не вирушити примусово разом із Волохом.

Змушена до оборонної кійкн за проголошену Українською Центральною Радою державність України, армія УНР провадила ту війну в умовах так невідрадних, так просто жакхливих, що можна лише подивляти її витривалість на протязі чотирьох років безупинної війни, протиставляючись ворогам водночас аж на трьох фронтах: большевицькому, польському й денікінському. І ось, опинившись на руїнах своїх визвольних мрій та надій на невеличкому кусні української території, що ще залишався, оточена з усіх боків ворогами й запроторена в мертвий кут, із якого, здавалося, не було вже виходу, армія УНР стояла тепер перед розв'язанням трагічної Гамлетівської проблеми: „Бути чи не бути?“

Проблема була дійсно трагічна: зброї й амуніції обмаль; морозно-вітряна зима, сніговиця, а одягу і взуття бракує; шаліє тиф, а медикаментів і санітарної обслуги нема; хворі, що їх везуть на возах, прикриті діржавими шинелями; шлунки вояків порожні, фізичні їхні сили підупали... Усе, що ще залишилося в армії — це незломний дух. Армія УНР, радше та решта армії, що мала ще силу тримати зброю в майже знеможених руках, не хоче ані здаватися на ласку ворога, ані самоліквідуватися.

А якже з тими тисячами хворих на тиф, що в шпиталях і залишених на ласку Божу по селах?..

За армією тяжко пройдений шлях, шлях слави і страждань. Шлях без кінця довгий, шлях густо усіяний березовими хрестами на могилах жертв тифу, а перед нею безпросвітна безнадійність, а навкруги ворог, ворог, ворог... Командний склад армії шукає виходу з трикутника смерті, хоче рятувати армію від цілковитого розпаду, хоче зберегти організовану силу бойового ядра армії. Не зважаючи на катастрофальний стан, Командувач армії прагне витримати бодай до весни, щоб потім розвернути її до попереднього стану. У всіх був проблиск, підсвідомий проблиск надії на наш політичний провід. Аби тільки витримати, аби тільки зберегти ядро армії, щоб у слушний час стати до його диспозиції!..

Було лише два реальних шляхи до виходу з катастрофальної ситуації: самоліквідація, або здатися на ласку одного з трьох ворожих урядів. Третій шлях видавався нереальним, бо занадто багато перешкод було на ньому, а сама думка про те, що всі ці перешкоди можна подолати, виглядала на абсурдну. Одначе на нараді вищого командного складу армії перемогла власне ця, ніби недоречна, думка. Вирішено прорватися у запілля деієкінської армії, щоб продовжувати збройну боротьбу за українську державність в умовах партизанщини і водночас зберегти фізично ядро армії. Справу рішення комплікувала дилема зберегти армію, чи рятувати хворих. Перемогла думка, що загроза знищення хворих у шпиталях була меншою ніж загроза знищення армії. Це вирішило справу так зв. Зимового Походу. Це остаточне рішення було тяжкою проблемою для Командувача Армії і її вищого командного складу, бо воно вимагало нових жертв, але кожне інше було б свідомим знищенням армії. Усі погодилися з тим, що краще згинуть на полі бою, ніж рятувати своє життя ласкою ворога.

Становще 3-ої дивізії, на передодні вирушення в Зимовий Похід, ускладнювало ще й те, що в найкритичний час свого існування, вона опинилася без свого Командира, полк. Удовиченка, якому не тільки беззастережно довіряла, але якого цінила й любила, якому була віддана. Хворого Комдива заступав його заступник, полк. В. Ольшевський, що його дивізія рівнож знала і цінила, як бойового командира. У Любарі 3-тю дивізію спіткала дуже прикра несподіванка: без жадних до того підстав, Командувач армії призначив новим командиром 3-ої дивізії полк В.

Трутенка, б. начальника Юнацької Школи, залишивши полк. Ольшевського на становищі його заступника. Цим наказом скривджено не тільки полк. Ольшевського, але й всю дивізію. Була це фатальна помилка, що спричинилася до трагедії 3-ої дивізії.

В умовах партизанської війни, що до неї шикувалася вся армія, отже й 3-тя дивізія, коли в запіллі ворога на всіх учасників Зимового Походу чигала смертельна небезпека з усіх боків, командиром дивізії повинен був бути не лише кваліфікований старшина, але й такий командир, що його в дивізії добре знали й до якого мали б довір'я. Під командою командира дивізії вирішувалося питання бути чи не бути дивізії, питання життя й смерті довірених йому вояків дивізії. Таким власне командиром і був полк. Ольшевський.

Усе повище не було прийнято під увагу Командувачем Армії. У похід у незнане призначено командиром 3-ої дивізії цілком нову для неї людину. Невідомо чим саме керувався Командарм, коли підписував наказ про призначення командиром дивізії полковника Трутенка, але одне можна з певністю ствердити: керувався всім, тільки не добром славної дивізії... Він не міг не здавати собі справи, що провадження збройної боротьби в умовах партизанщини базується головним чином на довір'ї до командира; не міг не знати, що полк. Трутенко такого довір'я не мав, що, поминувши бойового полк. Ольшевського, який був у дивізії від самого першого дня її заснування, він тим самим вразив усю 3-тю дивізію. Одначе, хоч Командарм здавав собі справу, хоч знав, але дуже легко перейшов над цим до порядку денного. Правдоподібно головну ролу у призначенні заграла протекція.

Новопризначений командир 3-ої дивізії, полковник В. Трутенко, мав військові кваліфікації, але не мав бойового досвіду в специфічних умовах нашої визвольної війни того часу, коли та війна провадилася без суцільного фронту, не мавши відповідного забезпечення флангів і тилу, отже, в умовах напівпартизанського характеру провадження війни. Усе ж, головною хобою призначення полк. Трутенка командиром дивізії в Зимовому Поході було те, що він був для дивізії чужою, незнаною особою, що відразу насторожило не тільки командний склад дивізії, але й її вояків. Усі вичікували перших кроків нового Комдива, щоб ближче його пізнати. Кроки ці були негативного характеру, але годі про них згадувати. Вони настроїли всю дивізію неприхильно до полк. Трутенка. З таким командиром 3-тя дивізія мала йти в Зимовий Похід, назустріч своїй трагічній долі.

РОЗДІЛ XLIV

Зимовий Похід.

У ніч із 6-го на 7-ого грудня 1919-ого року, 3-тя дивізія вирушила з району Любара, в складі армії УНР, у Зимовий Похід. Склад самої дивізії був наступний:

Командир дивізії — полк. В. Трутенко.

Заступник к-ра дивізії — полк. В. Ольшевський.

Нач. штабу дивізії — полк. Г. Стефанів.

Нач. операт. в-лу пггабу дивізії — полк. М. Крат.

7-й Синій полк. К-ир полку — полк. О. Вишнівський.

Склад полку: до 200 багнетів, 8 кулеметів і 20 шабель.

8-й Чорноморський полк. К-ир полку — сот. Любимець, наступник полк. Крата. Склад полку: до 250 багнетів, 8 кулеметів і 40 шабель.

9-й Стрілецький полк. Від полку залишилася лише кінна сот-Штаб і їздові гарм. бригади, на чолі з полк. Г. Чижевським. ня — 50 шабель. К-ир сотні — сот. В. Шульга.

Кінна чота в-лу контр-розвідки. Полк. В. Яворський.

Батерія 5 гармат. К-ир батерії — сот. В. Зарицький.

Разом усього до 500 багнетів, 16 кулеметів, 110 шабель і 5 гармат.

Кількість хворих на тиф і ранених, що їх возилося на возах у дивізійній колоні, перевищувала бойовий склад дивізії. Той склад, що його подав полк. Чижевський в „Короткій історії 3-ої дивізії" — 1500 старшин і козаків, при 10-ти гарматах, 50-ти кулеметах та 120 шабель (ст. 21) — є безсумнівною гіперболою.

Старшина і козаки армії УНР, розпочинаючи вимарш „у невідоме" — Зимовий Похід, — без надії надіялись і без віри вірили... Але та надія й та віра, більше підсвідомі ніж наявні, стали в ту пропам'ятну, незабутню, темну й морозну ніч сенсом їхнього життя, тією „солонинкою", що за неї хапаються утопаючі. Якби тієї ночі було віднято від Армії ту „солонинку", то вона перестала б існувати — розлетілася б, так як те крихке

скло, що його зенацька вдарило щось тяжке. Вона перетворилася б із колони війська в безладну юрбу охоплених панікою людей, що, розбігаючись у всіх напрямках, намагаються рятувати своє zagrożене життя, кожний на власну руку... Непереможений дух, що його зберегла армія — джерело підсвідомої надії й віри — стимулював армію під час Зимового Походу і зміцнив її до стану боєздатности.

Вслід за колоною вояків, що йшли походним порядком, тягнулася довга, здавалося без кінця-краю довга, колона хурманок, а на кожій з них було повно хворих на тиф, або ранених, що воліли ділити долю своєї дивізії до кінця.

Падав сніг і стелився білою пеленою на непритомних і іапівпритомних, напівроздягнутих постатях, організм яких змагався за життя без ліків і санітарної обслуги. Окутана темрявою зимової ночі, безшумно рухалася колона назустріч своїй, невідомій ще, трагічній долі, нагадуючи собою радше довгу-предовгу похоронну процесію, ніж колону війська.,.

Був це час, коли наступ Добровольчої армії ген. Денікіна на протибольшевицькому фронті заламався й армія та була змушена перейти від наступу до відступу. Відступ цей почав приймати панічний характер. Червоні москалі перемагали білих і вже не було сумніву, що дні існування денікінської армії пораховані.

Залишивши в районі Любара все, що не надавалося до Зимового Походу — особові й тягареві авта, вози з різним майном і виснаженими до остатку кіньмн, тощо — армія простувала до району, що його на той час займала УГА, щоб, пройшовши його, форсувати залізницю поміж станціями Голендри і Калинівка. На 10-го грудня 3-тя дивізія дійшла до с. Лозин, звідкіля рушила через Глинськ до району Овечаче, куди вона и прибула без перешкод, бо в селах, що через них проходила дивізія, денікінців не було. Під час переходу через район постою Галицької Армії, не тільки не було будь-яких ворожих виступів проти частин Армії УНР, але навпаки — постава галицького вояцтва була дуже прихильна; були навіть випадки висловлення жалю, що УГА не з нами.

Головні сили Добрармії були тоді скупчені в районі Бердичів - Козятин, де її тиснула червона армія. Невеликі відділи денікінського війська були лише на вузлових станціях, а район Винниці займала УГА; денікінських частин було зовсім мало — лише стільки, скільки було потрібно для контролю діянь союзного з Денікіним галицького війська. Тому саме 3-тя дивізія

дійшла до залізниці Козятин – Вінниця – Жмеринка, не спіткавши денікінців. Під час форсування Київською дивізією залізниці в районі ст. Голендри, її авангард мав бій з денікінським відділом. Здобувши ст. Голендри, Київці захопили два потяги майна Добровольчої армії. 3 дивізія перейшла залізницю 17 грудня без перешкод, зайнявши перед тим с. Богданівка.

Згідно з наказом Командарма, 3 дивізія зайняла без бою, 18-ого грудня, м. Старий і Новий Животів. Її завданням було провадити розвідку на захід від лінії Біла Церква – П'ятигори – Балабанівка. Цей район був запіллям денікінської армії, де не було бойових частин її, а денікінська адміністрація і міліція повтікали перед наближенням 3-ої днізп. Тому саме це містечко було призначено для відпочинку 3-ої дивізії на протязі двох тижнів і приведення її за той час до порядку й боєздатности.

21-ого грудня Комдив 3 одержав наступний наказ Командарма:

„На випадок небезпеки Вашого розташування занімаемого району, Вам належить відійти в район Стадниці, Високе. Каюки, зі штабом у Високе, алеж бажано зараз же приступити до самої енергійної агентури і військової розвідки, з метою виявити ворожі сили і напрямки їх посування. Коли б Ви почали свій відхід, то напрям — Животів - П'ятигори — мусять прикрити сильні застави. Сьогодні 8 загін ночує в Росошках. а 7 в Дубровах. Штаб у Дубровках. Завтра, 22.XII., часті Запор. див. будуть розташовані навколо П'ятигор.

Ком. Армією УНР Отаман Ом. Павленко."

Була це перша пересторога проти небезпеки, що наближалася з півночі. Біла армія ген. Денікіна, під натиском червоної армії, залишила вже Харків, Полтаву і Київ. Большевики перемогли на всьому протиденікінському фронті, щораз більше деморалізуючи денікінські бойові формації. Добровольча армія вже не відступала, але відбігала, швидко й панічно, в загальному напрямку з півночі на південь. У другій половині грудня, глибоке її запілля, що в ньому перебувала армія УНР, швидко почало перетворюватися в запілля безпосереднє, загрожуючи схрещенням шляхів відступу Добровольчої армії зі шляхами Армії УНР. Про цю небезпеку власне й перестерігав Командувач Армії УНР, наказуючи водночас звільнити шлях відступу денікінців, перейти на східній бік великого Білоцерківського - Уманського шля-

ху, затриматися в присілках і хуторах і там перечекати небезпеку.

24-ого грудня 1919-ого року, полк. Трутеико одержав другу перосторогу, у формі наказу Командарма:

„Началь. 3 дивізії. Оперативн. - Таємно. м. П'ятигори.

Наказую дорученій Вам дивізії передвинутись з району Ново-Животова і зосереджуватись на 26/ХІІ. в районі Стадниця - Високе, зі штабом дивізії в Високе.

По відомостях, в м. Липовцю знаходиться 3-й Гайдамацький полк з Волохом.

Наказую вислати в тому напрямку розвідку з метою розвідати, якого вони напрямку і куди вони поредвигаються. Донесення надсилати в м. П'ятигори, в штаб армії, на пошті.

Командуючий армією УНР. Отаман Ом. Павленко."

Полк. Трутеико одержав цей наказ пізнім вечером, 24-го грудня. Після наради з Нач. Операт. Відділу, полк. Кратом, командир дивізії видав наказ дивізійній колоні бути готовою до вимаршу на шляху, 25-ого грудня, о годині 8-ій ранку. Було вже відомо, що в напрямку на Старий і Новий Животів відступала денікінська кіннота. Полк. Крат вирахував, що вимарш о 6-ій годині уможливить дивізії відійти ще перед тим, як денікінська кіннота наблизиться до Животова.

РОЗДІЛ XLV

Трагедія 3-ої дивізії.

Згідно з наказом, дивізійна колона вишикувалася на шляху, в напрямку на с. Стадниця - Високе, о год. 6-ій ранку, готова до негайного вимаршу. Було ще темно. Хуртовина минула, але мороз був дошкульний, різкий ледяний вітер іще збільшував його. Кінна сотня 9-го Стрілецького полку рушила вперед авангардом, сподіваючись, що за якісь півгодни-годну, дивізійна колона піде вслід за нею. У Животові залишилася кінна сотня 8-го Чорноморського полку. Вона мала вирушити арієргардом після того, як вимаршує дивізійна колона. Віддаль від колони до арієргарду була приблизно один кілометр. У північному напрямку, звідкіля сподівалися ворога, вислано кінні стежі. Усім боєздатним воякам наказано бути готовими до бою. Полк. Крат повідомив полк. Трутенка, що дивізійна колона готова до вимаршу і чекає на його прибуття, або наказ вимаршу.

Коли минула 7-ма година, а Комдива все ще не було, полк. Крат знову послав до нього, в містечко, посланця з пригадкою, що колона чекає на наказ вимаршу й без потреби мерзне, але полк. Трутенко не з'явився й не дав наказу вирушити. Одне й друге пригадування вів просто зігнував. Минула ще одна година, потім друга і третя. Третя пригадка мала ті самі наслідки. К-ир дивізії все ще залишався в Животові й не давав про себе знати.

Старшина й козаки змерзли до кісток. Вони тупали ногами, махали руками, підскакували, щоб не замерзнути. На возах мерзли хворі на тиф. Ситуація стала загрозливою, бо денікінці безсумнівно вже наближалися до Животова. Коли на протязі кількох годин не повернулися ті кінні стежі, що їх вислано в північному напрямі, відкіля мали прийти дешкінці, передчуття небезпеки збільшилося. Лише після того, як полк. Крат інтервенював особисто й перестеріг, що затримання вимаршу може скінчитися трагедією, полк. Трутенко дав нарешті наказ вимаршу. Замість 6-ої години райку, колона нарешті вирушила між 12-ою і 1-ою по полудні...

„Те, що не вернулися наші кінні стежі, особливо турбувало сот. М. Чижевського з гарматної бригади. Як тільки колона вирушила, він, без слова кому-будь, вирвався з колони й погалопував ліворуч під колони, в тому ж напрямі, куди були вислані перед тим кінні стежі. Зупинившись на недалекому горбику, він глянув на північ і, миттю повернувши коня, понісся на повний кар'єр назад до колони. Ще не доїхавши до неї, крикнув: „Кіннота ліворуч!“

За цей час колона встигла була дійти від Животова на віддаль не довшу, як пів кілометра. Зорієнтувавшись, що ворог, хоч його не було ще видно, атакує, полк. Крат подав своїм громовим голосом команду: „До бою!“ — і зупинив свого коня. Колона рівнож стала. Кулеметники кинулися до кулеметів, а боездатні вояки схопилися за рушниці, що їх поклали були на вози, щоб погріти руки. Але не почулося жадного стрілу: вода в кулеметах замерзла, а задубілі від морозу руки вояків із рушницями відмовляли послуху"... (Ген. О. Вишнівський. „Трагедія 3-ої дивізії Армії УНР", стор 14). Тимчасом ворожа кіннота, з диким вигуком, наближалася в кар'єрі до дивізійної колони. Вона атакувала двома лавами. Була це Сводна Кавказька дивізія.

„Приблизно на 400 метрів від дивізійної колони, друга лава дігнула першу і влилася в неї. У повітрі блиснули шаблі й денікінська кіннота одною широкою розстрільною, з криком „ура!“, в кар'єрі заатакувала, з віддалі, здавалося, нерухому й начебто загіпнотизовану колону. Але, це тільки так здавалося. Кулеметники гарячково намагалися пустити в рух кулемети; задубілі пальці інших вояків не могли дати собі ради з натиском на язичок рушниці. А зловороже „а!а!а!“ все голосніше, а шаблі виблискують усе ближче і ближче... Ось ворожа кіннота вже біля самих возів. Нема як боронитися ... Господарі, що були за фурманів, поховалися під возами. Деякі козаки пішли за їхнім прикладом, свідомі того, що рубати будуть перших, кого зауважать. Хтось розпачливо крикнув: „Хлопці! Комдіш тікає!. В

Вони летіли на нашу колону певні своєї перемоги над безборонними. Були подібні до тих вовків, що кинулися на отару овець. Вправною рукою почали рубати кожного, на кого налетіли. Першими жертвами впали ті, що були все ще за кулеметами і ті, що мали рушниці в руках — ті самі, що не встигли натиснути закликаними пальцями на язички рушниць. Шлях біля возів почервонів кривавими плямами... Жахлива сцена,

що резігралася на шляху, змусила декого до втечі. Намарне! Їх доганяли на конях і одним ударом шаблі клали трупом на землю.

Кілька кіннотників під'їхало до критого екіпажу, що в ньому були хворі на тиф старшини мого полку — сот. Григоренко і хор. Філь. Один із денікінців заглянув до середини екіпажу.

— Нікто, как петлюровські комісари — обернувся він до своїх.

— Віш, как в екіпаже розвалілись! — додав і крикнув — „Вихаді!“ Хорі старшини не ворухнулись.

— Ти что с німі церемонішся! — почулося — витаскивай за ноги!

Одного за другим, хворих витягли з екіпажу. При тому обидва старшини вдарилися головами об шлях. Спочатку їх пробували зарубати, але тому, що рубати лежачих було незручно, вони доби́ли хворих стрілами в голову...

— Що мене найбільше здивувало — казав мені пізніше козак мого полку, Магальяс, якому пощастило переховатися під возом, а потім утікти з полону — так це те, що обидва хворі старшини, хоч і були притомні, навіть не крикнули, тільки перенесли все мовчки, до самої смерти.

На щастя, різня не тривала довго. Мабуть прийшов був наказ припинити її, бо полонених почали зводити в групи. До одної з таких груп під'їхав на баскому коні денікінський „ротмістр“, у блискучих, золотих „пагонах“, і, приклавши руку до кашкета, сказав:

— Гаслада офіцери петлюровской армії! Пожалуйте ко мне.

На таке галантне запрошення з групи вийшло троє старшин.

— Гасла да! Білі лі Ви в русской царской армії?

— Були — відповів один із старшин.

— Я віжу — усміхнувся ротмістр, — Ви забили даже гаваріть по человеческі.

Потім повернувся до свого підстаршини, що під'їхав разом із ним, і спокійним, рівним голосом, начебто йшло про щось зовсім звичайне, наказав:

— Растрелять етіх петлюровскіх бандітов!..

Цих трьох старшин негайно відведено кілька кроків від шляху й там розстріляно.

Коли групи полонених звели до купи, всі вони вже знали, що денікінці розстрілюють наших старшин. Отже, не дивно, що коли денікінський поручник наказав „офіцери вийті!“, то ніхто

не вийшов. Коли дєнікінець наказав те саме вдруге і знову ніхто не вийшов, він запитав:

— Гдє ж подєлєсь Вашє офїцєри?

— Повтїкали... — глузливо вїдповїв хтось із старшин.

— Павтєкали!? Ха-ха-ха! Вот так офїцєри! Павтєкали!..

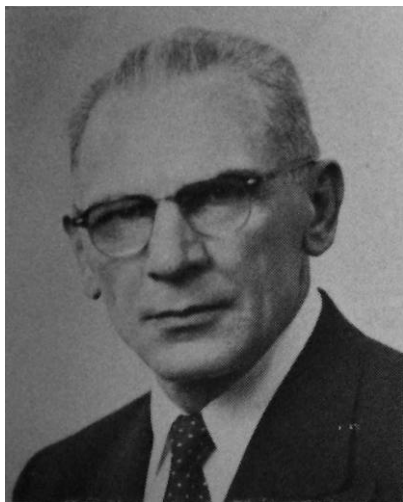
Було видно, що це „павтєкали" привєрнуло йому гумор.

— Єслі я обнєружу, что мєжду Вамє єсть хотє би адїн толькє офїцєр, кождїй дєсятїй із Вас будєт разстрєлян. Понєялї?

Старшини нашє були сєрєд полонєних, алє козакї нїкого з нїх нє зрадїли. Вночї, 25-ого груднєя, коли „гєспада офїцєри" гучно свєткєвали пєрємогу в с. Ситкївцї, в хатї мїсцєвого свєщєнїка, старшини Сїнього полкє, сот. С. Довгалє і сот. С. Івєщєнко втїкли з полону, разєм із кїлькєма їншїми полонєними (сот. Довгалє мєв ужє почєток тїфу). Пїзнїше надїйшла сумна вїстка про тє, що хворї 3-ої дївїзїї, що їх захопїли дєнїкїнцї на возах, були кинутї нїми на шлєху, пїд час дальшого їхнього вїдстєпу ї усї повмїрєли." (Там жє, стор 15, 16 і 17).

Так трагїчно пєрєстєла їснувати, зникла з рєєстру Армїї УНР, пїд час її Зимового Походу, 3-тєя Залїзна дївїзїя. Полк. Трутенка до судової вїдповїдальностї за знїщєннє довїрєної йому дївїзїї нє прїтягнєно. Командарм, отам. М. Омєлянєвич Павлєнко, вїдмовївся зарєдїти в цїй трагїчнїй справї навїть слїдство, мєтївуєючи цє тїм, що „кожнєму мєжє такє трапїтєся"...

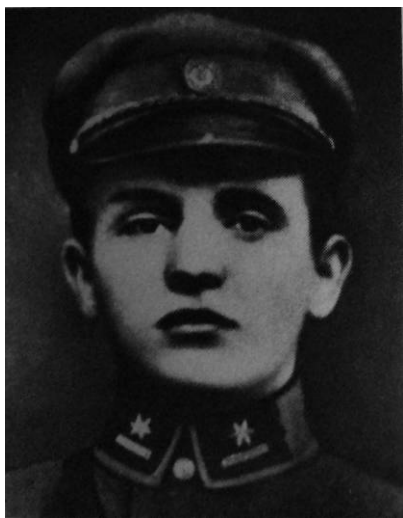
В обєрєннїй вїйнї за проголошєнє Актами 22-ого сїчнєя 1918 і 1919 рокїв Дєржавнїсть і Собєрнїсть Українськєї Народнєї Рєспублїкї, славна дївїзїя вїпїла повну чашу слави і страждєнь.

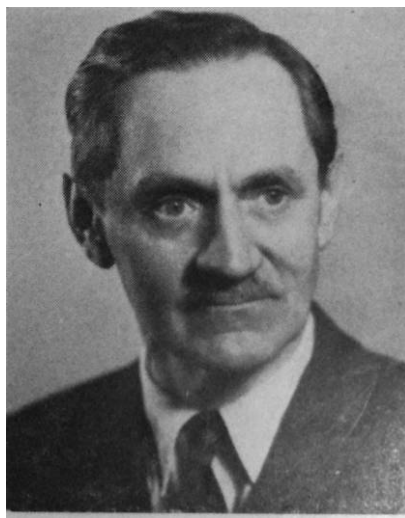
Д-р Константин Цеплий
поручник

Омелян Михайло Тишовницький
четар

Іван Винник
хорунжий, тепер майор

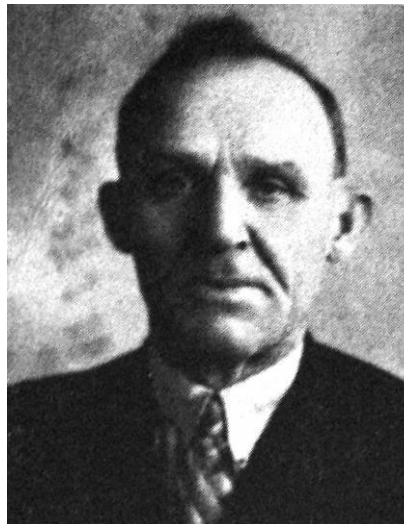

Євген Велигорський
підхорунжий

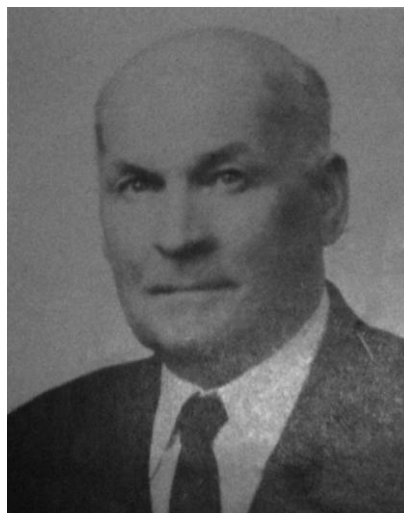
Інж. Петро Петренко
поручник

Степан Лемній
чотовий

Володимир Стефанович
військовий урядовець

Сергій Кожухар
адміністративний підхорунжий

Іван Лазер
поручник

Петро Прибитківський
поручник

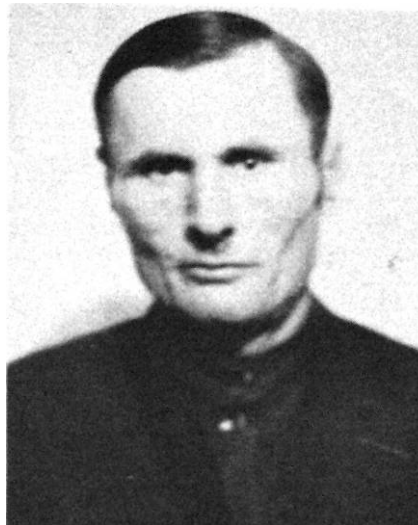
Михайло Хроновят
поручник

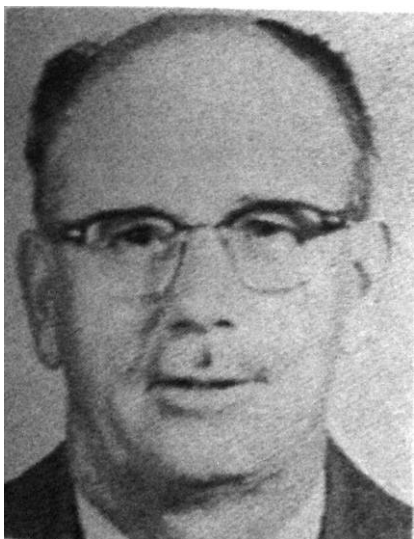
Дмитро Тихий
поручник

**Инж. Антін Яременко
чотовий**

**Іван Свіренко
козак, 3-ій Кінний полк**

**Григорій Стельмах
бунчужний**

**Дмитро Дзюба
чотовий**

Грицько Сухин
хорунжий

Григорій Нагайко
козак

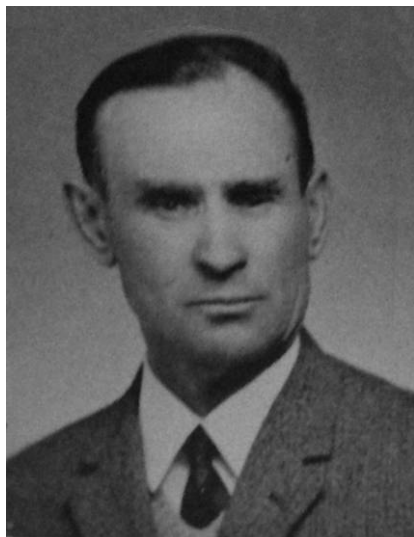
Дмитро Кобілянський
ройовий

Хведір Кісілів
козак

Назар Лелюк
сотник

Петро Завальницький
хорунжий

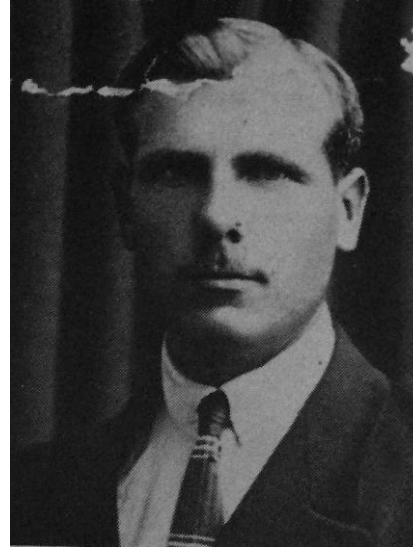
Ю. Нещадименко
поручник

Григорій Штохмаль
поручник

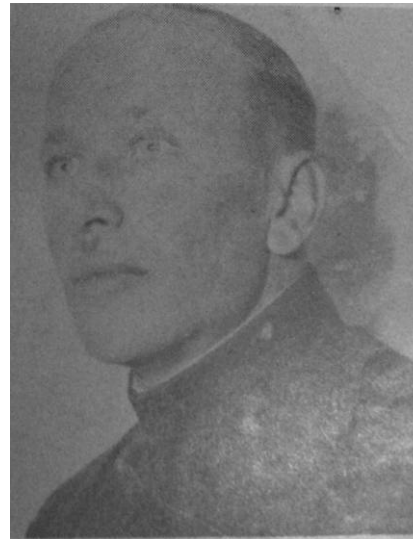
Віра Столяр-Штохмалева
урядовець постачання

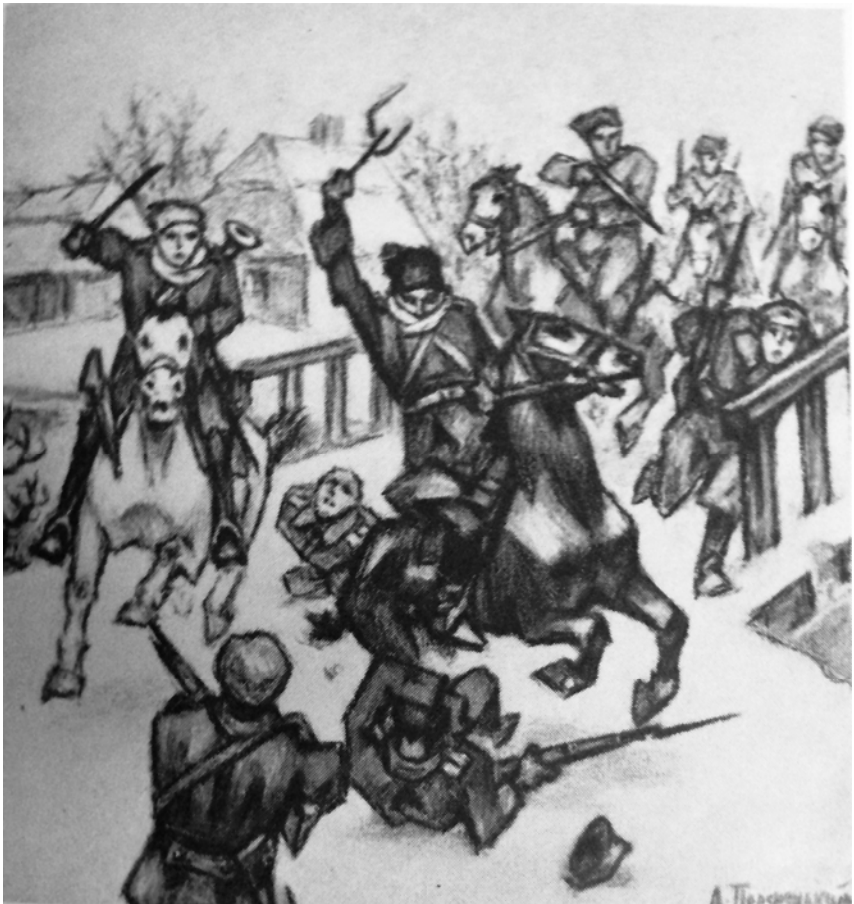
Павло Бугаєць
хорунжий

Всеволод Пресовський
поручник

Сергій Яковенко
військовий урядовець

Кінний дозір 8-го Чорноморського полку під час Зимового Походу

РОЗДІЛ XLVI

Епілог.

Полк. Трутонка не тільки попереджено Командармом про небезпеку, але й наказано негайно залишити Животів, щоб уникнути схрещення шляхів з відступаючими денікінськими частинами. Його становище не було тяжким. У наказаний ним же час, дивізія була готова до вимаршу. Якби полк. Трутенко мав почуття бодай моральної відповідальності за долю дорученої йому дивізії, то він, виконуючи наказ Командувача Армії, вирушив би з Животина о 6-ій годині ранку. Це було все, що він мав зробити. Якби так було сталося, то не дійшло б до трагедії і 3-тя дивізія відбула б Зимовий Похід до його закінчення — 5-го травня 1920 року — і не було б потреби формувати її наново весною 1920 року. Усе ж, головна вина за трагедію тяжить на Комад. Армією УНР за те, що він накинув дивізії нового й до того невдалого командира.

Трагічної долі 3-ої дивізії уникли: авангардна кінна сотня 9-го Стрілецького полку і арієргардна кінна сотня 8-го Чорноморського полку. До них долучилися ті старшини й козаки, що їм пощастило врятуватися, тому, що вони були на конях. З тих решток, на підставі наказу Командувача Армії, зформовано 3-ий Окремий кінний полк, із таким складом:

Командир полку — полк. Г. Стефанів,

Заступники к-ира полку — полк. Г. Чижевський і полк. О. Вишнівський.

К-ир Синьої сотні (решта Синього полку) — сот. Запороженко.

Бойовий склад — 20 шабель.

К-ир Чорноморської сотні (решта Чорноморського полку) — сот. Любимець.

Бойовий склад — 40 шабель.

К-нр Стрілецької сотні (решта Стрілецького полку) — сот. Шульга.

Бойовий склад — 50 шабель.

К-ир Кулеметної сотні — сот. Шура-Бура.
Боновий склад — 4 кулемети Максима, на тачанках.
Кінна чота при штабі полку — сот. М. Чнжевський.

Полк. М. Крата перенесено на становище Нач. штабу Запорізької дивізії. Нач. дивізійного відділу контр-розвідки, полк. Яворський, захорував на тиф і помер по дорозі до шпиталю у м. Вінниці.

Наказ Командувача Армії ч. 14. 4. I. 1920 р. про організацію 3-ого Окремого кінного полку:

„На підставі маючихся фактичних матеріалів, зібраних Штабом Армії, про останні події в 3-ій дивізії і керуючись виключно загальними інтересами Армії, я наказую:

1. Полковникові Стефанову негайно приступити до переорганізації 3-ої дивізії в окремий кінний полк, при сотні маш. крісів і одній гарматі, яку одержати від Київської груті.
2. Полковникові Стефанову передати в розпорядження Командуючого Київською групою 3-ох старшин гарматників.
3. Полковника Трутенка призначаю Командуючим всіма озброєними силами м. Липовця і повіту.
4. Полковника Ольшевського призначаю Командуючим всіма озброєними силами м. Умані і повіту.
5. Полковникам Трутенкові і Ольшевському негайно звернутись за одержанням директив у штабі Армії до полковника Долуда.

Командуючий Армією УНР Отаман Ом. Павленко
Заступник Командуючого Армією Отаман Тютюнник
Т.в.о. Начальника Штабу Армії полковник Долуд
Нач. Опер. Відділу сотник Слободян."

Всупереч т. 1. наказу про одержання гармати, 3-ій кінний Окремий полк гармати не дістав, зате одержав 4 кулемети.

Пункти 3 і 4-ий не виглядають поважно. Ані в м. Липовець, ані в м. Умань, ані в їхніх повітах жадних „озброєних сил" і взагалі української влади не було і тому наказ цей був неможливий до виконання. Чому саме отаман Ом. Павленко вважав за потрібне оперувати фікціями — невідомо. В Армії ці точки наказу викликали були велике здивування і ніхто їх не розумів...

Призначення к-ром 3-ого Окремого кінного полку полк. Стефанова було повторенням цієї самої помилки, що її зробив Ко-

мандарм, призначивши к-ром 3-ої дивізії полк. Трутеяка. Полк. Стефанів був талановитим організатором і незамінним щодо своєї вартості начальником тилу 3-ої Залізної дивізії, але до командування в умовах партизанщини не надався. У кінці Зимового Походу сам Командарм у цьому переконався. Мінусом було й те, що його в бойових частинах дивізії не знали. Полк. Чижевський не мав кваліфікацій до командування не-гарматною частиною взагалі, а в Зимовому Поході особливо. Заступника бойового командира 3-ої дивізії, полк. О. Удовиченка, званого всієї дивізії й нею ціненого полк. Ольшевського, скривджено вдруге, на цей раз за гріхи полк. Трутенка...

Командира 7-го Синього полку, полк. Вишнівського, під час розгрому дивізії, в Животові не було. Його делеговано заступником Голови в складі делегації Армії УНР до Начальної Команди УГА, що була в той час у м. Вінниці, для переговорів про повне об'єднання обох Армій. Він повернувся до Армії в початках січня 1920-ого року, коли дивізія перетворилася в кінний полк.

20-ого лютого 1920-ого року, до м. Могилева прибув к-ир 3-ої Залізної дивізії, полк. О. Удовиченко. У жовтні він захорував на тиф. З огляду на його критичний стан, не було можливості вивезти його з Проскурова й тому залишено в проскурівському шпиталі, на „ласку Божу". Після захоплення денікінцями м. Проскурова, хворого полк. Удовиченка взято до полону і в тяжкому стані здоров'я вивезено непритомного, в товаровому вагоні, до Одеси. Перебувши кілька місяців в неволі, полк. Удовиченко, з невеликою групою полонених українських старшин, щасливо вирвався з полону. Діставшись до м. Могилева, він zorganizував там 2-гу Стрілецьку дивізію й став її командиром. 29-ого травня 1920-ого року цій дивізії привернено стару назву „3-тя Стрілецька Залізна Дивізія" (Наказ Головної Команди Армії УНР, ч. 35).

До відродженої 3-ої Залізної Дивізії включилося чимало старих „Залізних", що хорували на тиф і тому саме були позбавлені можливості прийняти участь у Зимовому Поході. Серед них був і помічник к-ра 7-го Синього полку, полк. Борис Магеровський. З числа тих старшин 3-ої Залізної Дивізії, що брали участь у Зимовому Поході, до дивізії полк. Удовиченка повернено лише кількох старшин, а саме: полк. Ольшевського, полк. Чижевського, сот. Довгала, сот. Шуру-Буру і сот. Чижевецького. Всі вони

обсадили в наново зорганізованій 3-ій дивізії належні їм відповідальні становища.

3-ій кінний Окремий полк, що фактично був ядром 3-ої Залізної дивізії 1919-ого року, до її командира, полк. Удовиченка, не повернено... Рівнож не повернено й полк. Вишнівського, хоч останній був одним із основоположників 3-ої дивізії. Він залишився командиром 3-ого Окремого кінного полку.

3-ій кінний Окремий полк відбув Зимовий Похід до самого кінця (5-ого травня 1920-ого року). Полк брав участь у всіх боях Армії УНР у запіллі ворожих армій, під час Зимового Походу. Не раз він укривав себе славою в боях. З тих останніх треба згадати бої під м. Гайсин, м. Вознесенськ (полк атакував ворога на чолі з полк. Вишнівським), м. Ананів і під час прориву фронту 14-ої сов. армії, в районах с. Крижопіль й ст. Вапнярка. Останньої ночі в Зимовому Поході, полк. Вишнівський взяв до полому большевицьку бригаду. Реляція про цей бій полк. Чижевського, в його „Короткій історії 3-ої Залізної дивізії“ (в бою він участі не приймав), не відповідає дійсності (стор. 33). Не було атаки „в кіннім ладу, в глуху ніч“ частини полку, „наслідком чого було багато порубаних“, як це твердить автор „Короткої історії“. Порубаних не могло бути, бо не було бою. Бригаду взято „на хитрощі“. Червона бригада, після обстрілу нею зненацька села, що в ньому був розташований 3-ий Окремий полк, серед дійсно непроглядио-темної ночі, здалася без атаки на неї полку. Цю подію докладно описано в статті О. Вишиївського: „Вільшанка“ („Свобода“, ч.ч. 214, 215 і 216 з 19, 20 і 21-го листопада 1968 року).

Під час Зимового Походу, 3-ій Окремий кінний полк поповнився добровільцями з повстанців. Після закінчення Зимового Походу, цей полк увійшов до складу Окремої Кінної Дивізії й розвернувся в бригаду. У складі Окремої Кінної, утретє в службі Україні, тяжко поранено командира 3-го Окремого кінного полку, полк. Вишиївського.

Фронтові дії 3-ої Залізної Дивізії в 1920-ому році, будуть змістом Другої Книги, якщо пощастить її видати.

ПІСЛЯСЛОВО

Голови Ради (Капітули) Відзнаки Хреста Залізного Стрільця

Ця книга повинна була вийти в світ кілька років тому, але незалежні від ген. Удовиченка й мене обставини стали цьому на перешкоді.

У 1965 році ген. О. Удовиченко, повідомивши мене листовно, що в його архіві є матеріал, що його приготовлено ним до історії 3-ої Залізної Дивізії, замигав, чи я згодився б упорядити його, підготувати до друку, зібрати Видавничий фонд і видати книгу „Третя Залізна Дивізія“.

Я охоче дав на це згоду, бо вважав своїм морально-національним обов'язком стати в пригоді, в міру своїх сил і можливостей, моїй дивізії й тим самим майбутнім українським історикам, якщо йде про історію Армії УНР. Давши згоду, я сподівався, що співпрацювати зі мною будуть обидва командири полків 3-ої дивізії, що підписали Звернення. Одначе, як виявилось, я помилився. Унерухомилий хворобою ген. Крат допомагав як тільки міг, але ген. Шандрук, давши свою згоду на підпис його прізвища під Зверненням, від такої співпраці відмовився, поставши песимістично до можливості видати ту книгу. Хоч ген. Шандрук був командиром 9-го Стрільцького полку в 1919 році коротко, лише від 8-го серпня до 13-го липня, та з огляду на те, що його полк був на протязі того часу в постійних боях, він міг, якби хотів, стати в пригоді своїми реляціями. На жаль, жодної такої я від нього не дочекався.

У першій пачці, що я її дістав від ген. Удовиченка, було лише більше половини матеріялу до історії 3-ої дивізії за 1919 рік. Решту Генерал обіцяє дослати ратами. Для мене це було несподіванкою, бо я сподівався одержати весь матеріял і відразу розпочати організацію збірки Видавничого фонду. Цей мій замір треба було відкласти, бо ж, зрозуміло, не маючи цілості, не можна було ту збірку розпочинати.

Після одержання мною дальших розділів праці Генерала, кількома ратами, останні раптом припинилися. Виявилось, що Генерал захорував і то досить тяжко. Не зважаючи на це, він

усе обіцяв докінчити свою працю, як тільки почує себе краще. Я розумів його становище й його інтенції і, співчуваючи йому, терпеливо чекав на закінчення. Час минав, а закінчення все не було. У 1969 році я довідався, що стан здоров'я ген. Удовиченка погіршився й це відбулося на його очах. Він уже з трудом міг читати й писати і лікарі заборонили йому одно й друге. Тоді, власне, я прийшов був до остаточного висновку, що треба погодитися з тим, що чекати далі на закінчення годі.

Передо мною постала проблема, що робити? Я мав три виходи із ситуації, що в ній я опинився:

1. Повернути генералові Удовиченкові надісланий ним матеріал і в той спосіб перейти до порядку денного над історією 3-ої Залізної Дивізії.

2. Впорядкувати й підготувати до друку незакінчену працю Генерала і в такому незакінченому вигляді надрукувати її.

3. Докінчити скрипт самому й таки випустити в світ книгу „Третя Залізна Дивізія“.

У першому випадку, цінний для історії нашої визвольної війни матеріал було б запропущено. У другому — надрукована праця залишила б бойові дії 3-ої дивізії в 1919-му році незакінченими. У третьому — хоч видана книга й була б позбавлена тієї повноти, що її вона мала б, якби всі її Розділи були написані Командиром дивізії, то, все ж, та книга висвітлювала б повищі дії дивізії, від початку до самого трагічного її кінця, в грудні 1919 року. Отже, міркував я, краще мати неповну історію ніж жадної. Це останнє власне й змусило мене розв'язати проблему третім виходом із ситуації.

Несподівано для мене, другою проблемою — і то не з легких до позитивного розв'язання — було роздобути мапу в масштабі 2, 3, або 5 кілом., конечно для зроблення схем. Я борсався на всі боки, але такої мапи дістати не міг. Стара московська мапа, що нею, за браком іншої, користався ген. Удовиченко в 1919 році, була щирть зужита й до того була вона лише частиною мапи, до станції Жмеринка вклюгно. Лише в 1970 році, рівнож несподівано для мене, став мені в пригоді ген. В. Філонович, що, за посередництвом п.п. Кушніренка і М. Бохно, дістав і переслав мені потрібні мені частини мап, у масштабі 3 і 5 кілометрів. Крім того, пп. В. Зубенко надіслав мені крім вищезазначеної московської мапи, в масштабі 3 верстви, мапу України в більшому масштабі.

Усім повищим особам, що допомогли мені розв'язати проблему мапи, складаю, в імені Капітули, щиру подяку.

Наступною, найбільше тяжкою до її позитивного розв'язання, була проблема збірки Видавничого фонду. Песимізм ген. Шандрука в цій справі поділяло чимало українців і мали до того підставу. Зі шпальт часописів, на зібраннях і зборах, в листах-закликах і зверненнях, і взагалі при кожній нагоді, до українців у розсіяні суцях, протягуються руки: Пожертвуй! Пожертвуй! Пожертвуй "... Як відомо, що часто вживається, до того знеохочується. Отже, й так часті звернення за жертвами знеохочують громадян.

Є поміж українцями меценати, які жертвують великі суми, до кількох тисяч включно, але поперше, жертвують вони переважно на релігійні й освітні цілі, а подруге, їхня кількість, у порівнянні з кількістю наших заможних громадян, є мінімальна. Є такі, що завжди жертвують, у міру своїх можливостей, одначе, більшість, якщо й жертвує, то робить це, так би мовити, „на відчіпне" дрібними сумами, „бож не випадає" не дати, коли „підсовують" збірковий лист... Між тими, що жертвують „на відчіпне" один долар, є й провідні громадські діячі...

Серед решти громадян є кілька категорій „жертводавців". Одні все обіцяють „щось" дати, але пізніше, бо „якраз тепер не мають при собі грошей". У переважній більшості, про те „щось" забувається... Другі нічого не обіцяють, а просто відмовляються, під тим чи іншим претекстом. До третіх належать „Хоми недовірливі". Такі, відмовляючись, кажуть: „Якщо книжку дійсно надрукують, то куплю", або реагують глузливо: „Знаємо таких!.. Сховають гроші до кишені й тільки їх і бачили, а замість книжки — дуля під ніс"...

Усе ж, до найгіршої категорії належать „патріоти до дна пляшки горілки". Культурність таких „патріотів" іще гірша ніж тих, що глузують. Свій „патріотизм" вони маніфестують, коли поп'ють до дна пляшки: тоді плачуть над гіркою долею „Неньки України"... Люблять почванитися: „Ну й горілочку дістав, не просту, а імпортовану ,коняку"! Але ж і кусається" ... На ту імпортовану „коняку" видають великі гроші, але, коли до таких „пляшисових патріотів" зголоситься Уповноважений до збірки на ту чи іншу патріотичну ціль, то прочитають йому образливий „постер" і покажуть на двері...

Сума-сумарум, збірка жертв часто-густо нагадує „ходіння на митарствах"... Українські патріотки і патріоти, що не зражуючись перспективою „ходіння по митарствах", жертвовно присвячують свій час і свою енергію збірці на патріотичні цілі, від-

мовляючись від комісійного, заслуговують на глибоку пошану і вдячність.

Можна було б ілюструвати конкретними прикладами збіркове „ходіння по митарствах” наших Уповноважених до збірки, але таких прикладів, на жаль, забагато, а головне, нам просто соромно подавати в книзі прізвища всіх тих, що зреагували на збірку Видавничого фонду в некультурний спосіб. Зате, ми незомірно вдячні всім тим, що, в той чи інший спосіб, стали в при- годі виходу в світ книги „Третя Залізна Дивізія”.

Паша щира подяка п.п. Редакторам часописів „Америка”, „Народна Воля”, „Свобода”, „Вільний Світ”, і „Наша Батьківщина” в ЗСА і „Канадійський фермер”, „Вільне Слово”, „Український Голос” та „Новий Шлях” у Канаді за вміщення нашого Звернення й Повідомлення.

Ми красно дякуємо о. П. Майсюрі за бешкоштовний друк, у його друкарні, наших Звернень й Підписних листів.

Ми сердечно дякуємо п. Професорові Левові Шанковському за його змістовну Передмову.

Зі зворушливою подякою згадуємо покійну Пані К. Жупінасову за її успішну, з посвятою, гонорову працю, в характері Уповноваженої до нашої збірки на Видавничий фонд. Честь Її Пам'яті!

Вважаємо за наш моральний і приємний обов'язок щиро подякувати на цьому місці всім нашим Гоноровим Уповноваженим до збірки пожертв по Підписних листах, а саме:

Пані М. Клепачічській, Пані Л. Горбач, Пані Л. Гуня Поготовко і п.п.: С. Ляценкові (Англія), майорові З, Іркурупієві (Канада), В. Зубенкові (Франція), Крайовій Управі Союзу Українських Комбатантів Австралії, Голочній Управі ОБВУА в Англії, майрові В. Радчекові, інж. сот. Л. Романюкові, Д. Мельникові, майорові Я. Фартушному, сот. В. Сердюкові, інж. Д. Сердюкові, пор. В. Пилипенкові, В. Харченкові, М. Кобилянському, Г. Козловському-Стратичукові, М. Прасіцькому, о. прот. С. Іващенко, О. Ковальчукові, В. Дралі (Англія), майорові М. Старовійтові, П. Лимаренкові, пор. М. Матухові, Ф. Гнойовому, сот. П. Олексієнкові, підп. А. Даниленкові, В. Кошубі, пор. Г. Парнюкові, Лесіові, Я. Панасюкові (Англія), сот. Франчукові (Англія), підп. П. Петренкові (Англія) і В. Партикевичеві.

Майорові М. Отрешко-Арському зіа організацію збірки на терені м. Чикаго. Зокрема сердечна подяка секретареві Ради В.Х.З.С., пор. І. Толочному, за організацію збірки пожертв у

кількох стейтах, за успішну особисту збірку й за допомогу мені технічного характеру, без якої вихід книги в світ був би ще більше спізнений.

Рівнож щира подяка всім жертводавцям, без пожертв яких не було б можливим видати книгу. Особливо дякую тим із них, що пожертвували на Видавничий фонд більші суми, а саме: Дружині св. п. полк. Ю. Мацака, Пані О. Мацаковій, (1,000.00 франків — Франція), Добродію С. Ляшенкові (80.00 фунтів — Англія), Професорові І. Розгінові (105.00 дол.) і майорові І. Лютому-Лютенкові (75.00 дол.).

Моя побратимська подяка за співпрацю зо мною наступним ветеранам 3-ої дивізії: ген. М. Кратові, полк. інж. С. Довгалеві, підп. В. Зарицькому, майорові М. Отрешко-Арському, майорові Є. Навроцькому, майорові М. Старовійтові, сот. інж. В. Романовському, сот. інж. Л. Романюкові і пор. І. Толочному.

Моя подяка Видавництву „Червона Калина” в Нью Йорку, яке негайно погодилось видати цю книгу, гладко й гармонійно співпрацювало зо мною у цій справі та докладало труду, щоб книжка вийшла в можливо найкоротшому часі й пристойному технічному вигляді.

Мойому Командирові дивізії, Високодостойному ген. штабу ген. полковникові Олександрові Удовиченкові, сердечна подяка за те, що дав мені можливість стати в пригоді Йому, видавши Його цінну працю. Честь Йому і слава за те, що ввів до історії нашої новітньої Визвольної війни дії своєї славетної Третьої Залізної Дивізії!

О. ВИШНІВСЬКИЙ

РЕЄСТР „ЗАЛІЗНИХ”,
що загинули в боях і розстріляні під м. Базар
у Листопадовому Рейді 1921 року

Підполк. Минаківський	Підхорунжий Іван Рубай
Підполк. Іван Щура-Бура	Підхорунжий Василь Кобельський
Сотник Сарачан	Підхорунжий Семен Сидоренко
Сотник Сгер Ернест	Підхорунжий Володимир Марків
Поручник Михайло Солтученко	Підхорунжий Лазар Шевченко
Хорунжий Адольф Антосевич	Підхорунжий Адам Кушлімський
Хорунжий Варжанський	Підхорунжий Арсен Вовк
Хорунжий Євген Мазанівський	Підхорунжий Грицько Моцек
Хорунжий Гриць Майдачевський	Підхорунжий Василь Лященко
Хорунжий Федір Погиба	Підхорунжий Павло Мельник
Хорунжий Сергій Поленський	Підхорунжий Корній Букрій
Хорунжий Синиця	Юнак Іван Маніцький
Хорунжий Дем'ян Сікорський	Юнак Вадим Апаловський
Хорунжий Ходько	Юнак Петро Демченко
Хорунжий Чернелікський	Чотовий Яків Михайленко
Хорунжий Павло Слюсарів	Козак Дмитро Кришильний
Підхорунжий Василь Кузьмин	Козак Іван Горбач
Підхорунжий Ілько Гладченко	

РЕЄСТР

Ветеранів Кінного Лубенського полку, що був прикомандирований до 3-ої Залізної дивізії Армії УНР, від червня до початку вересня 1919-ого року.

Підполк. Міклашевський	Чотовий Ростовський
Сотник Поплавський	Чотовий Ванзіглер
Сот. Марущенко-Богдановський	Ройовий Павленко
Сот. Брашеван	Юнак Котлярів
Сот. Чапіковський	Однорічник Павлик Олекса
Сот. Ясінський	Однорічник Отрешко-Арсський
Сот. Константівов	Микола
Сот. Данілов	Однорічник Майстренко
Сот. Кобчук	Однорічник Савин
Сот. Золотаренко	Однорічник Заб'єлло Микола
Сот. Навроцький Дмитро	Однорічник Пінінський Микола
Поручник Василів Леонід	Однорічник Пілецький Віктор
Поручник Сімянців Олекса	Однорічник Шевчук Олекса
Хорунжий Маляренко	Однорічник Отрешко-Арсський
Хорунжий Брик	Андрій
Хорунжий Єльцов	Однорічник Туторський Микола
Хорунжий Лєняцький Андрій	Однорічник Троцький Андрій
Хорунжий Маковій	Однорічник Навроцький Єлісей
Хорунжий Теплий	Однорічник Вільчевський Станіслав
Хорунжий Ширмінський	Однорічник Каварик
Бунчужний Зозуля	Однорічник Просяний Андрій
Бунчужний Суржко	Однорічник Зуб Михайло
Бунчужний Супрун	Козак Душка
Бунчужний Поляків	Козак Аксіонов
Бунчужний Возний	48 старшин, підстаршин і козаків

РЕЄСТР ВЕТЕРАНІВ ХІ БРИГАДИ УГА,
що були при командировани до 3-ої Залізної дивізії в 1919-ого році

Отаман (майор) Шльосер, К-ир	Четар Кріль
Бригади	Четар Клочурак Степан
Сотник Гедлінг	Четар Лев
Сотник Абель Бронислав	Четар Пушкар Гриць
Сотник Байрак	Четар Тишовницький Омелян
Сотник Бранднер	Четар Чемерис
Сотник Турко	Четар Українець
Поручник Цеплий Константин	Четар Чуквінський
Поручник Богачевський Олекса	Четар Білецький
Поручник Варвик	Четар Бояк
Поручник Винницький Степан	Четар Лазорко
Поручник Гнатківський Петро	Хорунжий Бараш
Поручник Кульчицький Теофіл	Хорунжий Гаврилів Тимко
Поручник Лазор Іван	Хорунжий Михайло
Поручник Левицький Михайло	Хорунжий Нижник Михайло
Поручник Майковський	Хорунжий Сенечко
Поручник Прибитківський	Хорунжий Сроковський
Поручник Стахів Матвій	Хорунжий Щушуровський
Поручник Стафіняк Віктор	Підхорунжий Алексевич Ярослав
Поручник Тихий Дмитро	Підхорунжий Вадик Василь
Поручник Фурак Степан	Підхорунжий Гординський
Поручник Фільц Кость	Підхорунжий Когут Дмитро
Поручник Хропов'ят Михайло	Підхорунжий Сілецький
Поручник Шалій	Лікар Рибачевський Олекса
Поручник Журовський	Польовий Духовник Гайдкуевич
Поручник Шепітко	Остап
Четар Голинський Олександр	Бунчужний Хомічак
Четар Гафткович	

РЕЄСТР

Ветеранів 3-ої Залізної дивізії й тих бойових частин, що їх прикомандировано до неї на фронті в 1919-ому році. Тому, що укласти повний реєстр із 50-тилітньої перспективи не можливо, не мавши на це даних, Рада (Капітула) подає лише ту його частину, що на неї вона, в сучасних обставинах, спромоглася. 1919-1920 рр. Військові ступні біля прізвищ стосуються нинішнього часу.

3-тя ЗАЛІЗНА ДИВІЗІЯ

Авксентієв, Підполк.	Бутилкін, Поручник
Ардашів Віктор, Підполк.	Борідько, Адм. поруч.
Алешії, Сотник	Блоконь Михайло, Адм. поруч.
Абрамович Василь, Поручник	Бернасівський Микола, Хорунжий
Абсаликів, Поручник	Більський, Хорунжий
Адамович Петро, Хорунжий	Богомол, Хорунжий
Андерсон, В. урядов.	Богун, Хорунжий
Апалоаський Вадим, Розвідач	Бодня Володимир, Хорунжий
Аксентюк, Козак	Барановський, Поручник
Аксіонов, Козак	Бойко Юхим, Хорунжий
Адешелідзе Микола, В. урядов.	Бугаєць Павло, Хорунжий
Білевич Святослав, Ген. Хор.	Бурдейний Андрій, Хорунжий
Білецький Євген, Ген. Хор.	Бурківський Микола, Юнак
Бурківський Олексаидер, Ген. Хор.	Буйсяло Кость, Фельдшер
Базилевський Павло, Полковн.	Білошапка, Бунчужний
Базилевич, Полковн.	Бойко Іван, Бунчужний
Бальме, Полковн.	Бендера, Чотовий
Бугаєць, Полковн.	Берхгольц Олексаидер, Чотовий
Бакум Дмитро, Підполк.	Білий, Козак
Білан, Підполк.	Бачинський Василь, Козак
Богун, Полковн.	Білодід, Козак
Більвцук Василь, Майор	Берхгольц Володимир, Козак
Батюк, Сотник	Биетрієвський Людовик, Козак
Барило, Сотник	Бнстрієвський Іван, Козак
Барильківський Леонід, Сотник	Бастрієвський, Козак
Барильківський Іван, Сотник	Богів Іван, Козак
Божик, Сотник	Бондар, Військ. уряд.
Босенко, Сотник	Бугаєць, Козак
Біланчук, Сотник	Бурда, Козак
Букріда Володимир, Сотник	Бурачок Василь, Козак
Бутчаків, Сотник	Борусевич Василь, Санітар
Билаж Олекса, Поручник	Вишнівський Олександр, Ген. Пор.
Бирватович, Поручник	Вальдштейн Сергій, Полковн.
Богданко, Поручник	В'язенців, Полковн.
Борденін, Поручник	Вижник Іван, Майор
Бучь, Підпоручник	Вакуловський Аркадій, Сотник

Василенко Андрій, Сотник
Василів, Сотник
Ващенко, Сотник
Вереха, Сотник
Вовкогон Яків, Сотник
Водяницький, Сотник
В'юн Микола, Сотник
Варпнський М., Поручник
Величківський Кость, Поручник
Верба Дмитро, Хорунжий
Вітковський, Хорунжий
Власенко, Хорунжий
Волошин Микола, Хорунжий
Врона, Хорунжий
Вовченко, Сотник
Вовченко, Бунчужний
Василенко Гриць, Козак
Василенко Пилип, Козак
Ваоиквко З., Козак
Верес, Козак
Веретин, Козак
Вільгорський, Козак
Войнарський, Сотник
Винничук, Іван, Козак
Вознесенський Володимир, Козак
Волін, Козак
Галушчинський, Полков.
Гамза Антін, Полков.
Годилю Годлевський, Полков.
Гомзін Борис, Полков.
Ганжа, Підполк.
Гай-Гаєвський, Сотник
Гаврилець Василь, Сотник
Гадзевич Микола, Сотник
Гальчевський Сергій, Сотник
Гальчевська Лідія, Медсестра
Гончарук, Сотник
Гольман Гриць, Сотник
Головань Юрій, Сотник
Горчинський, Сотник
Грабченко, Сотник
Грабенюк, Сотник
Гриневиц М., Сотник
Гудилю, Сотник
Горошко, Сотник
Голинський Гриць, Поручник
Гомілко Іван, Поручник
Гордянський, Поручник
Гулевич Петро, Поручник

Григоренко Василь, Сотник
Гальперн Федір, Хорунжий
Гончаров, Хорунжий
Гайда, Хорунжий
Ганський Олександр, Хорунжий
Гельман, Хорунжий
Гнойовий, Хорунжий
Гордіюк Іван, Хорунжий
Гудзь, Хорунжий
Гунько, Хорунжий
Гурин Андрій, Хорунжий
Георгієвський, Військ, уряд.
Гурмак, Бунчужний
Гавриленко, Козак
Гайдук Яків, Телефоніст
Галбин Пилип, Козак
Гаврилець В., Козак
Гасан, Козак
Голуб, Козак
Гораль, Козак
Горобець, Козак
Грекуля, Козак
Грозний Антін, Козак
Голуб Андрій, Полковник
Губин, Козак
Гудилів І., Козак
Гуляйполе, Козак
Гловінський Євген, Сотник
Дмитрук Іван, Хорунжий
Держак Михайло, Полковник
Дяківський, Поручник
Довгаль Спиридон, Полковник
Добриловський Юрій, Див. лікар
Деменко, Підполк.
Дементів, Сотник
о. Довгаль Олександр, Сотник
Дубовик, Сотник
Дубодилів, Сотник
Дудників, Сотник
Дикий, Поручник
Долинко Михайло, Поручник
Долотій, Поручник
Давиденко, Хорунжий
Дембський, Хорунжий
Денисенко, Хорунжий
Дем'яненко, Хорунжий
Добрянський, Хорунжий
Дроздов, Хорунжий
Думчавський, Хорунжий

Дядинок Василь, Хорунжий
 Деньга, Лікар
 Довбня Микола, Однорічник
 Демченко, Чотовий
 Дзюба Г., Підстаршина
 Дзюба Дмитро, Бунчужний
 Дзюба Яким, Козак
 Долинко Петро, Козак
 Дорошенко Петро, Козак
 Дуда, Бунчужний
 Дюг, Козак
 Євтушенко, Полковник
 Єфремів Михайло, Полковник
 Єгер Ернест, Сотник
 Ємялянов Феоктист, Хорунжий
 Єрмодаєв Леонід, Сотник
 Єрошкин, Сотник
 Єфремів Борис, Поручник
 Єфременко, Поручник
 Єремійв (мколод.), Поручник
 Єрофеїв Юрій, Поручник
 Євгенович Сергій, Хорунжий
 Єлецький, Хорунжий
 Єрофеїв Василь, Хорунжий
 Єременко, Медсестра
 Єрмолаєв, Козак
 Жуківський, Полковник
 Журахів, Полковник
 Желіховський, Сотник
 Жданів, Поручник
 Журавський, Козак
 Забарило Павло, Полковник
 Закусило, Підполк.
 Зелінський Юрій, Підполк.
 Зарицький Володимир, Підполк.
 Заб'єло Микола, Сотник
 Залозний, Сотник
 Запороженко Іван, Сотник
 Зайко, Сотник
 Зіпсер, Сотник
 Золотаренко Михайло, Сотник
 Зуб, Сотник
 Зубенко, Сотник
 Заболотний Олександр, Хорунжий
 Завальницький Петро, Хорунжий
 Завальнюк Василь, Хорунжий
 Заволович Василь, Хорунжий
 Заремба, Хорунжий
 Зелінський, Хорунжий
 Зозуля Левко, Хорунжий
 Зозуля Ларго, Хорунжий
 Зубенко Іван, Хорунжий
 Зубченко Данило, Хорунжий
 Звенигородський, Однорічник
 Зражевський Віталій, Юнак
 Зарицький Антін, Адм. поручник
 Заборовський Микола, Козак
 Закревський, Козак
 Запорожець Методій, Козак
 Зиченко, Козак
 Зільбермаї Гершко, Козак
 о. Івашенко Семен, Сотник
 Інків, Сотник
 Іваненко, Поручник
 Іванів, Сотник
 о. Ільченко Григорій, Хорунжий
 Іваней, Урядовець
 Іванюк, Козак
 Іванченко, Козак
 Іванів, Бунчужний
 Крат Михайло, Ген. хор.
 Ківерчук Юрій, Полковник
 Коваленко Віктор, Полковник
 Крамарський Андрій, Полковник
 Крепак Володимир, Підполк.
 Крижанівський Михайло, Підполк.
 Кузнецов Омелян, Майор
 Коробко Андрій, Сотник
 Кавальджи, Сотник
 Калюжний, Сотник
 Квітка, Сотник
 Ковальський Казимір, Сотник
 Колодяк, Сотник
 Конона Михайло, Сотник
 Копилів Іван, Сотник
 Кривущенко, Сотник
 Криловецький Іларіон, Сотник
 Кручених, Сотник
 Качан Аандрій, Поручник
 Колосник, Поручник
 Колодій, Поручник
 Краус, Поручник
 Крижанівський, Поручник
 Крисенко, Поручник
 Кузь Семен, Поручник
 Кузь Кузьма, Поручник
 Кунь, Поручник
 Курбей Василь, Поручник

Козаренко, Хорунжий
 Ковельський Теофан, Хорунжий
 Козленко, Хорунжий
 Кондратюк, Хорунжий
 Кононів, Хорунжий
 Красоніс Петро, Хорунжий
 Красицький, Хорунжий
 Куницький, Хорунжий
 Кулицький, Хорунжий
 Кухар, Хорунжий
 Кушнарський, Хорунжий
 Кожухарь Сергій, Адм. підхор.
 Корілецький Анатоль, Урядовець
 Коноваленко, Урядовець
 Коваль, Діловод
 Кресер, Юнак
 Калашників, Бунчужний
 Король, Бунчужний
 Кравченко Григор, Бунчужний
 Калитюк Опанас, Чотовий
 Кобилянський Михайло, Бунчужний
 Кобилянський Дмитро, Ройовий
 Кавецький Олекса, Козак
 Кавецький Кость, Козак
 Козак, Козак
 Корпан Василь, Козак
 Корсак Василь, Козак
 Косій, Козак
 Костилюв Павло, Козак
 Котів, Козак
 Клименко, Козак
 Кисилів Яків, Козак
 Каварик, Однорічник
 Котлярів, Юнак
 Кокот, Хорунжий
 Крижанівський, Чотовий
 Куницький, Козак
 Куценко Павло, Козак
 Кожухар Микола, Музика
 Лисогор Степан, Полковник
 Лісовський Юрій, Підполк.
 Лобуренко, Підполк.
 Левченко Семен, Майор
 о. Литваківський Микола, Майор
 Ліницький Дмитро, Сотник
 Лелюк Назар, Сотник
 Лесик, Сотник
 о. Левицький Володимир, Сотник
 Леонтіїв, Сотник
 Ліхарів, Сотник
 Ломовців, Сотник
 Любимець, Сотник
 Любинський Федор, Сотник
 Люлька Олекса, Сотник
 Лютий-Лютенко, Сотник
 Лютий, Хорунжий
 Лащевський, Поручник
 Левицький Олекса, Поручник
 Левкович, Поручник
 Ліницький М., Поручник
 Любинецький, Поручник
 Лаврик, Хорунжий
 Лазаркевич, Хорунжий
 Лищук Семен, Хорунжий
 Ливицький Андрій, Хорунжий
 Ліневич Кость, Хорунжий
 Левченко Федір, Хорунжий
 Левченко, Хорунжий
 о. Лещинин Дмитро, Хорунжий
 Ломтів Іван, Хорунжий
 Лупашко Михайло, Хорунжий
 Ласкаржевський, Юнак
 Луців, Юнак
 Лемпій Іван, Бунчужний
 Лемпій Степан, Чотовий
 Любченко, Чотовий
 Ляхоцька Марія, Медсестра
 Лапа, Козак
 Левенець, Козак
 Леонович Микола, Козак
 Лунін, Козак
 Лучак Яким, Козак
 Ляшишин, Козак
 Лашевський, Козак
 Лялін, Козак
 Магеровський Борис, Полковник
 Мазуренко, Полковник
 Мазюкевич Володимир, Полковник
 Мацак Юхим, Полковник
 Майборода Андрій, Сотник
 Макушенко Олекса, Сотник
 Милоцький, Сотник
 Мироненко Гордій, Адм. Сотник
 Мисечко, Сотник
 Моцний, Сотник
 Маркевич Микола, Сотник
 Мазуркевич Михайло, Поручник
 Марусин М., Поручник

Махнів, Поручник
 Мельник, Поручник
 о. Мирошенко Ананій, Поручник
 Макей, Поручник
 Мазуркевич, Хорунжий
 Майдачевський Григір, Хорунжий
 Миколаєнко, Хорунжий
 Мозмуха, Хорунжий
 Морозовський Петро, Хорунжий
 Мулевич Іван, Хорунжий
 Магальяс Микола, Бунчужний
 Маниленко, Бунчужний
 Мужук, Бунчужний
 Мірський, Чотовий
 Марченко, Ройовий
 Маруца, Козак
 Мартинюк, Козак
 Матусяк Іван, Козак
 Мацей Олекса, Козак
 Мельничук Роман, Козак
 Меуш Олександр, Козак
 Михайлик, Козак
 Мороз Філіпп, Козак
 Мороз Юрій, Козак
 Міткевич Михайло, Сотник
 Нестеренко Панас, Полковник
 Нечитайло, Полковник
 Нізієнко, Полковник
 Нікітін Дмитро, Полковник
 Науменко, Підполковник
 Навроцький Дмитро, Сотник
 Недзельницький, Сотник
 Натака Микола, Сотник
 Неділько, Сотник
 Назаренко, Поручник
 Насипайко, Поручник
 Нестеренко, Поручник
 Нещадименко Юхим, Поручник
 Несменчук Григір, Поручник
 Назаркевич, Сотник
 Нездійминога Микола, Док. Мед.
 Нашубський, Сотник
 Нечаїв, Полковник
 Нагайко Григір, Козак
 Наконечний Павло, Козак
 Нескоромний Семен, Козак
 Ольшевський Володимир, Ген. Хор.
 Оржеховський, Полковник
 Опально, Сотник
 Опиренко, Сотник
 Овчаренко, Хорунжий
 Олексіїв Володимир, Хорунжий
 Олійник Микола, Однорічний
 Отрешко Арський Андрій, Однорічний
 Околовський Вадим, Чотовий
 Орлов, Козак
 Отрахович, Козак
 Отрошенко, Козак
 Пересада Михайло, Полковник
 Петлюра Олександр, Полковник
 Пилиленко, Полковник
 Пекарчук, Полковник
 Петренко, Підполковник
 Потяпа, Підполковник
 Партикевич Петро, Майор
 Панченко Петро, Сотник
 Пігуляк Іван, Сотник
 Пищиків, Сотник
 Подільський Володимир, Сотник
 Полтавченко Григір, Сотник
 Присяжний, Сотник
 Процюк, Сотник
 Пустовійт, Сотник
 Паншин, Поручник
 Пересада, Поручник
 Петрів, Поручник
 Писаренко, Поручник
 Перфецький Леонід, Поручник
 Петрусенко Кузьма, Хорунжий
 Прасіцький Микола, Поручник
 Панасенко, Хорунжий
 Партак Григір, Хорунжий
 Петрів Андрій, Хорунжий
 Писарюк Григір, Хорунжий
 Плахотнюк Варфоломей, Хорунжий
 Погиба Федір, Хорунжий
 Поляків, Хорунжий
 Постніков Юрій, Хорунжий
 Пресовський Всеволод, Хорунжий
 Присовський Василь, Хорунжий
 Пекарський, Ветер. Лікар
 о. Пятаченко Пало, Дивіз. Свящ.
 Плевницький, Військ. Уряд.
 Павловський, Однорічний
 Павлюк Олекса, Юнак
 Павлюк Василь, Юнак
 Панченко, Юнак
 Прищепа, Бунчужний

Проценко, Підстаршина	Сімакович-Орлов, Сотник
Подопригора, Чотовий	Самохвал Дмитро, Поручник
Павленко, Козак	Сінявський, Поручник
Панченко Тиміш, Козак	Слюсаренко, Поручник
Пастушок Олександр, Козак	Скотаренко, Поручник
Перебора Хома, Козак	Солтикевич Ярослав, Лікар
Плахотний, Козак	Смоляр, Поручник
Портний, Урядовець	Сорока, Поручник
Прудько Пантелеймон, Козак	Середа, Поручник
Пустовійт, Козак	Сердюк Данило, Поручник
Резніченко, Полковник	Стовбуренко, Поручник
Ружницький, Полковник	Сторчок, Хорунжий
Радченко Всеволод, Майор	Ступак Григор, Поручник
Романченко Михайло, Майор	Стефанович В., Адм. Поручник
Рамзин, Сотник	Саковський, Хорунжий
Рогоза Микола, Сотник	Саливон, Хорунжий
Рознатовський, Сотник	Сегеда Антін, Хорунжий
Рознатовський Микола, Поручник	Семененко, Хорунжий
Романюк Леонід, Сотник	Сербин Михайло, Хорунжий
Рослий, Сотник	Серговський Іван, Хорунжий
Рачковський Сава, Поручник	Сікорський, Хорунжий
Рибак Лев, Поручник	Словачевський Микола, Хорунжий
Романовський Володимир, Сотник	Сулковський, Хорунжий
Роговецький Антін, Поручник	Сергієнко, Підстаршина
Романів, Поручник	Сухин Григорі, Юнак
Ротніг, Поручник	Сергієвський, Поручник
Расвський Нарццз, Хорунжий	Свіренко Іван, Козак
Ратушенко, Хорунжий	Скорий, Козак
Реній Петро, Хорунжий	Сопільняк, Козак
Рустанович, Хорунжий	Стратійчук, Козак
Рафаловський, Хорунжий	Семерняков, Хорунжий
Рихтер Зигмунт, Юнак	Суходол, Поручник
Рогозинський Павло, Чотовий	Соломонівський, Хорунжий
Радюк Павло, Козак	Семашкевич, Козак
Ратушняк Кирило, Козак	Третяків Антін, Полковник
Рижевський Васил, Сотник	Трутенко Валентин, Полковник
Сидоренко, Підполковник	Туркул Олександр, Полковник
Силін Анатолій, Полковник	Троцький, Полковник
Силін Володимир, Полковник	Топущак Микола, Майор
Сидиренко, Підполковник	Тараненко, Сотник
Смаглій, Полковник	Тарнопільський Микола, Сотник
Стефанів Гнат, Ген. Хор.	Татаринців, Сотник
Старовійт Микола, Майор	Теклюк, Сотник
Селигій, Сотник	Тисаревський Василь, підп.
Силенко Василь, Сотник	Трибрат, Согтник
Сіренко, Сотник	Троць, Сотник
Солонар Володимир, Підполковник	Терещенко Терентій, Поручник
Спірідонів Володимир, Сотник	Тильнів Микола, Поручник
Стецюренко Павло, Сотник	Толочний Іван, Поручник

Талан, Хорунжий
Теравський Олександр, Хорунжий
Томашівський, Хорунжий
Талан, Урядовець
Тойфель Микола, Однорічник
Трубний Олександр, Юнак
Танько, Козак
Тильнів Леонід, Козак
Титарчук, Козак
Ткач, Козак
Ткач Микола, Козак
Удовиченко Олександр, Ген. Полк.
Урицький, Сотник
Фролов Михайло, Полковник
Філіпів, Адм. Сотник
Файчук, Поручник
Федосенко, Поручник
Федченко, Поручник
Фещенко, Поручник
Філь Борис, Хорунжий
Франко, Хорунжий
Фурс, Хорунжий
Фінкельштейн, Лікар
Федина, Юнак
Фліс Михайло, Юнак
Фесак Мусій, Козак
Філіпів Дем'ян, Козак
Харченко, Полковник
Хільчевський, Сотник
Харченко Світлана, Полк. Лікар
Хома, Поручник
Хилко, Поручник
Хазанович, Хорунжий
Ходько, Хорунжий
о. Хрмічевський Григій, Сотник
Хуторненко, Хорунжий
Холявка, Підхорунжий
Хільчевський, Бунчужний
Царенко Євген, Полковник
Цинкель Михайло, Підполковник
о. Цукорник Юрій, Майор
Цюха (молд.), Сотник
Ціхович Петро, Поручник
Целуйко Володимир, Підстаршина
Чижевський Григій, Полковник
Чижевський Микола, Підполковник
Чижевський Павло, Поручник
Чміль Борис, Полковник
Чесна Іван, Майор
Черкасевиц, Сотник
Чорний, Сотник
Челебин, Хорунжий
Чижевський Дмитро, Полковник
Чоботарів, Хорунжий
Чорнокосинський Маркіян, Хорунжий
Чайка Йосип, Бунчужний
Чичеренко, Підстаршина
Чайківський Антін, Козак
Чепель, Козак
Чупрун М., Козак
Чорнобаба, Козак
о. Четвертинський Михайло, Військ.
Свящ.
Чекірда Віктор, Сотник
Шандрук Павло, Ген. Полк.
Шандрушкевич Олександр, Полк.
Шестопал Володимир, Полковник
Шкарупа Тиміш, Підполковник
о. Шпірух Павло, Підполковник
Шульга Василь, Підполковник
Шкурупій Захар, Майор
Шевченко Семен, Сотник
Шевченко Володимир, Сотник
Шевченко Іван, Сотник
Шевців Іван, Сотник
Шеремет Іван, Сотник
Шило Олекса, Сотник
Шандрук, Поручник
Шаповал Ілько, Поручник
Шило Макар, Поручник
Шкарупа А., Хорунжий
Шеремет, Хорунжий
Шишко, Хорунжий
Шабанів, Козак
Шевченко Василь, Козак
Шевчук, Козак
Шура-Бура Іван, Підполковник
Щербина Данило, Військ. Уряд.
Юркевич, Сотник
Яблонський, Полковник
Яворський Василь, Полковник
Якубенко Дмитро, Сотник
Яковенко Ераст, Сотник
Яковенко Сергій, Військ. Уряд.
Якерсон Семен, Поручник
Ярошенко А., Хорунжий
Яценко, Козак
Яременко, Козак

КАПІТУЛА ВІДЗНАКИ ХРЕСТА ЗАЛІЗНОГО
СТРІЛЬЦЯ:

Голова:

Ген. О. ВИШНІВСЬКИЙ

Заступники Голови:

Ген. М. КРАТ

Підп. Д. БАКУМ

Секретар і Скарбник:

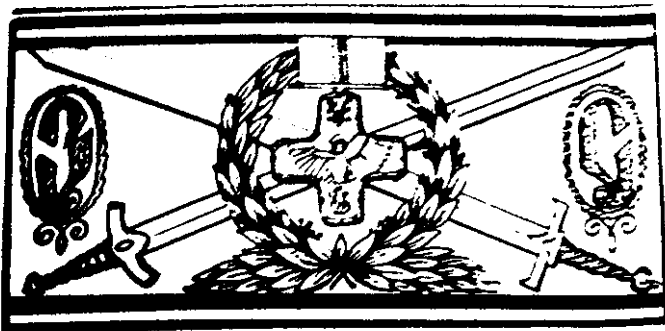
Пор. І. ТОЛОЧНИИ

Члени Капітули:

Підп. В. ЗАРИЦЬКИЙ

Майор М. ОТРЕШКО-АРСЬКИЙ

ГРАМОТА

Духвалою Орденської Радн на підставі наказу Командира 3^{ої} Залізної Стрілецької Див. ч. 16753-16/VI. 1922 р. - признається

відзнака "Хрест Залізного Стрільця" за вої походн в складі 3^{ої} Залізної-Стрілецької Дивізії Армії Української Народної Республіки, що стверджується підписами й відтиском печатки.

Грамота видана дня _____ року

Секретар Орденської
Радн

Голова Орденської
Радн

ЗВЕРНЕННЯ ДО УКРАЇНЦІВ ДОБРОЇ ВОЛІ

У минулому кожної нації є коріння її майбутнього. Народ, що не знає свого минулого, перестає бути національно-свідомою нацією й перетворюється в етнографічну масу, пригожу до коясночасної асиміляції. Те минуле треба конче знати; щоб його знати, мусимо цікавитися історією своєї Батьківщини-України й її студіювати.

Хоч про визвольну збройну боротьбу українського народу чимало писалося й пишеться, то, на жаль, не всі українці читають написане, а крім того, багато чого ще не внесено до нашої національної скарбниці, що нею є новітня історія захисної війни України за її державність і соборність.

Та наша новітня історія набирає особливо-важливого значення як стимул до завершення перемогою визвольної боротьби сучасними, або майбутніми українськими поколіннями. Такої повної історії ми ще не маємо. Існують лише матеріяли до неї, частинно друковані і в рукописах. Чимало рукописів лежать у архівах і чекають на можливість побачити світ, а деякі з них уже загрожені зубом часу...

Цінним вкладом до українського історичного матеріялу є рукопис історії 3-ої дивізії армії УНР, автором якого є славнозвісний б. Командир дивізії, ген. штабу ген. полк. Олександр Удовиченко. Це власне його дивізія дістала почесну назву „ЗАЛІЗНА" за її бойові акції й витривалість у нерівних боях. Є це лише одна дивізія з цілої армії УНР, що її вищий командний склад — командир дивізії й командири полків — іще живі, в 50-ту річницю її постановня.

Ми, б. командири полків 3-ої Залізної дивізії, звертаємося до українців доброї волі з проханням-закликом внести свій вклад до Видавничого фонду й тим стати в пригоді виданню цінної історичної праці ген. О. Удовиченка. Збірку фонду переводитиме „Калітула Відзнаки Хреста Залізного Хреста", за посередництвом своїх Уповноважених. Індивідуальні пожертви висилати на кон-

то Видавничого фонду, до Української Кредитівки „Самопоміч“, у м. Дітроїті, на адресу: "Selfreliance" (Detroit) F.C.U, 11838 Jos. Campau, Detroit, Mich. 48212, Account No. 5621-8-91P.F.3.D.

Проситься живих і родини померлих ветеранів 3-ої Залізної дивізії надсилати їх фотографії (старі, або сучасні) для вміщення в запланованій історії. На звороті подати: ім'я й прізвище, частину, чим був (старшина, ранг, підстаршина, козак) і висилати на адресу: Mr. M. Krat, 11714 Sobieski Ave., Hamtramck, Mich. 48212.

Ген. О. Вишнівський
б. к-ир 7-го Синього
полку

Ген. М. Крат
б. к-ир 8-го Чорно-
ського полку

Ген. штабу ген. полк
П. Шандрук
б. к-ир 9-го Стрі-
лецького полку

РЕЄСТР ЖЕРТВОДАВЦІВ НА ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

105.00 дол.:

Розгін Іван.

82.00 дол.:

ОбВУА у Великій Британії.

75.00 дол.:

Лютий-Лютенко Іван.

По 50.00 дол.:

Бойків С.; Лазуренко С.; Ромашок К.; Окружна Рада Союзу Українок, Дітройт; Український Народний Дім, Віллімеитик; Українська Стрілецька Громада, Торонто; Крайова Управа Б-та Дивізійників.

31.25 дол.:

Українська православна церква св. ап. Андрія, Вашингтон.

30.00 дол.:

Савчук С.

28.00 дол.:

Збірка п. Партикевича Вячеслава (дрібними сумами).

По 25.00 дол.:

Союз Українок, В-л 44, Філадельфія; Станиця В-та б. вояків 1-ої Української Дивізії, Дітройт; Союз Українських Ветеранів, Міннесота; Сестринство Св. Ольги, Чикаго; УНСоюз, В-л ім. Св. Володимира, Чикаго; Вишнівський О. і К.; Навроцький Є.; Литваківський А.; Яременко А.; Винник І.; Смаль І.; Прокопович В.; Джуль П.; о. Шпірух П.; Зарицький В.; Деркач З.; Толочний І.

По 20.00 дол.:

Сгаровіт М., Верба Д., Антипові О. і К., о. декан Т. Отаманюк, Е. Козак, Олесюк А., о. А. Довгаль, Радченко В., Сироватка В., Семенів О., Пилипенко В., Орденська Рада Орденна Залізного Хреста, Бровинська З., Харченко Б., Архимандрит С. Магальс, Сацевич С., Боровець В.

17.60 дол.:

Гайдук Петро.

По 15.00 дол.:

Палієнко О.; Самохвал Д.; Зарицький А.; о. Кість А.; Туркевичева Н.; Український Літературно-Мистецький Клуб, Філадельфія; Каса „Певність”, Чикаго; Саяк В.; Прасідський М.; Безсонів Ю. і В.; о. Л. Островський.

По 10.00 дол.:

Управа 5-ої Станиці СБУВ, Торонто; ОбВУА, В-л Дітройт; УККА, В-л Філадельфія; Сердюк Д., Тишовницький О., Демидович П., Криловецький І., Шкурупій З., Воронець В., Винник Т., Кобилянський М., Кобилянський Д., о. В. Чугай, Шандрук П., Крат М., Фартушний Я., о. Биковець, Ухач І., Артеменко Ф., Карнаух І., Сахно М., Панківський К., Шах Р., Мандзенко Й. і М., Гоїв З., Нешаднменко Ю., Крамаренко І., Валійський А., Коваленко В., Романовський В., о. Лнтваківський М., Колосюк, Янов М., Росотенко В., Мельничух Н., Тришневський Л., Панчак І., Климишн С., о. Іващенко С., Загородна О., Кравець С., Мельник Д., Кузьменко А., Ярмо-

ленко Д., Ярема Й., Сердюк В., Кузик Р., Кузик Д., Котелевець, Балабан Я., Лимаренко А., Біляев В., Корсун Ф., Дорошенко М., Дзюба Д., о. Желехівський Й., Стефурак В., Березецький В., Ласейко І., Козій І., Бакум Д., Паливода І., Чопівський Ю., Клепачівська М., Яримович Я., Войтович М., Дикий Р., Ковальчук О., Т-во „Черник”, Конопада Я., Рябець А., Герасименко В., Парнюк Г., Остапчук П., Стефанович В., Пелюхівський О., Цимбалістий І., Сокологорський А., Борисевич С., Сокологорський Ю., Матух О., Опанашук А., Дзюба В., Отрешко-Арський М., Бакалець В., Штовхаль Г., Навроцький А., Клепачівський К., Войнаровський, Дубей С., Головка І., Реновець В., М Фешиїко-Чопівський, В. Кучерепа.

По 7.00 дол.:

Пані Д. Пісецька, Дяченко О.

По 5.00 дол.:

Відділ ОБВУА Н. Гейвен, Відділ УККА. Н. Гейвен, Український Народний Дім Н. Гейвен, Прохода В., Савчук В., Силенко В., Непріль С., Залізко А., Макаренко С., Лиєак В., Солук І., Антонишин В., Гутинкевич І., Каплистий М., Божик П., Гетьманчук М., Янів І., Соїн Л., Ковальський С., Семечей П., Волосевич М., Склярченко І., Семотюк О., Гавриш М., Савченко М., Теслевич М., Ковальські В. і О., Лаврин М., Галич І., Бараник Ю., Богаткевич П., Нестерович Д., Олексійв Г., Нечепорук С., Кульчицький Ф., Веремієнко Л., Филонович В., о. Коваленко В., Огепаненко М., Форманюк П., Грінченко Г., Підпис не чіткий, П. не чітк., Барвінський В., Семенюк А., Дорот А., Гончаренко Ю., Лихвар, Гемцінський Ю., Товсторський М., Хоролець М., Ліськівська О., Самокиш М., Жупінас Катерина, Чері В., Приймак О., Списарчук В., Ткачук Д., Болторовичева, Жур-

ківський, Ухач Б., Під. не чітк., Тимошенко Л., Підп. не чітк., Заблоцький М., підп. не чітк., Стрижак В., Стрий М., Захарків О., Верезовський М., Купинський М., Макогін О., Ніщенко Я., Кульчицький Ю., Чубатий В., Худяк А., Заволович В., Скор О., Шкурко М., підп. не чітк., Вестон С., підп. не чітк., Зазимко-Кульмиварис Т., Дмитрів І., Онай П., Чернов П., Коровицький І., Меуш О., Алексевич М., Левенсон М., Нич М., Данилів С., УНСОЮЗ В-л 153, Рогач Є, Фесак Мусій, Шашаровський, о. Кудиневич, Чучман Л, Незд С., Лютий-Лютенко О., Кашук, Галецький К., Реновець В., Головка І, Ярема З., Онацький С., о. Мелех П., Гнатюк О., Семків П., Денисюк М., Горчинський О., Балас М., Бігун Р., Попадюк В., Мула І., Бражник В., Дорошенко А., Соломко П., Мазяр Є., Юзефович М., Коленська Г., Івашук В., Шарун О., Левкович І., підп. не чітк., Маланчук С., Гурко С., Радзикович Й., Крупський А., Бровинський Г, Воробкевич П., Сливка П., Шевчук Т., Гнойовий Ф., о. Діятелович Т., Кулініч П., Велигорський Є., Марчук В., Шиманів В., Литваківський А., Войнаровська Є., Довбачук П., Гуцул М., Чорний В., Любовська В., Опанашук Д, Бульба А., Скибницький А, Мудра Хр., Горбач Люба, Липак М., Саячий М.

По 4.00 дол.:

Свічка В., Фіголь С., Крук М., Фещенко-Чопівський Ю. (син), Клен В., Копитко С., Лесів М.

По 3.00 дол.:

Савчук Є., Кашенко П., Чижик В., Трепет П., Стеценко О., Лозовий М., Сердюк І., Лонишин Ю., Старовійт М., Ковальський В., Гриньків С., Розгін М. і Т., Китастий П., Маньків В., Решителовичева І., Филипів Я., Рудяк Г., Голососичняк М., підп. не чіткий, Фещенко-Чопівський П., Котен-

ко О., Яринюк І., Гичко А., Дмитріюк В., Андріюк І., Кропивнянський Т., Мельник М., Артишук О., Козар П., Матух І., Потішо В., Соколовський Г., Варвара Я., підп. не чітк., Опанащук.

2.50 дол.:

Костошко.

По 2.00 дол.:

Гареман Л., Серкевич К., Березовський Б., Пушкар М., Береза В., Самотіха І., Козловський О., Стратичук І., Микитей О., Гачкевич В., Шайдицький М., Станченко, Янішевський І., Тарас М., о. Фогій Д. о. Ференців Ю., Шпіка К., Радченко М., Сачківський Д., Кравченко С., Савчук М., Радкевич І., Гриців І., Кіріченко І., Тесля Я., Кока А., Федорів О., Горішній І., Франський В., Макогон П., Малік С., Корженівський В., Юшко А., Тоборовський Т., Липовецький І., Гуменюк Ю., Венгринович Є., Яцуга І., Стадник М., Мевша А., Скіць В., Сімявців В., Струк Я., Старовіт Г, Корінець М., о. Лімонченко С., підп. не чітк., підп. не чітк., Златоуст М., Будуляк Г., підп. не чіт, Король К., Олесницькі Ю. і М., Андрусак І., Мосієнко І., Гаркуша В., Китастих І., Петруша М., Яренюк І., Романчук Н. і І., Пахолук А., Мурга І., Хрін А., Наківечний О., Цеплий К., Палієвич І., Гарбар І., Токарчук Ф., Мусик П., підп. не чітк., Лобас Є., Кобилянський А., Климишин М., Ровенчук Ю., Федоренко Д., підп. не чіт, Курювський Т., Гіріч В., Сакір І., Гарасійчук Ф., Осадчий В., Яременко І., підп. не чітк., Сулим І., Іванчук Б., Пиріг Г., Даниленко А., Гартман М., підп. не чітк., Нестеренко О., підп. не чітк. Старостенко Г., Новак М., підп. не чітк., Гордієнко Г., Пасішніченко, Сор В., Великорідненко Г., Григоряд П., Зарицький В., Фещенко-Чопівський О., Рудницький Р., Дубай С., Тимцюрак, Артнмович, Завадович Р.,

Білецька Н., Данківський І., Омелюсік Т., Шкуть С., Олексієнко П., Антоненко М., Коцюба С., Завадович О., підп. на чітк., Старух Р., Бережанський М., Сивий К., Ліщук Б., Кравчук Я., Макогон І., Янович М., Капустянський О., Огар В., Тумецький Е., Кротюк С., Ковальчук А., Тея В., Гнойова О., Огінський І., Гуня-Поготовко Л., Гавдьо В., Скиба М., Макаревський К., Харченко Л., Мартіян П., Півторак П., Добуш Г., Водій Г., підп. не чітк., Супрунович О., Потручок П., Швець М., підп не чітк., Лисенко М., Потієнко Т., Смола І., Лящук О., Остапчук А., Доценко І., Матух М., Каховський П., Пришляк Т., Верес Р., Кашуба Б., Гугул П., Шварок В., Савицький В.

По 1.00 дол.:

Козак І., Кузьмич Ю., Германюк А., Северин О., Ворона Р., Іванюк О., Рой М., Силенко О., Медведів І., Шевченко С., Ворона П., Козоріз П., Шарай В., Данківський І., Миянський С., Дрийд П., Туркало Я., Кемпе Л., Мельничук, Костир, Стефанович Ю., Мірчук Ю., Романов В., Дикун Є., Онай П., Овечко С., Маслівець Г., Шинкар В., Швейка М., Захарченко Д., Демченко О., Корсунський О., Мокрий А., Коваль Л., Міцонг Ф., Болотов О., Попова Л., Дехтяр М., Комар М., Коваленко І., Марущак О., Мудрий А., Кульчицький Є., Гіжейовська Г., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. не чітк. Когут І., Гайда, Щуровський, Шпурівський П., Драгомирецький М., Кушнір В., підп. не чітк., Біланюк О., підп. не чітк., Тарнавський О., підп. не чітк., підп. не чітк., Лободецький О., Раковський В., Стасишин, Бойчук О., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. нечітк., Драгінда Є., Шайкович М., Кизима М., Беньковська З., підп. не чітк., Білинський В., Семенен С., Влюм

А., підп. не чітк., Вовк А., Самарський А., Бойко І., Нестеренко Д., Гордюк М., Шевченко П., Матіяш І., Куть І., Симонів Є., Ємець Я., Наріжний О., Аксенів А., Чайковський Є., підп. не чітк., Кроль К., Міщенко-ва А., Кушнір, Крайняк А., Гололь І., Печенюк В., Серединська О., Фещенко Ф., Захарчук А., Позняк Л., Лисевич А., Тарасюк, Кревсун, Левченко, Терновий Н., підп. не чітк., підп. не чітк., Мнроненко А., Ільченко М., Фесенко М., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. не чітк., „Валле Летіс“, Шкурко М., Труфінь В., Фединський О., Морожинський М., Фіцай В., підп. не чітк., підп. не чітк., підп. не чітк., Габлій О., Подік, Попель, Лехнюк, Яхторович, Микитюк, Скірка, Вітковський А., Кобилецька А., Шустер В., Кобилецький, Кіналь В., Коленський М., Чорняк О., Слінка, Коссараба, Іваницька, Слободян, Денисюк М., Безпалко Г., Несенюк В., Григоренко В., Колобейчук П., Захарчук А., підп. не чітк., Піскун Ю., Зоря В., Підлепенський Г., Стасів Л., підп. не чітк., Веремчук С., Різун М., Швець М., підп. не чітк., Матух І., Скрипка А., Заяць Є., підп. не чітк., Гряневич Н., Павлюк М., Кавка Г., Мельник М., Тринога С., Яцків, Кульчицький, Дерех М., Гнатів П., Нагорняк М., Кульговець В., Сопливий І., Підляшевський П., Андрущишин М., Новак М.

7.50 дол.:

Збірка дрібними (менше ніж 1.00 дол.).

Пожертви в англійських футах

80.00:

Лященко С.

По 5.00:

Селігор С., Плехін В.

4.00:

Драля В.

3.00:

О. Ковалів.

По 1.00:

Петренко П., Закомірний М., Онисько С., Барабаш, Стеценко Я., Бондарівський О., Ворошил А., Якубівський В., Скриль А., о. Дубиновський А., Науменко Х., Кушч П., Франчук П.

По 10 шілінгів:

Балдецький В., Бахно Ф., Симоненко П.

Пожертви у французьких франках:

1,000.00:

Пані Мацак О.

По 100.00:

Хоменко К., Горюлюк М., Лазаркевич В., Кордонович.

83.00:

Завальницький П.

По 50.00:

Зубенко В., Закусило В.

По 30.00:

Спендовський І., Ткаченко І., Загній Я., Дідковський С.

По 20.00:

Панасюк М., Калініченко В., Ступницький, Гахович Л., Чуб О., Маяцький, Жураківський І.

15.00:

Луць С.

По 10.00:

Тарнавський А., Ляшко М., Іванюта А., Собакар, Різників З., Дорожинський П., підпис не чіткий.

Пожертви в австралійських доларах:

62.00:

Крайова Управа Союзу Укр. Комбатантів Австралії (збірка).

ЗМІСТ

	Ст.:
Передмова.....	5
РОЗДІЛ I	
16 п. Загін — основа 3-ої дивізії.....	10
РОЗДІЛ II	
Нарада в м. Борщів (Галичина). Настрої в „низах" армії. Підготування до заповідженого наступу. Приїзд Головного Отамана. Напередодні наступу.....	12
РОЗДІЛ III	
Несподіваний приїзд Головного Отамана. Наступ на Кам'янець.....	20
РОЗДІЛ IV	
Вступ до Кам'янця. Зайняття позицій на північ від Кам'янця Подільського.....	32
РОЗДІЛ V	
Господарські клопоти. Бої за утримання м. Кам'янець. Дошкульний брак набоїв.....	34
РОЗДІЛ VI	
Наступ на м. Шатава.....	38
РОЗДІЛ VII	
Наступ на м. Дунаївці й здобуття містечка. Гумористичне привітання.....	41
РОЗДІЛ VIII	
Відпочинок у Дунаївцях. Запорозький Загін і Буковинський курінь...	44
РОЗДІЛ IX	
Відвідини Кам'янця. „Герої" запілля. Вибрики партійців. Невеселий поворот.....	47
РОЗДІЛ X	
Переіменування на 3-тю п. Стрілецьку дивізію. Тимчасове прикомандування до дивізії кінного Лубенського полку. Наступ на м. м. Мінківці - Нова Ушиця.....	50
РОЗДІЛ XI	
Бій за м. Курилівці-Муровані.....	57
РОЗДІЛ XII	
Зайняття станції Котюжани.....	64
РОЗДІЛ XIII	
Несподіване захоплення большевиками м. Нові Ушиці. Тяжке стано-	

вище нашої армії. Відступ 3-ої дивізії до Нової Ушиці. Наказ штабу армії.....	66
РОЗДІЛ XIV	
Оперативний план 3-ої дивізії. Полк. Стефанів і „Гуцульський курінь". На спіткання з 2-ою дивізією. Три кіннотники 7-го полку — жертвою непорозуміння. Запорізька Січ і отаман Божко — во-рог „регулярщини".....	71
РОЗДІЛ XV	
Наступ на м. Копайгород. Приїзд Головного Отамана. Розмова з Симоном Петлюрою. Здобуття м. Копай Город.....	77
РОЗДІЛ XVI	
Бої за м. Шаргород і м. Нова і Стара Мурафа.....	86
РОЗДІЛ XVII	
Загальна ситуація на фронті УНР. Становище 3-ої дивізії.....	91
РОЗДІЛ XVIII	
Найближчі завдання дивізії. Здобуття станції й с. Рахни та м. Джу-рин.....	93
РОЗДІЛ XIX	
Катастрофічне становище на фронті Проскурівської групи армії УНР. Настрій війська. Славетний полк. Болбочан — жертвою пар-тійного політиканства. Вбивство к-ра Гайдамацького полку, полк. Виноградова. Відступ 2-ої дивізії. Бій 7-го полку за ст. Рахни. 9-ий Стрілецький полк здобув м. Могилів. Обстріл румунами на-ших частин.....	96
РОЗДІЛ XX	
Сили ворога та його замірн. Напруження на фронті дивізії. Повстан-ці от. Тютюнника й от. Павловського. 3-тя дивізія шикуються до удару	104
РОЗДІЛ XXI	
Несподіваний бій під с. Звізданівка.....	108
РОЗДІЛ XXII	
9 і кінний Лубенський полки повернули з Могилева. Загальна ситуація на фронті армії УНР. Початок боїв 3-ої дивізії за підсту- пи до Вапняр-ського Залізничного вузла.....	111
РОЗДІЛ XXIII	
Бій 8-го Чорноморського полку за м. Комаргород. Лицарська смерть полковника Оржеховського і його підвладних.....	114
РОЗДІЛ XXIV	
Загальна ситуація. На фронті 3-ої дивізії ворог зміцнює свої сили. Наступ 7-го Синього полку вздовж залізниці. Активність 9-го Стрі-лецького полку. Облудні гасла московських большевиків. Пов-станський рух в Україні. Позитивні й негативні отамани. Отаманія...	120
РОЗДІЛ XXV	
Зміна на нашу користь на Проскурівському фронті. Перехід Укра-їнської Галицької Армії р. Збруч. Наступ група отамана Ю. Тютюнника на ст.	

Жмеринка. 3-тя дивізія провадить бої за шдступи до ст. Вапнярка. Захоплення станції Вапнярка.....	126
РОЗДІЛ XXVI	
3 дивізія після захоплення ст. Вапнярка: бойовий склад дивізії; санітарна служба; проблема аmunіції й постачання; взаємини з селянами й румунами.....	136
РОЗДІЛ XXVII	
Оборонні бої 3-ої дивізії за здобуту ст. Вапнярка, Перехід до контр-наступу. Захоплення села Крижопіль. Червоні у відступі. Дальші успіхи 3-ої дивізії. Штаб Армії УНР дає наказ 3-ій дивізії наступати на ст. Бірзула.....	140
РОЗДІЛ XXVIII	
3-я дивізія в наступі. Бої 7-го Синьою полку за підступи до м. Піщанка. Здобуття синіми с. Христищі. Обхідний рух 9-го Стрілецького полку загальмовано. Тяжкий бій Синього полку за м. Піщанка. Здобуття м. Піщанка. 9-му полкові не щастить вибити червоних із с. Дмитрашівка. На лівому крилі дивізії 8-й Чорноморський полк не рушив із місця. Синій полк вдерся в глибину ворожого фронту на 10 кілометрів. Оточення Синього полку з трьох боків. Залишення м. Піщанка. Тяжке порянення командира Синього полку. Повне здобуття синіми м. Піщанка. Захоплення 9-им Стрілецьким полком с. Дмитрашівка.....	147
РОЗДІЛ XXIX	
3-тя дивізія продовжує наступ. Після тяжких боїв, Чорноморці захоплюють станції Попелюхи й Рудницю. Смертельне поранення К-ра Чорноморського полку. Заскочення ворогом 9-го Стрілецького полку по дорозі до ст. Кодима. Червоні прорвали фронт поміж 9-им і 7-им полками. 7-й Синій полк вибиває ворога з с. Безштанків. Загроза тилу 7-го Синього полку й його відступ. Сині в поновленому наступі. Брак зв'язку із штабом дивізії. Лікар Синього полку жертвою прориву большевиками фронту дивізії. 9 полк переходить до наступу. Синій полк допомагає 9-му Стрілецькому полкові. Захоплення Чорноморцями станції Кодима. Загрозливий стан 3-ої Залізної дивізії.....	150
РОЗДІЛ XXX	
Кінський Лубенський полк на правому крилі 3-ої дивізії. Співпраця Лубенського полку з 7-им Синім полком. Бій Лубенців під с. Северинівкою.....	157
РОЗДІЛ XXXI	
Оцінка бойових акцій 3-ої дивізії ген. кварт. штабу армії, ген. хорунжим М. Капустянським. 3 дивізія одержала за свої героїчні бої почесну назву: „Залізна дивізія“. Державна Інспектура.....	163
РОЗДІЛ XXXII	
14 сов. армія планує прорив фронту. Втрати 3-ої Залізної дивізії. Група полк. Удовиченка. Контр-наступ змасованих сил ворога. Від-	

Відступ групи полк. Удовиченка. Вапнярка загрожена. Ліквідація червоної Вапнярської групи. Новий ворог України.....	170
РОЗДІЛ XXXIII	
Загальна ситуація на нашому південному фронті. Зустрічні бої групи отамана Ю. Тютюнника. Поповнення 3-ої Залізної дивізії. Нові командири 8-ого і 9-ого полків. Зміцнення групи полк. Удовиченка і її нове завдання. Рух Волинської групи. З'єднана 14 сов. армія проривається на північ і приєднується до 12-ої сов. армії. Спокій на фронті Одеського напрямку. Напередодні війни з Добровольчою армією ген. Денікіна.....	175
РОЗДІЛ XXXIV	
Бойовий склад советських дивізій Вапнярського напрямку. Перелицювання московсько-советських частин в Україні на „український лад“.....	179
РОЗДІЛ XXXV	
Відпочинок серед напруження. Денікін одкриває свої карти. Відозва до галичан. Взаємне оголошення війни. Перша сутичка Чорноморського полку з денікінцями. Поранення помічників к-ра Синього полку, полк. Б. Магеровського.....	181
РОЗДІЛ XXXVI	
Відвідини 3-ої Залізної дивізії Симоном Петлюрою. Промова Головного Отамана.....	184
РОЗДІЛ XXXVII	
Брак суцільного протибольшевицького фронту. Загальна ситуація на фронті армії Української Народньої Республіки. 3-тя дивізія переходить до протинаступу проти Добровольчої армії ген. Денікіна.....	187
РОЗДІЛ XXXVIII	
Бій 7-го Синього полку за с. Войтівка.....	192
РОЗДІЛ XXXIX	
Бій 8 Чорноморського полку за с. Баланівка. Зміна фронту.....	195
РОЗДІЛ XL	
Зайняття м. Бершадь. Розтрощення денікінського полку. Трагедія 9-го полку.....	200
РОЗДІЛ XLI	
На переломі фронтових дій.....	206
РОЗДІЛ XLII	
Дальший відступ. Сепаратні дії УГА. Зятківський договір. Катастрофа. Безнадійність.....	209
РОЗДІЛ XLIII	
Загальна ситуація. Трикутник смерті. Зрада Волоха. Реорганізація. Бути чи не бути? Новий Комдив 3	215
РОЗДІЛ XLIV	
Зимовий похід	225

РОЗДІЛ XLV	
Трагедія 3-ої Залізної дивізії.....	229
РОЗДІЛ XLVI	
Епілог.....	233
Післяслово	237
Реєстр „залізних", що їх забито в Листопадовому Рейді	242
Реєстри Ветеранів 3-ої Дивізії й частин до неї приділених на фронті в 1919 році	243
Персональний склад Капітули Хреста Залізного Стрільця.....	252
Грамота на Хрест Залізного Стрільця.....	253
Звернення б. командирів полків 3-ої Залізної дивізії	254
Реєстр жертводавців.....	256

Загальне технічне керівництво: Анатоль Домарадкнй.
Складачі: Роман Ференцевич, Ярослав Сидоряк. Вер-
стальник: Мілан Печіва. Друковано в друкарні „Сво-
бода", 81-83 Гренд вул., Джерзі Ситі, Н.Дж. 07303. На-
клад: 1200 примірників. 1971 р.